

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ
“БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИ ВА АУДИТ” КАФЕДРАСИ**

**БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИ
ФАНИДАН**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Билим соҳаси: 100000 – Гуманитар соҳа
200000 – Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ

Таълим соҳаси: 110000 – Педагогика
230000 – Иқтисод

Таълим йўналиши: 5230900 – Бухгалтерия ҳисоби ва аудит

САМАРҚАНД – 2020

“Бухгалтерия ҳисоби” фани бўйича ўқув-услугий мажмуа Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 2019 йил 2 майдаги 394–сонли буйруғи билан тасдиқланган “Бухгалтерия ҳисоби” фан дастури асосида ишлаб чиқилган.

Тузувчи:

М.Э.Пўлатов – и.ф.д., СамИСИ «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» профессори

Такризчилар:

Уразов К.Б. – СамИСИ «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси профессори

Абдуллаев З.Х. – Тошкент Давлат иқтисодиёт университети Самарқанд филиали, “Рақамли иқтисодиёт ва ахборот технологиялари” кафедраси мудири, PhD (Турдош ОТМ)

Ўқув-услугий мажмуа Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти Ўқув-услугий Кенгашида муҳокама этилган ва ўқув жараёнига тадбиқ этиш ҳамда нашр учун тавсия этилган. Баённома №1, 31 август 2020 йил

«Бухгалтерия ҳисоби» фанидан тайёрланган ўқув-услугий мажмуа кафедра профессор-ўқитувчиларининг йиғилишида муҳокама қилинган ва тасдиқланган (2020 йил 29 август 1-сонли баённома).

МУНДАРИЖА

1. ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАР.....	4
2. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАВЗУЛАР.....	227
3. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАР.....	312
4. ГЛОССАРИЙ	319
5. ИЛОВАЛАР	329

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ»

фанидан

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАР

САМАРҚАНД 2020

8-модул.
МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАРНИ ИШЛАБ
ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ВА
МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ҲИСОБИ

- 1-маъруза. **Ишлаб чиқариш харажатларини туркумлаш, умумлаштириш ва баҳолаш**
- 2-маъруза. **Маҳсулот таннархи турлари, таркиби ва уларни аниқлаш (калькуляция қилиш) усуллари**
- 3-маъруза. **Бевосита харажатлар ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизматлар) таннархига қўшиш тартиби**
- 4-маъруза. **Ишлаб чиқариш устама харажатлари ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизмат) таннархига киритиш усуллари**
- 5-маъруза. **Комплекс ишлаб чиқариш харажатларини асосий ва қўшимча маҳсулот турлари ўртасида тақсимлаш усуллари**
- 6-маъруза. **Харажатлар ва маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархи ҳисобини «Стандарт кост» ва «Директ костинг» усулларида юритиш**

1-маъруза	ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ ТУРКУМЛАШ, УМУМЛАШТИРИШ ВА БАҲОЛАШ
------------------	---

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Харажатлар тушунчасининг моҳияти, аҳамияти ва улар ҳисобининг вазифалари 2. Корхона харажатларини туркумлаш асослари 3. Корхона ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ва уларни умумлаштириш 4. Корхона ишлаб чиқариш харажатлари динамикасини баҳолаш методлари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга харажатларнинг моҳияти, аҳамияти, уларни туркумлаш асослари, корхоналарнинг ишлаб чиқариш харажатларини умумлаштириш, улар динамикасини баҳолаш методлари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Харажатларнинг моҳияти, аҳамияти, уларни туркумлаш асослари, корхоналарнинг ишлаб чиқариш харажатларини умумлаштириш, улар динамикасини баҳолаш методлари моҳиятини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар харажатларнинг моҳияти, аҳамияти, уларни туркумлаш асослари, корхоналарнинг ишлаб чиқариш харажатларини умумлаштириш, улар динамикасини баҳолаш методлари моҳиятини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1. ХАРАЖАТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ МОҲИЯТИ, АҲАМИЯТИ ВА УЛАР ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай тижорат субъектининг бош мақсади бўлиб имкон қадар кўп фойда олиш ҳисобланади. Фойда олинган даромадлар ва қилинган харажатлар ўртасидаги ижобий фарқдир.

Харажат қилмасдан туриб, маълумки, даромадга эришиб бўлмайди. Гап, аслида, даромадга қанча харажат ёки сарф билан эришишдадир. Агарда даромадга кам харажат ёки сарф билан эришилса, бу нафлидир, чунки у фойдага олиб келади. Аксинча, даромадга кўп харажат ёки сарф билан эришилса, бу нафсиздир, чунки у зарарга олиб келади. Айнан ушбу оддий нисбат корхоналар молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичлари тизимида харажатларнинг муҳим ўрин тутишини билдиради. Шу боис ҳам «Харажат» ёки «Сарф» тушунчалари иқтисодий таълимот ва амалиётда ўта муҳим тушунча ва кўрсаткич ҳисобланади.

Иқтисодиёт назариясида **харажат** ёки **сарф** деганда, одатда, маълум мақсадларда ишлатилган ресурсларнинг пул ўлчовида ифодаланган миқдори тушунилади. Харажат мақсади бўлиб бирон бир фаолият, бирон бир буюм ёки маҳсулот (товар)ни сотиб олиш, бирон бир талабни қондириш ҳисобланади.

Кишилик жамиятини, унинг бўлинмаларини, яъни ҳар бир хўжалик бирлигини, уларда юз бераётган жараёнларни бошқариш харажатлар тўғрисида реал ахборотларни турли даражаларда тўплаш, тизимлаш ва бу ахборотларни тегишли фойдаланувчиларга етказиб беришни объектив зарурат қилиб қўяди. Айнан шундай зарурат харажатларни ахборот бериш восита ҳисобланган бухгалтерия ҳисобининг муҳим объекти эканлигидан дарак беради.

Ҳисоб назарияси ва амалиётида харажатларга корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятининг муҳим кўрсаткичи сифатида ёндашилади ҳамда шунга мос равишдаги таърифлар берилган. Чунончи, «Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш учун концептуал асос»да¹ харажатга қуйидагича таъриф берилган: **харажат** деганда, умумий олганда, ҳисобот даврида корхона активларини камайиши ёки унинг мажбуриятларини кўпайиши тушунилади.

Бироқ барча сарфлар корхонанинг активларини камайишига ёки мажбуриятларини ошишига олиб келмайди. Мисол учун асосий воситаларни ва бошқа моддий бойликларни сотиб олишга сарфланган пул маблағлари корхонанинг жами активларини камайтирмайди, аксинча уларнинг бир шаклдан бошқа шаклга айланганлигини билдиради. Шунингдек, корхонанинг таъсисчиларига қайтариб берган бадаллари ҳам корхона учун харажат ҳисобланмайди, аксинча, таъсисчининг ўз маблағини қайтариб олиши ҳисобланади.

Харажатлар корхоналар молиявий ҳисоботларининг, чунончи бухгалтерия баланси ва «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»нинг муҳим элементлари

¹ Ўз.АВ томонидан 14.08.1998 йилда рўйхатга олинган., №475);

ҳисобланади. Жумладан, бухгалтерия балансида тугалланмаган ишлаб чиқаришга сарфланган, келгуси даврлар учун қилинган, лекинда ҳисобдан чиқарилмаган харажатлар акс эттирилади. «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»да эса корхонанинг соф фойдаси ёки зарарини аниқлаш мақсадида ҳақиқатда ҳисобдан чиқарилган харажатлар акс эттирилади.

Корхона харажатлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- корхона харажатларини турли мақсадларда тўғри туркумлаш ва гуруҳларга ажратиш;
- корхона харажатларини тўғри, ўз вақтида ва тегишли бошланғич ҳужжатлар билан расмийлаштириш ;
- харажатларни уларнинг моҳиятини очиб берувчи мезонларига,мақсадларига ва таснифий белгиларига мос равишда ҳисобга олиш;
- корхона харажатлари бўйича ҳисоботлар маълумотлари ва ҳисоб маълумотларини тўлиқ уйғунлигини таъминлаш;
- харажатларни ошиб кетишига сабаб бўлувчи нораціонал чиқимларни вужудга келиш сабаблари ва айбдорларини топиш, бундай чиқимларга йўл қўймаслик учун маъсул шахслар фаолиятини доимий назорат қилиш.

2. КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ТУРКУМЛАШ АСОСЛАРИ

Харажатлар корхоналарда юритиладиган ҳам молиявий ҳисоб, ҳам бошқарув ҳисобининг ўта муҳим объекти ҳисобланади.

Молиявий ҳисобнинг асосий мақсади бўлиб асосан ички ҳамда ташқи фойдаланувчиларга корхона харажатлари тўғрисида пул бирлигидаги умумий ахборотларни синтетик ва аналитик ҳисобни юритиш ҳамда молиявий ҳисоботни тузиш учун етказиб бериш ҳисобланади.

Бошқарув ҳисобининг асосий мақсади бўлиб эса ички фойдаланувчиларга корхона харажатлари тўғрисида турли мақсадларда батафсил ахборотларни етказиб бериш ҳисобланади.

Молиявий ҳисобда унинг мақсадидан келиб чиқиб, корхонанинг барча харажатларини асосан иккита белгиси бўйича таснифлаш муҳим аҳамият касб этади. Булар:

- Фаолият турларига тегишлилигига кўра;
- Қайси ҳисобот даврига тегишлилигига кўра.

Харажатларнинг юқоридаги белгилари бўйича таснифи кўргазмали тарзда 1-расмда келтирилган.

Фаолият турларига тегишлилигига кўра корхоналарнинг барча харажатлари асосий фаолиятга доир харажатлар ҳамда асосий бўлмаган фаолият турларига доир харажатларга бўлинади.

Асосий фаолиятга доир харажатлар деганда корхона уставида белгиланган асосий фаолият билан боғлиқ харажатлар тушунилади.

Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар деганда корхонанинг асосий фаолиятини ташкил этмайдиган молиявий фаолиятига тегишли бўлган харажатлари ва фавқулотдаги зарарлари тушунилади.

1-расм. Корхона харажатларини молиявий ҳисоб ва ҳисобот мақсадларида таснифлаш асослари

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом» ва 21-сон БҲМС га мувофиқ корхоналарнинг асосий фаолияти билан боғлиқ харажатларни, ўз навбатида, қуйидаги иккита гуруҳга ажратилади:

- Таннархга киритиладиган харажатлар;
- Таннархга киритилмайдиган харажатлар.

Таннархга киритиладиган харажатлар деганда маҳсулот, товар, иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш ва сотиш таннархини ташкил қилувчи харажатлар тушунилади. Уларга маҳсулот (товар, иш ва хизмат)лар таннархини ташкил қилувчи қуйидаги харажатлар киради:

- * бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- * бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

* бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар.

Таннархга киритилмайдиган харажатлар деганда корхоналарнинг ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)лар таннархига киритилмайдиган бошқа харажатлари тушунилади. Бундай харажатлар, ўз навбатида, давр харажатлари ва молиявий фаолиятга доир харажатларга бўлинади.

Давр харажатлари - бу маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишга, корхонани маъмурий-бошқарувига ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар. Ушбу харажатлар маълум ҳисобот даврида юз беради, шунинг учун улар давр харажатлари деб аталади.

Молиявий фаолиятга доир харажатлар деганда қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш, валюта операциялари, кредит ва қарзларни олиш, узоқ муддатли ижарага доир ва бошқа молиявий фаолиятга тааллуқли харажатлар тушунилади. Буларга фоизлар, салбий курс фарқлари кўринишидаги харажатлар ва бошқалар киради.

Фавқулотдаги харажатлар деганда юз бериши доимий характерга эга бўлмаган, кутилмаган тасодиф ва ҳодисалардан кўрилган зарарлар тушунилади. Буларга давлат қонунларини ўзгариши, табиий офатлар, революцион ўзгаришлар натижасида вужудга келган зарарлар киради.

Қайси ҳисобот даврига тегишлигига кўра корхоналарнинг барча харажатлари учта гуруҳга бўлинади:

- **ҳисобот даври харажатлари** - бу корхонанинг бевосита ҳисобот даври (чорак, ярим йил, тўққиз ой ва йил)га тегишли харажатларидир, улар ҳисобот даврида асосий ва асосий бўлмаган фаолиятга доир, таннархга киритиладиган ва унга киритилмайдиган барча харажатларидан иборат бўлади.

- **келгуси давр харажатлари** - бу корхонанинг келгуси асосий фаолиятига доир, лекинда ҳисобот даврида амалга оширилган харажатлари. Бундай харажатларга олдиндан тўланган ижара ҳақлари, олдиндан тўланган хизмат ҳақлари ва бошқа олдиндан бўнак сифатидаги тўловлар киради.

- **муддати узайтирилган харажатлар** – буларга корхонанинг келгуси асосий фаолиятига доир, лекинда муддати бир йил ва ундан кўп муддатга узайтирилган харажатлари киради.

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом» талабларидан келиб чиққан ҳолда, республикамизнинг 21-сон БҲМСда корхоналарнинг барча харажатлари қуйидаги счётлар тизимида ҳисобга олинади (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

**Корхоналар харажатларини ҳисобга олишга мўлжалланган
счётлар тизимлари**

Счёт т/р	Счёт номи	Қандай харажатлар ҳисобга олинади
-------------	-----------	-----------------------------------

2010	Тугалланмаган ишлаб чиқариш	Бевосита ва билвосита асосий ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади
2310	Ёрдамчи ишлаб чиқариш	Бевосита ва билвосита ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади
2510	Умумишлаб чиқариш харажатлари	Бевосита ва билвосита умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади
3110	Келгуси давр харажатлари	Келгуси давр учун ҳисобот даврида қилинган харажатлар ҳисобга олинади
3210	Муддати узайтирилган харажатлар	Ҳисобот даврида ҳисобланган муддати узайтирилган харажатлар ҳисоби юритилади
9100	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархи	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритилган харажатлар ҳисобга олинади
9400	Давр харажатлари	Сотиш, бошқарув ва бошқа операцион харажатлар ҳисоби юритилади
9600	Молиявий фаолиятга доир харажатлар	Молиявий фаолиятга доир харажатлар ҳисобга олинади
9720	Фавқулотдаги зарарлар	Фавқулотдаги зарарлар ҳисобга олинади
9800	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилиши	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш учун фойданинг ишлатилиши ҳисобга олинади

Харажатларни уларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш ҳамда молиявий ҳисоботни тузиш мақсадларида таснифлаш асослари уларни режалаштириш ва назоратини олиб бориш, шунингдек ички бошқарув қарорларини қабул қилиш учун етарлича эмас. Ушбу мақсадга эришиш учун, чунончи корхонанинг ишлаб чиқариш харажатларини қўшимча тарзда қуйидаги белгилари бўйича таснифлаш ўта муҳимдир (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал

Корхона ишлаб чиқариш харажатларини бошқарув қарорларини қабул қилиш, режалаштириш ва назорат қилиш мақсадларида таснифлаш

Таснифий белги	Харажат гуруҳи
1.Тегишлилига кўра	Умумхаражатлар
	Жавобгарлик марказлари харажатлари
	Бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат)нинг ўртача харажатлари
2.Ишлаб чиқариш ҳажмининг таъсирига кўра	Ўзгарувчан
	Ўзгармас (доимий)
3.Муқобиллигига кўра	Муқобил
	Номуқобил
4.Назорат қилиниши имконига кўра	Назорат қилиш имкони бор
	Назорат қилиш имкони йўқ
5.Меъёрланишига кўра	Меъёрлаштириладиган
	Меъёрлаштирилмайдиган
6.Релевантлигига кўра	Релевант
	Норелевант
7.Дифференциланишига кўра	Ўсиб боровчи
	Маржинал харажатлар

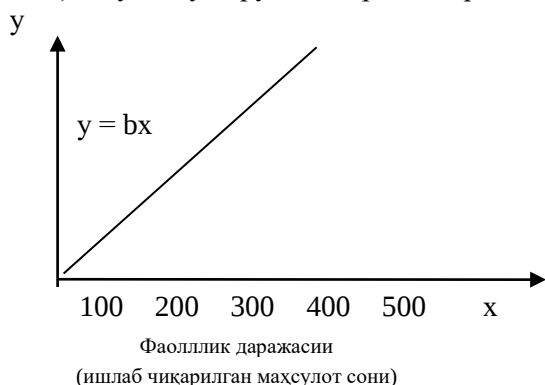
Умумхаражатлар – бу жами корхона бўйича қилинган барча харажатлар йиғиндиси.

Жавобгарлик марказлари харажатлари деганда корхонанинг бевосита харажат марказлари бўлган таркибий бўлимлари, цехлари, ишлаб чиқарётган маҳсулотлари, бажараётган ва кўрсатаётган хизмат турларига доир умумий харажатлар тушунилади. Жавобгарлик марказлари бўйича харажатларнинг бошқарув ҳисобини ташкил этиш уларнинг ҳар бирида харажатлар устидан назоратни ўрнатишга имкон беради, бунинг эвазига нораціонал харажатларга йўл қўйилмасликка эришилади. Жавобгарлик марказларида харажатларни самара бериш нуқтаи назаридан амалга оширилиши оқибат натижада яхлит корхона бўйича нораціонал харажатларга йўл қўйилмасликни таъминлайди.

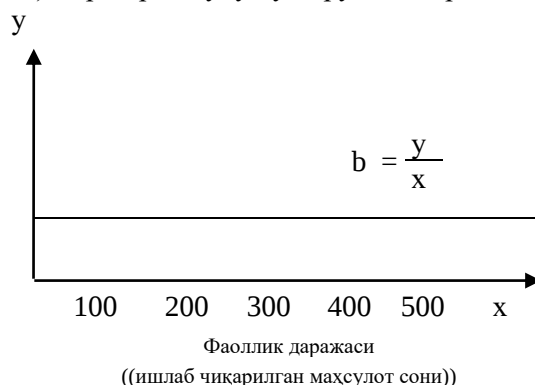
Бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат)нинг ўртача харажатлари – бу маҳсулот (бажараётган иш ва кўрсатаётган хизмат)га кетган жами харажатларни уларнинг миқдорига бўлиш орқали топилган ўртача суммасидир.

Ўзгарувчан харажатлар деганда ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиб бориши билан мос равишда умумий миқдори ошиб борадиган харажатлар тушунилади. Мисол учун, бир хилдаги моддий, меҳнат ва бошқа харажатларни талаб этадиган 1 та музлатгичга кетадиган жами харажат 1 200 000 сўм десак, 100 та музлатгич учун кетадиган жами харажат 120 000 000 сўмни ($1200000 \cdot 100$), 200 та музлатгич учун кетадиган жами харажат 240 000 000 сўмни ($1200000 \cdot 200$) ташкил этади. Демак, бунда корхонанинг жами ўзгарувчан харажатлари ишлаб чиқариш ҳажмига мувофиқ пропорционал ошиб боради, шу билан бирга 1 бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар ўзгармас (турғун) бўлиб қолаверади (2-расмга қаранг).

а) Умумий ўзгарувчан харажатлар.

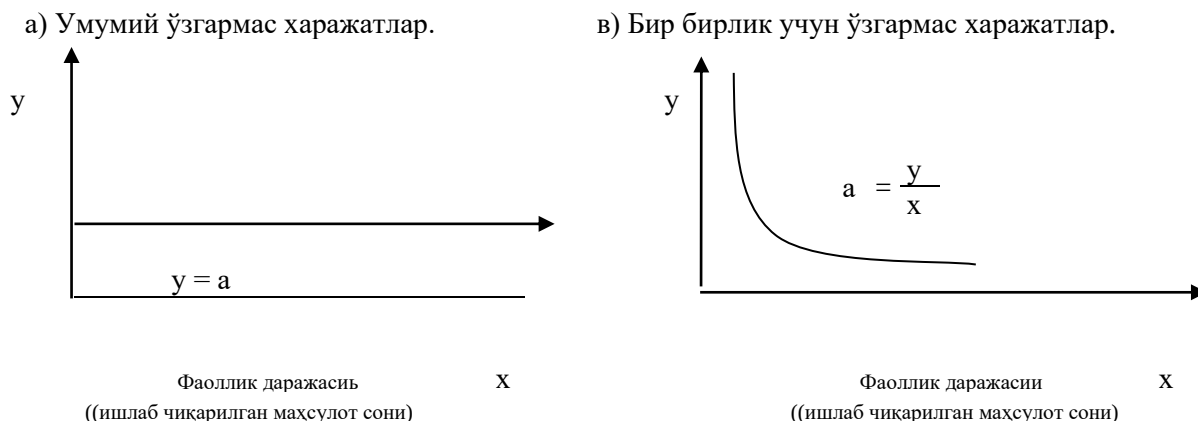
в) Бир бирлик учун ўзгарувчан харажатлар.

2-расм. Ўзгарувчан харажатлар: а) умумий; б) 1 бирлик маҳсулотга

Ўзгармас (доимий) харажатлар деганда ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиб боришидан қатъий назар умумий миқдори ўзгармайдиган харажатлар тушунилади. Уларга мисол бўлиб цех биноси ижара ҳақи, суғурта суммаси, бино ёки бошқа асосий воситалар амортизацияси ҳисобланади. Бундай харажатларнинг умумий суммаси доимий бўлсада, бироқ бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган миқдори ўзгарувчан бўлади. Айтайлик, юқорида келтирилган музлатгичлар ишлаб чиқариладиган цех учун ижара ҳақи ойига 12 000 000 сўм. Бу ҳолда ҳар ойлик ижара ҳақи суммаси доимий бўлсада,

бирок бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ижара ҳақи 100 музлатгич ишлаб чиқарилганда 120 000 сўмни ($12000000/100$), 200 та музлатгич ишлаб чиқилганда эса 60 000 сўмни ($12000000/200$) ташкил этади. . Демак, бунда корхонанинг иш фаоллиги ошсада, жами ижара ҳақи суммаси ўзгармасдан қолади, шу билан бирга 1 бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгармас харажатлар ўзгарувчан бўлиб қолади (3-расмга қаранг).

3-расм. Ўзгармас (доимий) харажатлар: а) умумий; б) 1 бирлик маҳсулотга

а – ўзгармас (доимий) харажатлар, сўмда
а – константа

Одатда, барча бевосита моддий ва меҳнат харажатлари ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Айрим билвосита ишлаб чиқариш устама харажатлари эса ярим ўзгарувчан ёки ярим ўзгармас (доимий) ҳисобланади. Мисол учун, ижарага олинган цех биноси ойига 100 та музлатгич ишлаб чиқаришга мўлжалланган бўлса, у ҳолда 200 та музлатгич ишлаб чиқариш учун кўшимча цех керак бўлади ва бунинг учун кўшимча цехни ижарага олиш зарурати бўлади ва бу, мос равишда, доимий миқдордаги ижара ҳақини ошишига олиб келади.

Муқобил (альтернатив) харажатлар деганда бир фаолиятни бошқа фаолиятга алмаштиришда самара келтиради деган бошқарув қарорини қабул қилишга асос бўлган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар кейинги фаолиятни юритишдан олиниши мумкин бўлган иқтисодий наф суммаси миқдорида баҳоланади. Мисол учун, музлатгич ишлаб чиқарувчи заводда кўшимча равишда чанг ютгич ишлаб чиқаришни йўлга қўйилиши заводга кўшимча фойда келтирадиган бўлса, бу ҳолда чанг ютгич ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар муқобил харажатлар бўлиб ҳисобланади.

Номуқобил (альтернатив бўлмаган) харажатлар деганда бир фаолиятни бошқа фаолиятга алмаштиришда самара келтирмайди деган бошқарув қарорини қабул қилишга асос бўлган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар олдинги ва кейинги фаолият турларини юритишда вужудга келадиган иқтисодий йўқотишлар суммаси миқдорида баҳоланади. Мисол учун, музлатгич ишлаб чиқарувчи заводда кўшимча равишда чанг ютгич ишлаб чиқаришни йўлга қўйилиши заводга кўшимча фойда келтирмаса, бу ҳолда чанг

ютгич ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар муқобил харажатлар бўлиб ҳисобланмайди.

Назорат қилиш имкони бор харажатлар деганда менежер томонидан назорат қилиниши натижасида даражаси ўзгарадиган харажатлар тушунилади. Харажатлар устидан ўатий назоратни ўрнатилиши кўплаб нораціонал харажатлар, масалан ортиқча йўқотишлар, ўғирликлар, қўшиб ёзишлар, бизнес режада назарда тутилмаган ортиқча харажатлар олдини олишга имкон беради.

Назорат қилиш имкони йўқ харажатлар деганда қатъий масъул шахслар томонидан назорат қилинишига қарамасдан юз берадиган (вужудга келадиган) ҳамда даражаси ошадиган харажатлар тушунилади. Уларга мисол бўлиб узоқ муддатли активлар, товар-моддий бойликлар харидига қилинган сарф-харажатлар ҳисобланади.

Меъёрлаштириладиган харажатлар деганда ҳисобдан чиқарилиши қонун ва қонуности ҳужжатларида белгиланган меъёрлар асосида аниқланадиган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар сирасига мисол бўлиб сафар харажатлари, реклама харажатлари, вакиллик харажатлари, солиқ тўловлари кабиларлар ҳисобланади.

Меъёрлаштирилмайдиган харажатлар деганда ҳисобдан чиқаришда меъёрий миқдори қонун ва қонуности ҳужжатлари билан тартибга солинмайдиган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар сирасига тўланган жарима ва пенялар, ҳомийлик, суд харажатлари, фавқулотдаги зарарлар киради.

Релевант харажатлар деганда бошқарув қарори асосида миқдори ва даражаси келгусида ўзгарадиган харажатлар тушунилади. Мисол учун бошқарув қарори асосида автотранспорт корхонасида автомобилларни бензиндан суюлтирилган газ таъминотига ўтказиш ёқилғи сарфини ўзгаришига олиб келади. Релевант харажатларни бошқачасига бартараф этилиши мукин бўлган харажатлар ҳам деб атайдилар.

Норелевант харажатлар деганда қабул қилинган бошқарув қарори таъсирида миқдори ва даражаси ўзгармасдан қоладиган харажатлар тушунилади. Уларга мисол тариқасида автотранспорт учун мол-мулк ва суғурта харажатларини келтириш мумкин. Чунки, ушбу харажатлар автомобилларни бензиндан суюлтирилган газ таъминотига ўтказиш бўйича бошқарув қарори қабул қилиниши ёки қилинмаслигидан қатъий назар мавжуд бўлади. Норелевант харажатларни бошқачасига бартараф этиб бўлмайдиган харажатлар ҳам деб атайдилар.

Ўсиб боровчи харажатлар – бу қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида вужудга келадиган қўшимча харажатлардир.

Қўшимча харажатлар (ΔX) жами корхона бўйича қуйидагича аниқланади:

$$\Delta X = X_{\text{п}} - X_{\text{о}}$$

Бу ерда: $X_{\text{п}}$ - харажатларнинг прогноз бўйича миқдори; $X_{\text{о}}$ - харажатларнинг ҳисобот давридаги миқдори;

Маржинал харажатлар деганда бир бирлик қўшимча маҳсулотга қилинган қўшимча харажатлар тушунилади.

Бир бирлик қўшимча маҳсулотга тўғри келадиган маржинал (қўшимча) харажатлар (ΔX_1) қуйидагича аниқланади:

$$\Delta X_1 = \frac{\Delta X}{\Delta K}$$

Бу ерда: ΔK – ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш миқдори

3.КОРХОНА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ТАРКИБИ ВА УЛАРНИ УМУМЛАШТИРИШ

Корхона харажатлари ичида ишлаб чиқариш харажатлари муҳим ўрин тутadi.

Ишлаб чиқариш харажатлари деганда маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган ва биргаликда ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини ташкил этадиган харажатлар тушинилади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;
- асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар

Маҳсулот таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатларига ажратилади.

Бевосита ишлаб чиқариш харажатларига маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган хомашё ва материаллар, шунингдек меҳнатга ҳақ тўлаш (ажратмалари билан бирга) харажатлар киради.

Бевосита моддий харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулотлар тайёрлаш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишда фойдаланиладиган четдан сотиб олинadиган хомашё ва материаллар харажатларини ифодалайди.

Бевосита меҳнат харажатларига бевосита ишлаб чиқариш ходимлари, ишлаб чиқариш жараёнида ишлаётган машина операторлари ва бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган бошқа ходимлар меҳнат ҳақи харажатлари киради.

Корхонанинг ишлаб чиқариш характеридаги бевосита моддий ва бевосита меҳнат харажатларининг жами суммаси ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сони (b) ва бир бирлик маҳсулот учун кетадиган бевосита моддий ва бевосита меҳнат харажатлари суммаси (x) кўпайтмаси, яъни ($b \cdot x$)дан ташкил топади. Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита моддий ва бевосита меҳнат харажатларининг жами суммаси ўзгарувчан ҳисобланади, яъни қанчалик кўп маҳсулот ишлаб

чиқарилса, бу харажатларнинг жами суммаси шунчалик кўп бўлади ва аксинча, қанчалик кам маҳсулот ишлаб чиқарилса, уларнинг жами суммаси шунчалик кам бўлади. Шу боис ҳам, ишлаб чиқариш характеридаги бевосита моддий ва бевосита меҳнат харажатлари жами суммаси ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади.

Билвосита ишлаб харажатларига барча маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа ишлаб чиқариш харажатлари киради, масалан электроэнергия, буғ, газ, сув, таъмирлаш, асосий воситаларни сақлаш, амортизацияси ва бошқалар. Ушбу харажатлар, бошқачасига ишлаб чиқариш устама харажатлари бўлиб ҳисобланади. Уларнинг жами суммаси нисбатан доимий бўлади. Шу боис ҳам, уларни доимий ишлаб чиқариш харажатлари деб атайдилар. Бундай харажатларни ҳар бир маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри олиб бориб бўлмайди. Улар бир бирлик маҳсулот таннархига тақсимлаш йўли билан киритилади.

Шундай қилиб, корхонанинг маълум бир миқдордаги (сондаги) ишлаб чиқариш фаоллик даражасидаги жами ишлаб чиқариш харажатлари (y) иккита турдаги харажатлар йиғиндисидан иборат бўлади:

(1) доимий ишлаб чиқариш харажатлари (a);

(2) ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари ($b \cdot x$), яъни:

$$y = a + b \cdot x.$$

Мисол: Айтайлик, ҳар ойига 100 музлатгич ишлаб чиқарувчи заводнинг ойлик доимий ишлаб чиқариш харажатлари 15 000 000 сўм, бир дона музлатгичга сарфланадиган бевосита моддий ва бевосита меҳнат харажатларининг ўртача суммаси ҳисоб-китобга кўра 800 000 сўм. Бу ҳолда заводнинг 100 дона музлатгич ишлаб чиқаришга кетадиган жами ишлаб чиқариш харажатлари 95 000 000 сўмни ташкил этади, яъни:

$$y = 15\,000\,000 + 100 \cdot 800\,000 = 15\,000\,000 + 80\,000\,000 = 95\,000\,000$$

4. КОРХОНА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ДИНАМИКАСИНИ БАҲОЛАШ МЕТОДЛАРИ

Корхона ишлаб чиқариш харажатлари ўзгариши (динамикаси)ни баҳолашнинг турли методлари мавжуд. Улар ичида энг кенг тарқалганлари қуйидагилардир:

- 1) инженерлик (муҳандислик) методлари;
- 2) бухгалтерлик (счётларни текшириш) методи;
- 3) график метод;
- 4) энг кичик ва энг катта миқдорлар (минимакс) методи.

Инженерлик (муҳандислик) методлари. Ушбу метод номи билан кўриниб турибдики, инженерлар (муҳандислар) таҳлилига асосланган метод ҳисобланади. Одатда, инженерлар (муҳандислар) ишлаб чиқаришнинг технологик жараёнлари ва операциялари мазмуни ва физик миқдорларига қараб, уларга кетадиган моддий ресурслар миқдорини, зарур ишлаб чиқариш

жиҳозларидан фойдаланишга кетадиган меҳнат миқдорини, уларнинг эскириши, сарфланадиган электрэнергия ва бошқа ишлаб чиқариш омиллари миқдор кўрсаткичлари талабларини яхши биладилар. Ушбу техник кўрсаткичларга ҳамда амалда бўлган баҳолар, меъёрлар, расценкаларга таяниш инженерларга маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини уларнинг ҳар қандай миқдори бўйича аниқ ҳисоб-китоб қилишга имкон беради.

Бухгалтерлик (счётларни текшириш) методи. Ушбу метод маълум даврда амалга оширилган ва бухгалтерия счётларида акс эттирилган харажатларни менежерлар ва бухгалтерлар томонидан ўзгарувчан ва доимий харажатларга туркумланишига асосланади. Бундан жами ўзгарувчан харажатлар суммаси ва ишлаб чиқилган маҳсулот миқдори асосида бир бирлик маҳсулотга тўғри келувчи ўзгарувчан харажатлар топилади. Ўзгармас характердаги ишлаб чиқариш харажатларини тизимлаб чиқиш шу давр учун умумий ўзгармас (доимий) харажатлар суммасини топишга имкон беради. Бундай метод, менежерлар ва бухгалтерларга корхонанинг ҳисобот давридаги иш фаоллиги бўйича жами ишлаб чиқариш харажатлари динамикасини баҳолаш имконини беради.

Мисол: айтайлик ойига 100 дона музлатгич ишлаб чиқарувчи завод бухгалтериясида ишлаб чиқариш харажатлари счётлари асосида қуйидаги ахборотлар жамланган.

Харажат турлари	Сумма
Асосий ишлаб чиқариш материаллари	50 000 000
Асосий ходимлар меҳнати	30 000 000
Ёрдамчи ходимлар меҳнати	6 000 000
Амортизация	7 000 000
Таъмирлаш ва техник хизматлар	2 000 000
Жами	95 000 000

Менеджер ва бухгалтерлар харажат моддаларини ўзгарувчанлиги ва ўзгармаслиги (доимийлиги)га қараб, уларни қуйидагича туркумлайдилар:

Харажат турлари	Ўзгарувчан харажатлар, 1 бирлик учун, сўмда	Умумий доимий харажатлар, сўмда
Асосий ишлаб чиқариш материаллари	500 000	
Асосий ходимлар меҳнати	300 000	
Ёрдамчи ходимлар меҳнати		6 000 000
Амортизация		7 000 000
Таъмирлаш ва техник хизматлар		2 000 000
Жами:	800 000	15 000 000

Умумий харажатларнинг таҳлилидан кўриниб турибдики, бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчи харажатларни ўртача 800 000 сўм миқдорида баҳоланиши, 100 музлатгич учун ушбу харажатларни жами 80 000 000 сўм миқдорида белгилашга асос бўлган. 100 музлатгич ишлаб чиқариш учун кетган доимий харажатлар шу ойда 15 000 000 сўмни ташкил қилган. Жами ишлаб чиқариш харажатлари шу ойда 95 000 000 сўмдан иборат бўлган.

Шундай қилиб 100 та музлатгич ишлаб ишлаб чиқаришга кетган жами харажатларни қуйидаги арифметик тенгликда ифодалаш мумкин:

$$y = 15\,000\,000 + 800\,000 \cdot x$$

Ушбу умумий математик қурилма ишлаб чиқариш харажатларини бошқа ишлаб чиқариш фаоллиги даражалари учун ҳам аниқлашга асос бўлади.

Ушбу методнинг асосий камчилиги шундаки, у менежерлар ва бухгалтерларнинг харажатларни ўзгарувчан ва ўзгармас турларга ажратишдаги субъектив фикрларига ва ёндшишларига таянади. Бундай субъектив фикр ёки ёндашувда менежерлар ва бухгалтерлар хатоликка йўл қўйишлари кафолатланган деб бўлмайди.

График метод. Ушбу методда умумий харажатлар график усулида ифодаланади. Бунда умумий харажатлар графикда вертикал ўқда (У), ишлаб чиқариш фаоллиги (маҳсулот ишлаб чиқариш сони) горизонтал ўқда маълум интервалларда тегишли нукталар билан белгилаб чиқилади.

Энг кичик ва энг катта миқдорлар (минимакс) методи. Ушбу методнинг моҳияти шундаки, унга мувофиқ ишлаб чиқаришнинг энг юқори ва энг юқори даражаларига эришилган даврларда харажатлар ўзгариши таққосланиши натижасида улар динамикасини баҳолашда умумий тўхтамга келинади.

Мисол. Заводнинг энг кичик (100 дона) ва энг катта миқдорда (200 дона) музлаткич ишлаб чиқаришда харажатлари қуйидагича

	Ишлаб чиқариш фаоллиги, дона	Жами харажатлар
Энг кичик даражада	100	95 000 000
Энг катта даражада	200	175 000 000
Фарқи	100	80 000 000

Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар қуйидагича топилади:

$$b = (\text{Харажатлар фарқи}) / (\text{Маҳсулот ишлаб чиқариш фарқи}) = (175\,000\,000 - 95\,000\,000) / (200 - 100) = 800\,000 \text{ сум.}$$

Доимий харажатлар ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай даражасида баҳоланиши мумкин ва у жами харажатлардан 1 бирлик маҳсулотга тўғри келадиган турғун миқдорда ҳисобланган жами ўзгарувчан харажатлар

суммасини айиришдан қолган суммаси миқдорида топилади. Демак, юқоридаги мисолда ишлаб чиқариш фаоллиги 100 донга музлатгич бўлганда умумий харажатлар 95 000 000 сўми, умумий ўзгарувчан харажатлар эса 80000000 сумми ($100 \cdot 800000$) ташкил этади. Бунда жами харажатлар ва ўзгарувчан харажатлар фарқи 15000000 ($95000000 - 80000000$) доимий харажатларга тўғри келади. Ушбу ҳолатда харажатлар функциясини қуйидаги кўринишда ифодалаш мумкин бўлади:

$$y = 15\,000\,000 + 100 \cdot x$$

2-маъруза	МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ТУРЛАРИ, ТАРКИБИ ВА УЛАРНИ АНИҚЛАШ (КАЛКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ) УСУЛЛАРИ
------------------	---

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Маҳсулот таннархи турлари ва уларни аниқлаш тартиби 2. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга таннарх турлари, таннархни аниқлаш (калькуляция қилиш) усуллари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: таннарх, унинг таркиби, турлари, таннархни аниқлаш (калькуляция қилиш) усуллари моҳиятини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар таннарх, унинг таркиби, турлари, таннархни аниқлаш (калькуляция қилиш) усуллари моҳиятини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИ АНИҚЛАШ ТАРТИБИ

Маҳсулот таннархининг икки тури бир-биридан фарқланади. Булар:

- (1) ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи;
- (2) сотилган маҳсулот таннархи.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот қийматига олиб борилган ишлаб чиқариш харажатларини билдиради. Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини аниқлаш учун ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқаришга қилинган жами ишлаб чиқариш харажатлари суммаси (2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг дебет обороти) ҳисобот давридаги тугалланмаган ишлаб чиқариш суммасининг соф ўзгаришига (2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг давр боши ва давр охиридаги қолдиғи ўртасидаги фарқ суммасига) оширилади ёки камайтирилади.

Сотилган маҳсулот таннархи ҳисобот даврида омборларга кирим қилинган жами тайёр маҳсулотнинг сотилган қисмига тўғри келадиган ишлаб чиқариш харажатларини билдиради. Сотилган маҳсулот таннархини аниқлаш учун ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган ва омборларга кирим қилинган маҳсулот таннархи суммаси (2810 «Тайёр маҳсулот» счётининг дебет обороти) ҳисобот даврида тайёр маҳсулот захиралари суммасининг соф ўзгаришига (2810 «Тайёр маҳсулот» счётининг давр боши ва давр охиридаги қолдиғи ўртасидаги фарқ суммасига) оширилади ёки камайтирилади.

Маҳсулот таннархини ифодаловчи ушбу кўрсаткичлар бўйича ҳисоб маълумотлари асосида алоҳида-алоҳида «Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи тўғрисида ҳисобот» ва «Сотилган маҳсулот таннархи тўғрисида ҳисобот» тузилади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи тўғрисида ҳисобот

Ой			
т/р	Кўрсаткичлар	Сумма	
		Хусусий	Умумий
1	Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг давр бошидаги суммаси		40 000 000
2	Плюс		
2.1	Материаллар	50 000 000	
2.2	Меҳнат ҳақи	40 000 000	
2.3	Бошқа ишлаб чиқариш устама харажатлари	30 000 000	
2.4	Жами қилинган харажатлар (2.1+2.2+2.3)		120 000 000
2.5	Жами ишлаб чиқариш харажатлари (1+2)		160 000 000
3	Минус: Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг давр охиридаги суммаси		20 000 000
4	Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи (2.5-3)		140 000 000

Сотилган маҳсулот таннархи тўғрисида ҳисобот

Ой			
т/р	Кўрсаткичлар	Сумма	
		Хусусий	Умумий
1	Тайёр маҳсулотнинг давр бошидаги суммаси		40 000 000
2	Плюс ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи	140 000 000	
3	Жами сотишга тайёр маҳсулот (1+2)		180 000 000
4	Минус: Тайёр маҳсулотнинг давр охиридаги суммаси		25 000 000
5	Сотилган маҳсулот таннархи (3-4)		155 000 000

Ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш харажатларининг ўзаро боғлиқлиги

1. Асосий материаллар	+	Асосий меҳнат	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	Жами ишлаб чиқариш харажатлари
50 000 000	+	40 000 000	30 000 000	120 000 000
2. Жами ишлаб чиқариш харажатлари т	+	Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг давр бошига қолдиғи	Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг давр охирига қолдиғи	Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи
120 000	+	40 000 000	20 000 000	140 000 000
3. Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи	+	Тайёр маҳсулотнинг давр бошига қолдиғи	Тайёр маҳсулотнинг давр охирига қолдиғи	Сотилган маҳсулот таннархи
140 000 000	+	40 000 000	25 000 000	155 000 000

2. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Маҳсулот таннархини аниқлаш (калькуляция қилиш) турли усулларда амалга оширилади. Уларнинг асосийларига қуйидагилар киради:

1. Жараёнли калькуляция
2. Буюртмали калькуляция
3. Норматив калькуляция
4. Режали калькуляция
5. Ҳақиқий калькуляция.

Жараёнли калькуляция, одатда, маҳсулотни ишлаб чиқариш бир нечта жараёнлардан иборат бўлганда қўлланилади. Бундай ҳолда маҳсулот таннархи ҳар бир жараён бўйича «Асосий ишлаб чиқариш» счёти тизимида очилган счётларда алоҳида ҳисобга олинади. Бунда, биринчи жараён амалга оширилган бўлим (цех) харажатлари кейинги жараён амалга ошириладиган бўлим (цех) учун бош қолдиқ бўлиб ҳисобланади. Тайёр маҳсулот олинadиган охириги бўлим (цех)да тўпланган жами ишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини ташкил этади.

Мисол:

Жараён А			
Материал	5000000	Б жараёнга узатилди	
Мехнат	3000000		
БИЧХ	2000000		10000000
	10000000		10000000

Жараён Б			
А	10000000	Омборга Узатилган Тайёр маҳсулот	
Материал	6000000		
Мехнат	4000000		
БИЧХ	3000000		23000000
	23000000		23000000

Тайёр маҳсулот	
Б жараёндан	23000000
	23000000

Агар А ва Б жараёнларда 1000 дона маҳсулот ишлаб чиқилган бўлса, у ҳолда 1 бирлик маҳсулотга кетган ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх) жами 23 000 сумни ташкил этади (23 000 000/1000), шундан А жараёнда у 10000 сўмни (10000000/1000), Б жараёнда эса 13000 (13000000/1000)ни ташкил этади

Жараёнли калькуляцияда барча ишлаб чиқариш харажатлари ва тайёрланган маҳсулот сони тўғрисида маълумотлар ишлаб чиқариш ҳисоботида ўз аксини топади.

А цех бўйича ишлаб чиқариш ҳисоботи

<i>Кўрсаткичлар</i>	Сони	Харажатлар
Бош қолдик	0	0
Жараёнга киритилди	1000	10000000
Жами ҳисобга олинди	1000	10000000
Бошқа жараёнга узатилди	1000	10000000
Омборга кирим қилинган тайёр маҳсулот	0	0
Охирги қолдик	0	0

Б цех бўйича ишлаб чиқариш ҳисоботи

<i>Кўрсаткичлар</i>	Сони	Харажатлар
Бош қолдик	1000	10000000
Жараёнга киритилди	1000	13000000
Жами ҳисобга олинди	1000	23000000
Бошқа жараёнга узатилди		
Омборга кирим қилинган тайёр маҳсулот	1000	23000000
Охирги қолдик	0	0

Буюртмали калькуляция, одатда, маҳсулотни ишлаб чиқариш махсус буюртма асосида амалга оширилганда қўлланилади. Ушбу усулда маҳсулот таннархини аниқлаш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

*буюртмани харажат объекти сифатида белгилаш;

*буюртма билан боғлиқ бевосита моддий ва меҳнат харажатларини аниқлаш;

*билвосита устама ишлаб чиқариш харажатларини буюртма таннархига киритиш базаси, ставкаси ва суммасини аниқлаш;

*буюртма бўйича умумий харажатларни (таннархни) аниқлаш.

Таннархни аниқлашнинг буюртмали усулида ҳар бир буюртма учун «Буюртма картаси» очилади ва ушбу карточкада унга кетадиган барча харажатлар алоҳида ҳисобга олинади. Буюртмани бажаришга кетган барча материал, меҳнат ва бошқа ишлаб чиқариш харажатлари буюртма бўйича ишлаб чиқилган тайёр маҳсулот таннархини ташкил этади.

Норматив калькуляция усули. Ушбу усулнинг бошқа усуллардан фарқи шуки, маҳсулот таннархини аниқлашда (калькуляция қилишда) бевосита моддий ва меҳнат харажатлари, шунингдек билвосита устама ишлаб чиқариш харажатларини аниқлашда белгиланган меъёрларга асосланилади. Ушбу меъёрлар асосида топилган таннарх маҳсулотнинг меъёрий таннархини ташкил этади.

Режали калькуляция. Ушбу усулнинг бошқа усуллардан фарқи шуки, маҳсулот таннархини аниқлашда (калькуляция қилишда) бевосита моддий ва меҳнат харажатлари, шунингдек билвосита устама ишлаб чиқариш харажатларини аниқлашда режада белгиланган харажат миқдорларига асосланилади. Ушбу режавий миқдорлар асосида топилган таннарх маҳсулотнинг режа таннархини ташкил этади.

Ҳақиқий калькуляция. Ушбу усулнинг бошқа усуллардан фарқи шуки, маҳсулот таннархини аниқлашда (калькуляция қилишда) бевосита моддий ва меҳнат харажатлари, шунингдек билвосита устама ишлаб чиқариш харажатларини аниқлашда уларнинг ҳақиқий харажат миқдорларига асосланилади. Ушбу ҳақиқий миқдорлар асосида топилган таннарх маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ташкил этади.

3-маъруза	БЕВОСИТА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ ВА УЛАРНИ МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТЛАР) ТАННАРХИГА ҚЎШИШ ТАРТИБИ
------------------	---

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1.Бевосита материал харажатлари ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига қўшиш тартиби 2. Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига қўшиш тартиби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга бевосита материал ва меҳнат харажатлари ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига қўшиш тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: бевосита материал ва меҳнат харажатлари ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига қўшиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар бевосита материал ва меҳнат харажатлари ҳисоби ва уларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига қўшиш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.БЕВОСИТА МАТЕРИАЛ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА УЛАРНИ МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИГА ҚЎШИШ ТАРТИБИ

Материал – бу ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашадиган ва шу жараён мобайнида қиймати янги яратиладиган маҳсулот таннархига тўлиқ киритиладиган меҳнат предметларидир

Ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган материаллар бевосита (асосий) ва билвосита (ёрдамчи) материалларга бўлинади.

Бевосита (асосий) материаллар - бу буюм ишлаб чиқаришда ишлатиладиган асосий хом ашё. Уларга автомобил корпусини ясашда ишлатиладиган метал лист, калава ип ишлаб чиқаришда ишлатиладиган пахта толаси, мато тўқишда ишлатиладиган ип калава, нон маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ун кабиларни мисол сифатида келтириш мумкин..

Билвосита (ёрдамчи) материаллар – бу ишлаб чиқаришда ишлатиладиган қўшимча материаллар, масалан гайка, шайба, ёғлаш материаллари, ванилин, туз, ачитқилар ва бошқалар. Бундай материаллар ишлаб чиқариш устама харажатларининг таркибий қисмини ташкил этади.

Ишлаб чиқаришга материаллар омборлардан цех бошлиқлари, прораблар, бригадирлар талабномалари асосида берилади. Талабномалар, бир томондан, омбор мудирларига материални бериш учун рухсатнома ҳисобланади, иккинчи томондан эса, материаллар чиқимига оид маълумотларни омбор мудирини ҳисоботи, омбор ҳисоби карточкаси, шунингдек Бош китобда акс эттиришга асос бўлади.

Материаллар ҳисобининг иккита тизими мавжуд. Булар:

- материаллар ҳисобининг даврий тизими;
- материаллар ҳисобининг узлуксиз тизими.

Материаллар ҳисобининг даврий тизими. Ушбу тизимда цехларда материаллар кирими талабномалар асосида ҳисобга олинади. Бироқ ҳисобот даври давомида (мисол учун ой мабойнида) уларнинг ишлаб чиқаришга сарфининг батафсил ҳисоби юритилмайди. Ҳисобот дайри (ой) охирида цехда қолган материаллар қиймати инвентаризация йўли билан аниқланади. Шундан сўнг ишлаб чиқаришга сарфланган материалларнинг таннархи қуйидаги тартибда аниқланади:

Материалларнинг давр бошидаги қолдиги

+ Давр мабойнида кирим қилинган материаллар қиймати

- Материалларнинг давр охиридаги қолдиги

= Ишлаб чиқаришга сарфланган материаллар таннархи.

Материаллар ҳисобининг даврий тизими афзаллик томони шундаки, унда материаллар сарфига оид ҳужжатлар сони қисқаради. Ушбу тизимнинг камчилиги сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

*керакли вақтда материаллар ҳолатини акс эттирувчи батафсил ҳисоб маълумотларини олиб бўлмайди;

*ушбу маълумотлар етишмаслиги сабабли керакли материаллар захиралари ҳолатини тезкор назорат этиб бўлмайди;

*керакли материалларни тўлиқ ва доимий борлигини таъминланмаслиги сабабли ишлаб чиқаришда узилишлар юз бериши эҳтимоли вужудга келиши мумкин;

*сарфланган материаллар таннархини тезкор аниқлаб бўлмайди ва шу сабабли тайёр маҳсулот таннархини тез аниқлаб бўлмайди.

Материаллар ҳисобининг узлуксиз тизими. Ушбу тизимда даврий тизимдан фарқли ўлароқ цехларда материаллар кирими ва чиқими қатъий ҳужжатлаштирилади, ушбу ҳужжатлар асосида уларнинг омбор ҳисоботлари тузилади, омбор ҳисоби карточкалари юритилади, шунингдек синтетик ва аналитик ҳисоб регистрларига тегишли ёзувлар қилинади. Узлуксиз ҳисоб тизимида материалларнинг мавжуд қолдиғи, ишлаб чиқаришга сарфланган материаллар таннархи тўғрисидаги ахборотларни бутун ҳисобот даври мабойнида қўшимча ҳисоб-китобларсиз ҳисоб регистрларидан олиш имкони бўлади. Шу билан бирга материаллар ҳисобининг узлуксиз тизимида ҳужжатлар сони, ҳисоб регистрларини юритишга кетадиган вақт миқдори ошади. Булар ушбу тизимнинг асосий камчилигидир.

Ишлаб чиқаришга сарфланадиган ва маҳсулот таннархига киритиладиган материаллар қиймати қуйидаги методларнинг бирини қўллаш орқали баҳоланади ва ҳисобга олинади:

1. Ёппа идентификациялаш методи;
2. ЛИФО (Last-in, first-out LIFO) методи;
3. Ўртача қиймат методи (Average-cost AVECO);
4. ФИФО методи (First-in, first-out FIFO);
5. НИФО методи (next-in, first-out NIFO);
6. Меъёрий қиймат методи.

Ёппа идентификациялаш методи – бу махсус сотиб олинган яккахон бўлган материал ёки материалларни баҳолаш методи. Ушбу метод аналогич бўлмаган, одатда қиммат турадиган материаллар қийматини таннархга киритишда қўлланилади. Ёппа идентификациялаш методи мисол учун «Расулов эшиклари», Акфа, Энгелберг русумидаги эшик ва дерезаларни ишлаб чиқаришда ишлатилади. Бундай маҳсулотларни ишлаб чиқариш фақат уларга хос бўлган материалларни харид қилиш ва сарфлашни тақоза этади.

ФИФО (FIFO) методи – бу материал захиралари сарфини улар кирими кетма-кетлиги қийматларида ҳисобга олишга асосланган метод. Ушбу методда маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган ва унинг таннархига киритилган материаллар қиймати қатъий уларнинг сотиб олинishiдаги кетма-кетликда вужудга келган қиймат бўйича, давр охирида цехларда ишлатилмай қолинган материаллар қиймати эса охириги харид қиймати бўйича баҳоланади.

ФИФО (FIFO) методи барча тармоқ корхоналари томонидан материалларнинг реал физик ҳаракатидан қатъий назар қўлланилиши мумкин, чунки ушбу метод бевосита материал ҳаракатини эмас, балки унинг қиймати ҳаракатини акс эттиради. Ушбу метод баҳоларни ошиб бориш шароитида,

чунончи инфляция шароитида соф фойдани имкон қадар юқори даражасини таъминлайди.

ФИФО (FIFO) методига мисол:

Материал кирими санаси	Сони, дона	Бир бирлик материалнинг харид баҳоси, сўм.	Умумий қиймат, сўм.
2 март	2000	400	800000
15 март	6000	440	2640000
30 март	2000	475	950000
Жами мавжуд захира	10 000		4390000
Давр охирига қолдик, донада - 6000 дона, шундан 4000 дона 15 мартдаги хариддан ва 2000 дона 30 мартдаги хариддан			
Давр охирига қолдик, сўмда – $(4000 \cdot 440 + 2000 \cdot 475) = (1760000 + 950000) = 2710000$ сум			
Жами мавжуд материаллар таннархи		4 390 000	сум.
минус: Давр охирига захира		2 710 000	сум.
=Маҳсулот таннархига киритилган материаллар таннархи		1 680 000	сум
Ёки $(2000 \cdot 400 + 2000 \cdot 440)$		1 680 000	сум

ЛИФО (LIFO) методи- бу материал захиралари сарфини уларнинг охирги партияси қийматларида, давр охирида цехларда ишлатилмай қолинган материаллар қийматини бирламчи харид баҳоларидаги қиймати бўйича ҳисобга олишга асосланган метод. Ушбу метод ФИФО (FIFO) методи сингари барча тармоқ корхоналари томонидан материалларнинг реал физик ҳаракатидан қатъий назар қўлланилиши мумкин, чунки ушбу метод ҳам бевосита материал ҳаракатини эмас, балки унинг қиймати ҳаракатини акс эттиради. Ушбу метод инфляция шароитида соф фойдани энг қуйи даражасини, дефляция шароитида эса соф фойдани энг юқори даражасини таъминлайди. Бу метод ФИФО (FIFO) методидан фарқли ўлароқ жорий харажатлар ва даромадлар боғлиқлигини таъминлайди, инфляция таъсирини юмшатиш имконини беради.

ЛИФО (LIFO) методига мисол:

Материал кирими санаси	Сони, дона	Бир бирлик материалнинг харид баҳоси, сўм.	Умумий қиймат, сўм.
2 март	2000	400	800000
15 март	6000	440	2640000
30 март	2000	475	950000
Жами мавжуд захира	10 000		4390000
Давр охирига қолдик, донада - 6000 дона, шундан 4000 дона 15 мартдаги хариддан ва 2000 дона 2 мартдаги хариддан			
Давр охирига қолдик, сўмда – $(4000 \cdot 440 + 2000 \cdot 400) = (1760000 + 800000) = 2560000$ сум			
Жами мавжуд материаллар таннархи		4 390 000	сум.
минус: Давр охирига захира		2 560 000	сум.
=Маҳсулот таннархига киритилган материаллар таннархи		1 830 000	сум
Ёки $(2000 \cdot 475 + 2000 \cdot 440)$		1 830 000	сум

Ўртача қиймат методи (Average-cost AVECO). Бу метод материал захиралари сарфини ҳамда давр охирида цехларда ишлатилмай қолинган материаллар қийматини уларнинг ўртача қийматларида ҳисобга олишга асосланган метод. Ушбу методда ишлаб чиқаришга сарфланган ва давр охирида мавжуд бўлган материаллар бир бирлигининг таннархи жами ишлатиш учун лаёқатли материалларнинг ўртача қийматига тенг деб олинади.

Материалнинг ўртача қиймати ишлатиш учун яроқли материаллар жами қийматини уларнинг жами сонига бўлиш орқали топилади. Бунинг натижасида бир бирлик материалга тўғри келувчи ўртача қиймат топилади. Ушбу ўртача қиймат асосида ишлаб чиқаришга сарфланган ва давр охирида мавжуд бўлган материал захиралари қийматини баҳолаш амалга оширилади.

Мисол:

Материал кирими санаси	Сони, дона	Бир бирлик материалнинг харид баҳоси, сўм.	Умумий қиймат, сўм.
2 март	2000	400	800000
15 март	6000	440	2640000
30 март	2000	475	950000
Жами мавжуд захира	10 000		4390000
Бир бирлик материалнинг ўртача қиймати = $4390000/10000= 439,00$ сўм			
Давр охирига қолдик, сўмда – $(6000*439,00) = 2634000$ сум			
Жами мавжуд материаллар таннархи		4 390 000	сум.
минус: Давр охирига захира		2 634 000	сум.
=Маҳсулот таннархига киритилган			
материаллар таннархи		1 756 000	сум
Ёки $(4000*439,00)$		1 756 000	сум

НИФО (NIFO) методи – бу материал захиралари сарфини режалаштирилган баҳолар бўйича ҳисобга олишга асосланган метод. Ушбу методда ишлаб чиқаришга сарфланган материаллар режа қийматини уларнинг харид қийматларига мувофиқлаштириш учун тузатишлар қилинади.

Мисол:

Материал кирими санаси	Сони, дона	Бир бирлик материалнинг харид баҳоси, сўм.	Умумий қиймат, сўм.
2 март	2000	400	800000
15 март	6000	440	2640000
30 март	2000	475	950000
Жами мавжуд захира	10 000		4390000
Бир бирлик материалнинг ҳисобдан чиқариш режа қиймати 400 сўм			
Давр охирига қолдик, сўмда – $(4000*440+2000*475) = 2710000$ сум			
Жами мавжуд материаллар таннархи		4 390 000	сум.
минус: Давр охирига захира		2 710 000	сум.
=Маҳсулот таннархига киритилган			
материаллар таннархи $(4000*400)$		1600 000	сум
таннархга киритилган тузатишлар $(2000*40,00)$		80 000	сум

Кўриниб турибдики, НИФО (NIFO) методи мазмунан ФИФО (FIFO) методига ўхшашдир. Фарқ фақатгина материаллар чиқимида режа баҳоларни қўллашда, шу боис давр охирида материалларнинг режа ва харид қийматлари ўртасидаги фарққа суммасига маҳсулот таннархига тузатишлар киритиш заруратининг борлигидадир.

Меъёрий қиймат методи – бу материал захиралари сарфини белгиланган меъёрий қиймат бўйича ҳисобга олишга асосланган метод. Ушбу методда ишлаб чиқаришга сарфланган материалларнинг реал баҳоси ва меъёрий қиймати ўртасидаги фарқ алоҳида махсус четланишлар счётида жамланади. Давр охирида ушбу четланишлар счётидаги сумма сторно ёки қўшимча ёзув асосида тайёр маҳсулот ва сотилган маҳсулотлар таннархи счётларига тақсимлаш йўли билан ўтказилади.

Мисол:

Материал кирими санаси	Сони, дона	Бир бирлик материалнинг харид баҳоси, сўм.	Умумий қиймат, сўм.
2 март	2000	400	800000
15 март	6000	440	2640000
30 март	2000	475	950000
Жами мавжуд захира	10 000		4390000
Бир бирлик материалнинг ҳисобдан чиқариш меъёрий қиймати қиймати 420 сўм			
Давр охирига қолдик, сўмда – $(4000 \cdot 440 + 2000 \cdot 475) = 2710000$ сум			
Жами мавжуд материаллар таннархи		4 390 000	сум.
минус: Давр охирига захира		2 710 000	сум.
=Маҳсулот таннархига киритилган материаллар таннархи $(4000 \cdot 430)$		1720 000	сум
таннархга киритилган тузатишлар $2000 \cdot (400 - 430) + 2000 \cdot (440 - 430)$		-40 000	сум

2. БЕВОСИТА МЕҲНАТ ҲАҚИ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА УЛАРНИ МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИГА ҚЎШИШ ТАРТИБИ

Бошқарув ҳисобида меҳнат ҳақи харажатлари иккита гуруҳга бўлинади. Булар:

- (1) бевосита меҳнат ҳақи харажатлари;
- (2) билвосита меҳнат ҳақи харажатлари.

Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари деганда аниқ маҳсулотни ишлаб чиқариш, ишни бажариш ва хизматни кўрсатишга сарфланган меҳнат учун ҳисобланган ҳақ тушунилади. Уларга ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш линияларида, йиғув конвейерларида аниқ ишларни бажарувчиларга ҳисобланган меҳнат ҳақи мисол бўлади.

Аниқ маҳсулотни ишлаб чиқариш, ишни бажариш ва хизматни кўрсатишга бевосита боғлиқ бўлмаган ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақи **билвосита меҳнат ҳақи** деб аталади. Бундан харажатлар дастлаб ишлаб чиқариш устама

харажатларига олиб борилади ва кейин эса маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига маълум бир тартиб ва ставкалар бўйича тақсимланади. Билвосита меҳнат ҳақи харажатларига ишлаб чиқариш цехлари бошлиқлари, бригадирлари, инженерлари, назоратчилари, фаррошларига ҳисобланган меҳнат ҳақи мисол бўлади.

Бевосита ва билвосита меҳнат ҳақини ҳисоблашга қуйидагилар асос бўлади:

- * меҳнатга ҳақ тўлашнинг танланган шакллари;

- * ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган иш ва кўрсатилган хизмат)нинг натурал миқдори (ҳажми)ни ифодаловчи ҳисоботлар, нарядлар, карточкалар;

- * ҳақиқатда ишланган меҳнат вақти, ишлаб чиқаришдаги сабабли (мажбурий) ва сабабсиз тўхтовлар вақти, меҳнат қонунчилигига кўра белгиланган меъёрдан ортиқча ишланган вақтдан ортиқ ишланган меҳнат вақти миқдорини акс эттирувчи ҳужжатлар (табель, наряд, буюртма карточкалари, буйруқлар, фармойишлар, қарорлар);

- * бир бирлик ишланган вақт (соат, дақиқа), мажбурий тўхтовлар вақти, меъёрдан ортиқ ишланган учун белгиланган асосий ва қўшимча ставкалар;

- *бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат) учун белгиланган меҳнат ҳақи ставкаси;

- *бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат) учун вақт сарфининг меъёрий ва ҳақиқий миқдори;

- *бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат)га кетадиган меъёрий вақт сарфи учун белгиланган ставка;

- *тежалган вақт ёки режа кўрсаткичларини ортиғи (ками) билан бажарилгани учун мукофат тўлаш (жарима миқдори) меъёрлари;

- *кафолатланган меҳнат ҳақини тўлаш бўйича белгиланган тартиб ва ставкалар.

Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари. Корхоналарда бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи қуйидаги шакллардан бири бўйича ҳисобланади:

- вақтбай шакл;
- вақтбай-мукофатли шакл;
- ишбай шакл;
- ишбай-мукофатли шакл;
- ишбай -кафолатли шакл;
- ишбай-дифференциалашган шакл.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай шаклида меҳнатга ҳақ тўлаш ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмидан қатъий назар бир соатлик, бир кунлик ёки бир ҳафталик меҳнат учун белгиланган меъёрлар асосида ҳисобланади. Ушбу шаклда меҳнат ҳақи харажатлари ишланган вақт миқдорини бир бирлик иш вақти учун белгиланган тариф ставкасига кўпайтириш орқали топилади (қуйидаги жадвалга қаранг).

Кўрсаткичлар	А ходим	В ходим	С ходим	Д ходим
1.Ҳақиқатда ишланган вақт, соат	38	36	40	34
2.Бир соатлик вақт учун белгиланган тариф ставкаси	6000	5000	6500	7600
3.Ходимга ҳисобланадиган меҳнат ҳақи	228000	180000	270000	258400

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай-мукофатли шакли меҳнатга ҳақ тўлашни вақтбай шаклининг ходимлар манфаатдорлигини оширишга қаратилган шаклидир. Бу шакл ходимларга соатбай ставка асосида ҳисобланган меҳнат ҳақи устига турли сифат ва соний кўрсаткичлар, масалан ишлаб чиқариш меъёрини (режани) ортиғи билан бажарганлиги учун белгиланган тартиб ва ставкаларда қўшимча ҳақ ҳисоблашни назарда тутди.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай шаклида меҳнат ҳақи суммаси бевосита ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) миқдори ёки уларни бажариш учун кетадиган вақт сарфи миқдорини ва бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат) ёки бир бирлик вақт сарфи учун белгиланган тариф ставкасига боғлиқ бўлади. Ишбай шаклда меҳнат ҳақи харажатлари ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) миқдорини бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат) учун белгиланган тариф ставкасига ёки маҳсулот (иш, хизмат)ларга кетган жами вақт сарфи миқдорини бир бирлик вақт сарфи учун белгиланган тариф ставкасига кўпайтириш орқали топилади.

Мисол: Ходимлар кесимида улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сони, улар учун кетадиган вақт сарфи ва тўланадиган меҳнат ҳақи меъёрлари қуйидагича дейлик.

Кўрсаткичлар	А ходим	В ходим	С ходим	Д ходим
1.Ишлаб чиқилган маҳсулот сони, дона. Деталь Н Деталь К Деталь М	42 72 92	120 76 -	- - 50	120 270 -
2.Бир бирлик маҳсулот учун вақт сарфи меъри, дақиқа Деталь Н - 6 Деталь К - 9 Деталь М - 15				
3.Бир дақиқа учун белгиланган тўлов ставкаси – 100 сўм				

Юқоридагилар асосида ходимлар томонидан ишлаб чиқаришга сарфланган вақт сарфи ва бунинг учун ҳисобланадиган меҳнат ҳақи қуйидагича бўлади:

Кўрсаткичлар	А ходим	В ходим	С ходим	Д ходим
1.Маҳсулот ишлаб чиқишга сарфланган вақт, дақиқа Деталь Н Деталь К	252 648	720 684	- -	720 2430

Деталь М	1380	-	750	-
Жами вақт сарфи, дақиқа	2280	1404	750	3150
Жами вақт сарфи, соат	38	23,4	12,5	52,5
2.Бир бирлик вақт сарфи учун белгиланган тўлов ставкаси	100	100	100	100
3.Ходимга ҳисобланадиган меҳнат ҳақи	228 000	140 400	75 000	315 000

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-мукофатли шакли меҳнатга ҳақ тўлашни ишбай шаклининг ходимлар манфаатдорлигини оширишга қаратилган шаклидир. Бу шакл ишлаб чиқариш ходимларига ишбай асосда ҳисобланган меҳнат ҳақи устига турли сифат ва соний кўрсаткичлар, масалан вақт тежамкорлигига ва унда юқори меҳнат унумдорлигига эришганлиги, ишлаб чиқариш меъёрини (режани) ортиғи билан бажарганлиги, яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқарилишига йўл қўймаганлиги учун вақтбай шаклдаги 1 соатлик ставкага нисбатан белгиланган тартиб ва ставкаларда, масалан фоизларда қўшимча ҳақ ҳисоблашни назарда тутди.

Юқорида келтирилган мисолларимиз асосида ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти, ҳақиқатда бажарган иши учун кетиши керак бўлган вақт миқдори, эришилган вақт тежами, шунингдек тежалган вақт учун 1 соатлик ставкага нисбатан қўшимча тўланадиган меҳнат ҳақи фоизи (айтайлик у 75%), шунингдек тежалган вақт учун тўланадиган қўшимча меҳнат ҳақи (мукофат) қуйидагича бўлади:

Кўрсаткичлар	А ходим	В ходим	С ходим	Д ходим
1.Ҳақиқатда ишланган вақт, соат	38	36	40	34
2.Бажариладиган иш учун кетадиган вақт меъри, соат	38	23,4	12,5	52,5
3.Вақт тежами, соат	0	0	0	18,5
4.Бир соатлик вақт учун белгиланган тариф ставкаси, сўм	6000	5000	6500	7600
5.Тежалган вақт учун бир соатлик ставкага нисбатан қўшимча тўланадиган меҳнат ҳақи миқдори, фоиз	75	75	75	75
6.Тежалган вақт учун қўшимча тўланадиган меҳнат ҳақи, сўм (3*4*5)	0	0	0	105450

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай - кафолатли шакли ишбай ишловчи ходимларга нисбатан, агарда улар ҳисобот ойида корхона айби билан ҳеч бўлмаганда ишбай шаклда ҳисобланадиган меҳнат ҳақини ололмаганда, қўлланилади. Бундай ҳолларда ходимга унинг вақтбай шаклда ҳисобланадиган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан меҳнат шартномасида белгиланган фоиз тўлови суммасидан кам бўлмаган миқдорда (айтайлик 70 %) кафолатланган меҳнат ҳақи ҳисобланади.

Юқорида келтирилган мисолларимиз асосида ходимларга вақтбай шаклда ҳисобланган меҳнат ҳақи нисбатан тўланиши лозим бўлган кафолатли меҳнат ҳақи қуйидагича бўлади:

Кўрсаткичлар	А ходим	В ходим	С ходим	Д ходим
1.Вақтбай шакл бўйича ҳисобланган меҳнат ҳақи, сўм	228000	180000	270000	258400
2.Кафолатланган иш ҳақи ставкаси (вақтбай шакл бўйича ҳисобланган меҳнат ҳақиға нисбатан фоизларда)	70	70	70	70
3.Кафолатли меҳнат ҳақи суммаси, сўм	159600	126000	189000	180880
4.Ишбай шаклда ҳисобланган меҳнат ҳақи, сўм	228000	140400	75000	420450
5.Тўланадиган кафолатли меҳнат ҳақи, сўм	0	0	189000	0

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай- дифференциялашган шакли ишбай ишловчи ходимлар масъулияти ва манфаатдорлигини оширишга қаратилган шаклдир. Ушбу шаклда ишбай ишловчи ходимларга меҳнат ҳақи ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг белгиланган энг кам миқдоридан бошлаб ўсиб боровчи расценкалар асосида ҳисобланади, мисол учун 100 дона маҳсулотгача ҳар бири учун 10000 сўмдан, 100 донадан 150 донагача ишлаб чиқарилганда, кейинги 50 дона маҳсулотнинг ҳар бири учун 12000 сўмдан, 150 донадан 180 донагача ишлаб чиқарилганда, кейинги 30 дона маҳсулотнинг ҳар бири учун 15000 сўмдан меҳнат ҳақи ҳисобланади.

Шундай қилиб, бошқарувда меҳнатга ҳақ тўлашнинг турли шакллари ва уларга мос бўлган турли меъёрлар, ставкалар, тартиблар қўлланилади. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ҳар бир шакли бухгалтерия ҳисобида тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишга сарфланадиган ҳамда улар таннархига киритиладиган бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатларини турли миқдорларда ҳисоб-китоб қилишни ҳамда ҳисобини юритишни тақоза этади. Чунончи юқорида келтирилган мисоллар асосида ишлаб чиқариш ходимларига турли шаклларда ҳисобланган ва ҳисобда акс эттирилиши лозим бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари қуйидагича бўлади:

Кўрсаткичлар	А ходим	В ходим	С ходим	Д ходим
1.Вақтбай шакл бўйича,сўм	228000	180000	270000	258400
2.Ишбай шакл бўйича, сўм	228 000	140 400	75 000	315 000
3.Ишбай-мукофатли шакл бўйича, сўм	228000	140400	75000	420450
4.Ишбай-кафолатли шакл бўйича, сўм	228000	140400	189000	420450

Маҳсулот (иш, хизма)лар таннархига киритиладиган бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари жавобгарлик марказлари (цехлар, маҳсулот, иш ва хизматлар турлари) кесимларида тегишли аналитик счётларда ҳисобга олинади. Ушбу аналитик счётлар маълумотлари асосида корхоналарда бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари тўғрисидаги маълумотлар тегишли синтетик счётларда умумлаштирилади. Чунончи, бевосита меҳнат ҳақи харажатлари 2010»Асосий ишлаб чиқариш» счётида, билвосита меҳнат ҳақи харажатлари, чунончи сабабли тўхтовлар вақти ва меъёрдан ортиқ ишланган вақт учун меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари 2310 Ёрдамчи ишлаб

чиқариш» ва 2510 «Умумишлаб чиқариш» счётларида жамланади. Мос равишда ушбу харажатлар ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархига киритилади. Ишлаб чиқариш заруратлари билан боғлиқ бўлмаган тўхтовлар ва меъёрдан ортиқ қўшимча вақт учун ҳисобланган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари маҳсулот 9и, хизмат) таннархига киритилмайди, улар корхонанинг умумий фойдаси эвазига қопланади.

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Ишлаб чиқариш устама харажатлар ҳақида тушунча ва уларнинг таркиби 2. Ишлаб чиқариш устама харажатларининг ҳисоби 3. Ишлаб чиқариш устама харажатларни маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиш усуллари 4. Хизмат кўрсатувчи бўлинмалар ишлаб чиқариш устама харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимлари ўртасида тақсимлаш методлари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга ишлаб чиқариш устама харажатлар, уларнинг таркиби, ҳисоби ва маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиш усуллари ҳамда хизмат кўрсатувчи бўлинмалар ишлаб чиқариш устама харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимлари ўртасида тақсимлаш методлари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: ишлаб чиқариш устама харажатлар, уларнинг таркиби, ҳисоби ва маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиш усуллари ҳамда хизмат кўрсатувчи бўлинмалар ишлаб чиқариш устама харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимлари ўртасида тақсимлаш методлари моҳиятини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар ишлаб чиқариш устама харажатлар, уларнинг таркиби, ҳисоби ва маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиш усуллари ҳамда хизмат кўрсатувчи бўлинмалар ишлаб чиқариш устама харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимлари ўртасида тақсимлаш методлари моҳиятини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСТАМА ХАРАЖАТЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА ВА УЛАРНИНГ ТАРКИБИ

Ишлаб чиқариш устама харажатлари деганда ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, бироқ аниқ маҳсулот таннархига тўғридан тўғри олиб бориб бўлмайдиган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар сирасига қуйидагилар киради:

*ишлаб чиқаришда ишлатилатиган энергиянинг ҳар хил турлари (электроэнергия, газ ва бошқалар) харажатлари;

* ишлаб чиқаришга кўрсатиладиган транспорт хизматлари харажатлари;

* асосий воситаларни сақлаш ва таъмирлаш харажатлари;

* ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган асосий воситалар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари;

*ишлаб чиқаришдаги мулкларни суғурталаш харажатлари;

* иситиш, ёритиш ва ишлаб чиқариш биноларини асраш харажатлари;

* ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган бинолар, машина ва ускуналар, ижарага олинган бошқа мулкларнинг ижара тўловлари;

*ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишда банд бўлган ходимларнинг иш ҳақи;

* тош, шағал, кум ва бошқа рудасиз материаллар қазиб олиш харажатлари;

*ёғоч материалларини тайёрлаш ва уларга ишлов бериш харажатлари;

* махсус кийимлар ва пойафзалларни таъмирлаш, тикиш харажатлари.

* илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари харажатлари

*ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Юқорида санаб ўтилган ишлаб чиқариш устама харажатлари корхоналарнинг умумишлаб чиқариш бўлинмалари харажатлари ҳисобланади. Уларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархига киритиш зарурати негизида қуйидагилар ётади:

Биринчидан, улар корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли (тааллуқли) ҳисобланади.

Иккинчидан, ишлаб чиқариш устама харажатлари корхонанинг барча ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий қисмидир.

Учинчидан, уларсиз бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган барча харажатларни аниқлаб бўлмайди.

Ишлаб чиқариш устама харажатларини тўғридан-тўғри аниқ маҳсулот таннархига киритиб бўлмасликка сабаб шундаки, улар бир вақтнинг ўзида корхонада ишлаб чиқиладиган барча маҳсулот турларига тегишли (тааллуқли) ҳисобланади. Шу боис ҳам, маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини реал аниқлаш учун ишлаб чиқариш устама харажатлари маълум тартиблар асосида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ўртасида тақсимланиши объектив зарурат ҳисобланади.

2.ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСТАМА ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

Ўзбекистон Республикаси 21- сон БҲМСга биноан ишлаб чиқариш устама харажатлари ҳисоби 2510 "Умумишлаб чиқариш харажатлари" счётида олиб борилади. Ушбу счёт дебитида билвосита ишлаб чиқариш захиралари, ходимлар билан меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар ва бошқаларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади. Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олувчи счётларда ҳисобга олинган харажатлар 2010 "Асосий ишлаб чиқариш", 2310 "Ёрдамчи ишлаб чиқариш" счётларининг дебитида ҳисобдан чиқарилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олувчи счётлар бўйича аналитик ҳисоб корхонанинг алоҳида бўлинмалари ва харажатлар моддалари бўйича юритилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олувчи счётлар (2500)нинг боғланиши:

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Умумишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган асосий воситаларнинг эскириши	2510	0220-0299
2	Умумишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активларнинг амортизацияси	2510	0510-0590
3	Умумишлаб чиқариш мақсадларига материалларнинг сарфланиши	2510	1010-1090
4	Умумишлаб чиқариш мақсадларига сарфланган материаллар қийматидаги фарқ ҳисобдан чиқарилди	2510	1610
5	Ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлар умумишлаб чиқариш мақсадлари учун (синовлар, тажрибалар ўтказишга) берилди	2510	2110
6	Ёрдамчи ишлаб чиқариш хизматлари умумишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилди	2510	2310
7	Келгуси давр харажатлари умумишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилди	2510	3110-3190
8	Ўзида тайёрланган маҳсулотлардан умумишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган эҳтиёжлар учун фойдаланилди	2510	2810
9	Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш (энергия, сув, газ, алоқа ва ҳоказо) бўйича мол етказиб берувчиларнинг хизматлари	2510	6010
10	Илгари тақдим этилган, лекин қондирилмаган даъволар суммасининг умумишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилиши	2510	4860

11	Умумишлаб чиқариш харажатлари билан боғлиқ суғурта харажатлари	2510	6510
12	Умумишлаб чиқариш ишлаб чиқаришга тегишли ягона ижтимоий тўлов бўйича харажатлар	2510	6520
13	Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишда банд бўлган ходимларнинг меҳнат ҳақи харажатларининг ҳисобланиши	2510	6710
14	Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича ажратилган бўлинмалар, шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари томонидан амалга оширилган харажатлар	2510	6110, 6120
15	Илгари ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш учун берилган материалларнинг ортиқчаси ва қайтарилиши	1010	2510
16	Умумишлаб чиқариш харажатларининг маҳсулот таннархига киритилиши	2010	2510
17	Ёрдамчи цехларга хизмат кўрсатиш бўйича харажатлар уларнинг иш ва хизматлари таннархига киритилди	2310	2510
18	Умумишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми яроқсиз маҳсулотларни тузатиш харажатларга қўшилди	2610	2510
19	Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш харажатлари келгуси давр харажатлари таркибида акс эттирилди	3110-3190	2510
20	Умумишлаб чиқариш харажатларининг (бекор туриб қолишлар ва ҳоказолар) бир қисми жавобгар шахслар зиммасига юкланди	4730	2510
21	Умумишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми (табiiй офат, ёнғин ва ҳоказолар сабабли) зарарларга ҳисобдан чиқарилди	9430, 9720	2510

3.ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСТАМА ХАРАЖАТЛАРНИ МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИГА КИРИТИШ УСУЛЛАРИ

Ишлаб чиқариш устама харажатларини маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади.

1.Ҳисоб маълумотлари бўйича жами ишлаб чиқариш устама харажатлари суммаси аниқланади.

2.Ишлаб чиқариш устама харажатлари тақсимот базаси аниқланади. Тақсимот базаси сифатида барча ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат) турлари учун умумий ҳисобланган критерий (мезон) ёки ҳар бир ишлаб чиқариш устама харажатлари учун алоҳида белгиланган критерий (мезон) олинади. Умумий критерий (мезон) бўлиб, қўпинча, қуйидагилар ҳисобланади:

- ишлаб чиқариш ходимлари (ишчилар)нинг ишлаган иш вақти
- ишлаб чиқариш жиҳозларининг иш вақти
- асосий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат ҳақи харажатлари

- ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги.

Алоҳида ишлаб чиқариш устама харажатлари учун тақсимот базаси сифатида қуйидагилар ҳам олиниши мумкин:

Ишлаб чиқариш устама харажат тури	Тақсимлаш учун база
Ижара тўлови	- хоналар майдони
Ишлаб чиқариш жиҳозлари суғуртаси	- Жиҳозлар бошланғич қиймати
Амортизация	- Жиҳозлар бошланғич қиймати
ТНБ назоратчилари иш ҳақи	- Асосий и/ч ходимлари иш ҳақи
Иситиш ва ёритиш	-хоналар майдони

3.Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлаш ставкаси аниқланади. Ушбу ставка жами ишлаб чиқариш харажатлар суммасини тақсимот база сифати танлаб олинган умумий критерий (мезон, белги, кўрсаткич)нинг умумий миқдори (суммаси)га бўлиш орқали топилади, яъни:

$$C_t = \frac{\text{Жами ишлаб чиқариш устама харажатларини}}{\text{Тақсимот базаси миқдори (суммаси)}}$$

Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлаш ставкаси, ўз навбатида, икки хил бўлиши мумкин: (1) Умумий (умумзаовд) ва (2) хусусий (цехлараро).

Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлашнинг умумий (умумзаовд) ставкаси жами корхона бўйича яхлит тарзда ишлатилади. Масалан, маълум ҳисобот даврида ишлаб чиқариш устама харажатлари жами 100000000 сўм, асосий ишлаб чиқариш ходимлари ишлаган вақт жами 100000 соатни ташкил этган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш устама харажатлари тақсимоти ставкаси ўртача 1000 сўм/киши-соатни (100000000/100000)ни ташкил қилади. Ва айнан шу ставка бўйича ишлаб чиқариш устама харажатлари барча маҳсулот турлари ўртасида тақсимланади. Агар А маҳсулот ишлаб чиқаришга асосий меҳнат сарфи 30000 киши-соатни ташкил этган бўлса, у ҳолда ушбу маҳсулот таннархига жами 30 000000 сўмлик (30000*1000) ишлаб чиқариш устама харажатлари киритилади.

Агар ишлаб чиқариш жараёни алоҳида-алоҳида бўлимлар орқали амалга оширилса, у ҳолда ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлашнинг хусусий (цехлараро) ставкасини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади.

	А цех	Б цех	В цех	Жами
Ишлаб чиқариш устам харажатлари, сўм.	25000000	40000000	35000000	100000000
Тақсимот базаси	40000	10000	50000	100000

(меҳнат-соат)				
Ишлаб чиқариш устама харажатлари тақсимот ставкаси	625	4000	700	1000

Агар Х маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетадиган асосий меҳнат сарфи А цехда 10000 киши/соатни, Б цехда 5000 киши/соатни, В цехда 15000 киши/соатни ташкил этган бўлса, бу ҳолда ушбу маҳсулот таннархига олиб борилган ишлаб чиқариш устама харажатлари 36 750 000 сўмни $(10000 \cdot 625 + 5000 \cdot 4000 + 15000 \cdot 700)$ сўмни ташкил этади)

Бироқ ишлаб чиқариш устама харажатлари уларнинг ҳақиқий миқдори асосида ҳисоб-китоб қилиш турли муаммоларни туғдиради. Чунончи:

- ишлаб чиқариш устама харажатлари ва ишлаб чиқариш ҳажмини олдиндан аниқлаш имкони бўлмаганлиги сабабли буюртма таннариhini ҳисобот даври охиригача аниқлаб бўлмайди;

- ишлаб чиқариш устама харажатлари ва ишлаб чиқариш фаолиятини ойдан-ойга ўзгариб туриши ишлаб чиқариш устама харажатлари тақсимот ставкасида кўплаб ўзгаришларга олиб келади.

Юқоридагилар сабабли амалиётда ҳисобот даври мабойнида ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлашнинг режали ставкаси кенг қўлланилади.

Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлашнинг режали ставкасини ҳисоб- китоб қилиш ўз ичига қуйидаги қадамларни олади:

1. Ишлаб чиқариш устама харажатларини прогноз ҳажми аниқланади.
2. Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлаш базаси танланади.
3. Прогнозлаштирилган ишлаб чиқариш устама харажатлари прогнозлаштирилган тақсимот базаси миқдorigа бўлиш орқали унинг прогнозли ставкаси белгиланади

4. Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлашнинг аниқланган прогнозли ставкаси асосида ушбу харажатлар маҳсулот турлари ўртасида тақсимланади.

Ишлаб чиқариш устама харажатларини тақсимлашнинг режали ставка бўйича тақсимлашда ҳисобот ойи охирида ҳақиқий ишлаб чиқариш устама харажатлари аниқлангандан сўнг режа ставкадаги ва ҳақиқий устама харажатлар ўртасидаги фарқ аниқланади. Ушбу фарқ икки хил бўлиши мумкин:

1. Тўлиқ тақсимланмасдан қолган ишлаб чиқариш устама харажатлари;
2. Ортиғи билан тақсимлаб юборилган ишлаб чиқариш устама харажатлари.

Тўлиқ тақсимланмасдан қолган ёки ортиғи билан тақсимланган ишлаб чиқариш устама харажатларини ҳисобдан чиқариш қуйидаги иккита усулда ҳисобдан чиқарилиши мумкин

1. Агар маҳсулотлар тўлиқ сотиб юборилган бўлса, у ҳолда режали ва ҳақиқий ишлаб чиқариш устама харажатлари ўртасидаги фарқ суммасига «Сотилган маҳсулот таннари» счётининг дебети ёки кредитида тузатиш қилинади.

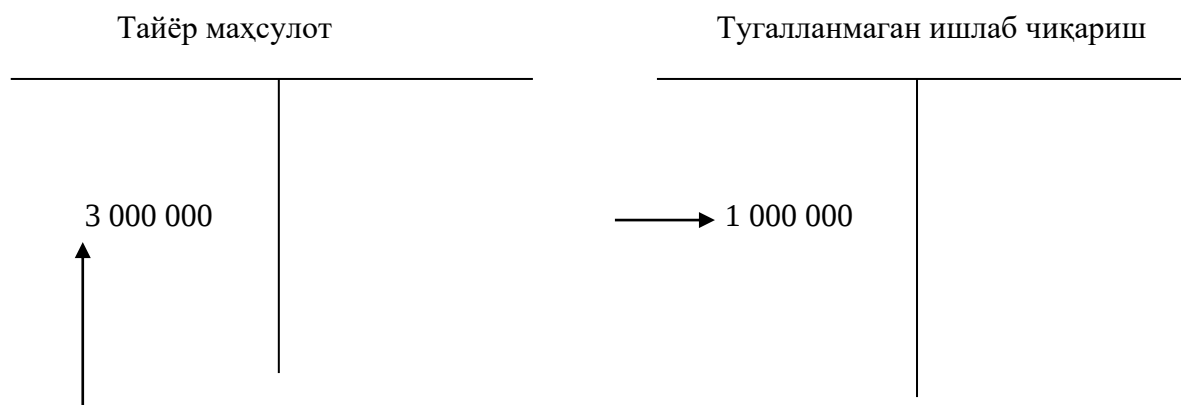
2.Агар маҳсулотлар тўлиқ сотиб юборилмаган бўлса, у ҳолда режали ва ҳақиқий ишлаб чиқариш устама харажатлари ўртасидаги фарқ суммаси «Тугалланмаган ишлаб чиқариш», «Тайёр маҳсулот» ва «Сотилган маҳсулот таннархи» счётлари қолдиқлари улушига қараб мутаносиб равишда улар ўртасида тақсимланади.

Мисол: айтайлик, жами ишлаб чиқариш устама харажатлари суммаси прогноз бўйича 100 000 000 сўм, режадаги асосий ходимлар меҳнат миқдори 100000 киши/соат. У ҳолда ишлаб чиқариш устама харажатларининг тақсимлаш режа ставкаси 1000 сўмни ($100000000/100000$) ташкил этади. Амалда ходимлар меҳнат миқдори ҳақиқатда 110000 киши/соатни, ҳақиқатда кетган ишлаб чиқариш устама харажатлари 120 000 00 сўмни, режа ставка бўйича сотилган маҳсулот таннархига олиб борилган ишлаб чиқариш устама харажатлар суммаси 110000000 сўмни ташкил этган. Бу ҳолда ишлаб чиқариш устама харажатлари ва улар тақсимои ҳисобини акс эттирувчи счётларда қуйидагича ёзувлар қилинади.

Ишлаб чиқариш устама харажатлари		Сотилган тайёр маҳсулот таннархи	
Ҳақиқий ИЧУХ 120 000 000	Тақсимланган ИЧУХ 110 000 000 → Фарқ суммасига тузатиш 10 000 000 →	110 000 000 10 000 000	
120 000 000	120 000 000	120 000 000	

Агар, юқорида келтирилган 110 000 000 сўмлик ишлаб чиқариш устама харажатлари режа ставка бўйича қуйидагича тақсимланган бўлса- «Тугалланмаган ишлаб чиқариш» счётига 11 000 000 сўм ёки 10%) , «Тайёр маҳсулот» счётига 33 000 000 сўм ёки 30 % ва «Сотилган маҳсулот таннархи» счётига 66 000 000 сўм ёки 60 %, у ҳолда ҳақиқий ва режа ставкада тақсимланган ишлаб чиқариш устама харажатлари суммалари ўртасидаги фарқ (бизнинг мисолимизда у 10 000 000 сўм кам миқдорда тақсимланган) юқоридаги счётларда қуйидагича акс эттирилади:

Ишлаб чиқариш устама харажатлари		Сотилган тайёр маҳсулот таннархи	
Ҳақиқий ИЧУХ 120 000 000	Тақсимланган ИЧУХ 110 000 000 → Фарқ суммасига тузатиш 10 000 000 →	110 000 000 6 000 000	
120 000 000	120 000 000	116 000 000	

4.ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ БЎЛИНМАЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ УСТАМА ХАРАЖАТЛАРИНИ АСОСИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БЎЛИМЛАРИ ЎРТАСИДА ТАҚСИМЛАШ МЕТОДЛАРИ

Хизмат кўрсатувчи бўлинмаларнинг(масалан, таъмирлаш, таъминот ва бошқаларнинг) ишлаб чиқариш устама харажатлари маҳсулот таннархига ушбу харажатларни асосий ишлаб чиқариш бўлинмалари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш йўли билан киритилади. Бундай тақсимлаш ва қайта тақсимлаш қуйидаги методлар асосида амалга оширилади:

- 1.Тўғридан-тўғри (бевосита) тақсимлаш методи.
2. Қадамба-қадам тақсимлаш методи.

Тўғридан-тўғри (бевосита) тақсимлаш методи. Ушбу методга кўра хизмат кўрсатувчи бўлинмаларнинг ўзаро бир-бирига кўрсатадиган хизматлари эътиборга олинмайди, ушбу хизмат кўрсатувчи бўлинмалар харажатларининг барчаси асосий ишлаб чиқариш бўлинмалари харажатларига уларнинг жами устама ишлаб чиқариш харажатларидаги улушига мос равишда тўғридан-тўғри олиб борилади.

Мисол. Айтайлик, корхонанинг асосий ишлаб чиқариш цехлари ва хизмат кўрсатувчи Техник хизматлар ҳамда Моддий-техника таъминоти бўлимлари ишлаб чиқариш устама харажатлари , ушбу харажатларни тақсимлаш базалари қуйидагича:

	Ишлаб чиқариш бўлимлари		Хизмат кўрсатувчи бўлинмалар		Жами харажатлар
	Машина цехи	Йиғув цехи	Техник хизмат (Т.Х.)	Моддий-техник таъминот (МТТ)	
Ишлаб чиқариш устама харажатлари смета бўйича суммаси	40 000 000	20 000 000	60 000 000	11 600 000	131 600 000
<i>Кўрсатилган хизматларни тақсимлаш базалари:</i>					
Техник хизматлар (ТХ) Режадаги меҳнат сарфи (киши/соат)	24000	40000	-	16000	80000
Улуши, %	30	50		20	100
Моддий-техника таъминоти (МТТ) Режадаги меҳнат вақти сарфи (киши/соат)	16000	2000	2000	-	20000
Улуши, %	80	10	10		100

Юқоридаги маълумотларга кўра хизмат кўрсатиш бўлинмаларининг ишлаб чиқариш устама харажатлари асосий ишлаб чиқариш цехлари ўртасида бевосита методга кўра қуйидагича тақсимланади:

Кўрсаткичлар	Асосий ишлаб чиқариш бўлимлари		Хизмат кўрсатиш бўлимлари		Жами харажатлар
	Машина цехи	Йиғув цехи	Техник хизмат	Моддий техник таъминоти	
Таксимотдан олдинги Ишлаб чиқариш устама харажатлари сметаси	40 000 000	20 000 000	60 000 000	11 600 000	131 600 000
<i>Кўрсатилган хизматлар таксимоти:</i>					
Техник хизматлар					
Таксимот коэффициенти	3/8 ёки 37,5 %	5/8 ёки 62,5 %	8/8 ёки 100%		
Таксимот суммаси	22 500 000 (60 000 000* 37,5%)	37 500 000 (60 000 000* 62,5 %)	- 60 000 000		0
Моддий техника таъминоти					
Таксимот коэффициенти	8/9 ёки 88,9 %	1/9 ёки 11,1 %	9/9 ёки 100 %		
Таксимот суммаси	10 311 111 (11 600 000 *88,9%)	1 288 889 (11 600 000* 11,1 %)		-11 600 000	0
Жами харажатлар	72 811 111	58 788 889	0	0	131 600 000

Қадамба-қадам тақсимлаш методи. Ушбу методга кўра хизмат кўрсатувчи бўлинмаларнинг ўзаро бир-бирига кўрсатадиган хизматлари эътиборга олинади, ушбу хизмат кўрсатувчи бўлинмалар харажатларининг барчаси асосий ишлаб чиқариш бўлинмалари харажатларига уларнинг жами устама ишлаб чиқариш харажатларидаги улушига мос равишда қадамба-қадаб олиб борилади. Чунончи, 1- қадамда хизмат кўрсатиш бўлинмаларининг ишлаб чиқариш устама харажатлари асосий ишлаб чиқариш цехлари ва хизмат кўрсатувчи бўлинмалар ўртасида таксимот улушига қараб тақсимланади. 2- қадамда бошқа хизмат кўрсатиш бўлинмасига 1-қадамда тақсимланган харажатлар асосий ишлаб чиқариш бўлимлари ўртасида улар учун белгиланган таксимот улушларига қараб қайта тақсимланади.

Юқоридаги материаллар асосида хизмат кўрсатувчи бўлинмаларнинг ишлаб чиқариш устама харажатлари асосий ишлаб чиқариш бўлимлари ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари ўртасида қадамба-қадам тақсимлаш методига кўра қуйидагича тақсимланади:

Кўрсаткичлар	Хизмат кўрсатиш бўлимлари		Асосий ишлаб чиқариш бўлимлари		Жами харажатлар
	Техник хизмат	Моддий техник таъминоти	Машина цехи	Йиғув цехи	
Таксимотдан олдинги Ишлаб чиқариш устама харажатлари сметаси	60 000 000	11 600 000	40 000 000	20 000 000	131 600 000
<i>Курсатилган хизматлар таксимоти:</i>					
Техник хизматлар					
1-қадам					
ТХ улуши ТХСуммаси		20 % 12 000 000	30 % 18 000 000 -	50% 30 000 000	100% (60 000 000)
2-қадам					
ММТга тўғри келувчи харажатлар таксимоти		(23 600 000)	20980400	2619600	(23 600 000)
Таксимот улуши			*88,9%	11,1%	
Жами			78 980 400	52 619 600	131 600 000

5-маъруза	КОМПЛЕКС ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ АСОСИЙ ВА ҚЎШИМЧА МАҲСУЛОТ ТУРЛАРИ ЎРТАСИДА ТАҚСИМЛАШ УСУЛЛАРИ
-----------	--

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Комплекс ишлаб чиқариш харажатлари, уларни асосий ва қўшимча маҳсулот турлари ўртасида тақсимлаш усуллари 2. Иккиламчи маҳсулотлар ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга комплекс ишлаб чиқариш харажатлари, уларни бўйича ҳисоб маълумотларини умумлаштириш ҳамда уларни асосий ва қўшимча маҳсулот турлари ўртасида тақсимлаш усуллари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: комплекс ишлаб чиқариш харажатлари, уларни асосий ва қўшимча маҳсулот турлари ўртасида тақсимлаш усуллари моҳиятини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар комплекс ишлаб чиқариш харажатлари, уларни асосий ва қўшимча маҳсулот турлари ўртасида тақсимлаш усуллари моҳиятини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.КОМПЛЕКС ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ АСОСИЙ ВА ҚЎШИМЧА МАҲСУЛОТ ТУРЛАРИ ЎРТАСИДА ТАҚСИМЛАШ УСУЛЛАРИ

Корхоналарда амалга ошириладиган ишлаб чиқариш жараёни, одатда комплекс характерга эга бўлади, ушбу жараёнда ишлатилган бир турдаги хом ашё ва материаллардан бир хилдаги маҳсулот эмас, балки турли маҳсулотлар олинади. Бундай комплекс ишлаб чиқаришни иктисодиётнинг барча тармоқларида учратиш мумкин. Мисол:

Тармоқ ва корхоналар

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта

ишловчи корхоналар

*сут комбинати

*гўшт комбинати

Кимё саноати корхоналари

*Органик кимё заводи

*ёғ комбинати

Тайёр маҳсулот тури

Сут, қаймоқ, ёғ, творог

Гўшт, тери, ёғ, суяк

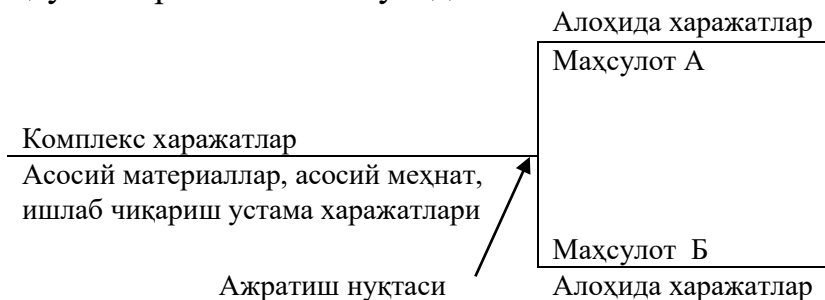
Этилен, пропилен, бензол

Ёғ, совун, кунжара, глицирин

Комплекс ишлаб чиқаришда олинadиган маҳсулотларни асосий ва қўшимча маҳсулотлар, қўшимча маҳсулотларни, ўз навбатида ёндош ва фойдаланишга яроқли чиқинди маҳсулотларга ажратиш мумкин. Ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш комплекс тарзда, яъни ҳамкорликда амалга оширилади. Шу боисҳам уларга сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари комплекс ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади.

Комплекс ишлаб чиқаришда олинadиган маҳсулотларни асосий ва қўшимча маҳсулотларга ажратиш технологик жараённинг маълум бир нуқтасида (босқичида) амалга оширилади. Ушбу нуқтага (босқичга) маҳсулотларни ажратиш нуқтаси деб аталади. Мос равишда, комплекс ишлаб чиқаришга кетган ишлаб чиқариш харажатларининг маҳсулотларни ажратиш нуқтасидаги тақсимотига комплекс ишлаб чиқариш харажатлари тақсимоти деб аталади.

Агар ҳамкорликда олинган маҳсулотлар маълум бир нуқтадан (босқичдан) сўнг тайёр деб ҳисобланса ва унга қўшимча қайта ишлашлар талаб этилмаса, у ҳолда жами қилинган комплекс харажатлар ушбу ажратиш нуқтасида олинган маҳсулотлар ўртасида тақсимланади. Агар ажратиш нуқтасида олинган маҳсулотларга кейинчалик ҳам харажатлар қилинса, ушбу харажатлар ажратиш нуқтасидан кейинги алоҳида харажатлар бўлиб ҳисобланади ва улар фақат ажратилган маҳсулотларга тегишли бўлади.

Комплекс харажатлар маҳсулотларни ажратиш нуқтасида қуйидаги 2 та методлардан бири бўйича улар ўртасида тақсимланади:

1. Сотиш ҳажмига асосланган метод
2. Натурал кўрсаткичлар методи.

Сотиш ҳажмига асосланган метод. Бу методга мувофиқ комплекс харажатлар ажратиш нуқтасида ҳамкорликда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ўртасида уларнинг сотиш қийматига мутаносиб тақсимланади. Бунда юқори баҳоларга сотилган маҳсулотларга, мосравишда, юқори харажатлар тўғри келади деган ёндашувга таянилади. Мисол, айтайлик комплекс харажатлар жами 100 000 000 сўм. Ажратиш нуқтасида олинган маҳсулотлар сони, бозор баҳоси ва сотишнинг бозор қиймати қуйидагича, дейлик.

Маҳсулот тури	Маҳсулот сони, дона	Ажратиш нуқтасида маҳсулот бирлиги бозор баҳоси, сўм.	Жами сотиш қиймати, сўм	Сотиш ҳажмидаги улуш, %
Маҳсулот А	2000	50000	100 000 00	83,3
Маҳсулот Б	1000	20000	20 000 000	16,7
Жами			120 000 000	100,0

Юқоридаги маълумотлар асосида комплекс харажатлар ажратиш нуқтасида олинган А ва Б маҳсулотлар ўртасида қуйидагича тақсимланади:

Маҳсулот тури	Сотиш ҳажмидаги улуш, %	Комплекс харажат тақсимоти	1 бирлик маҳсулот таннарихи	1 бирлик маҳсулот сотиш баҳоси	1 бирлик маҳсулотга тўғри келувчи фойда
Маҳсулот А	83,3	83 300000 (100000000*83,3%)	41 650	50000	8350
Маҳсулот Б	16,7	16 700 000 (100000000*16,7%)	16 700	20000	3300
Жами	100,0	100 000 000	х	х	х

2.Натурал кўрсаткичлар методи.

Бу методга мувофиқ комплекс харажатлар ажратиш нуқтасида ҳамкорликда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг миқдорига мутаносиб тақсимланади. Мисол, айтайлик комплекс харажатлар жами 100 000 000 сўм. Ажратиш нуқтасида олинган маҳсулотлар сони, уларнинг умумий ишлаб чиқарилган маҳсулотдаги улуши қуйидагича, дейлик.

Маҳсулот	Маҳсулот сони	Улуши %
А маҳсулот	2000	66,7
Б маҳсулот	1000	33,3
Жами	3000	100,0

Юқоридаги маълумотлар асосида комплекс харажатлар ажратиш нуктасида олинган А ва Б маҳсулотлар ўртасида қуйидагича тақсимланади:

Маҳсулот тури	Маҳсулот сони	Сотиш ҳажмидаги улуш, %	Комплекс харажат тақсимоти	1 бирлик маҳсулот таннари	1 бирлик маҳсулот сотиш баҳоси	1 бирлик маҳсулотга тўғри келувчи фойда
Маҳсулот А	2000	66,7	66 666 666 (100000000*66,7%)	33 333	50000	16667
Маҳсулот Б	1000	33,3	33 300 000 (100000000*33,3%)	33333	20000	-13333
Жами	3000	100,0	100 000 000	х	х	х

Натурал кўрсаткичлар методи қўлланилганда 1 бирлик маҳсулотга тўғри келадиган ўртача таннарих бир хил бўлади. Ушбу методнинг афзаллиги унинг оддийлигидир.

Агар ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ажратиш нуктасидан кейин яна қўшимча ишловдан ўтадиган бўлса, у ҳолда комплекс харажатларни тақсимлашда қуйидаги методлар қўлланилади:

1. Сотининг соф қиймати методи
2. Ялпи фойда доимий улуши методи.

Сотининг соф қиймати методи

Бу методга асосан комплекс ишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш учун, дастлаб ажратиш нуктасидан кейин килинган қўшимча харажатлар аникланади, шундан сунг ушбу харажатлар ҳар бир маҳсулот соф сотиш қийматининг жами маҳсулотларни соф сотиш қийматидаги улушига қараб тақосланади. **Мисол:** айтилик, комплекс харажатлар 100 000 000 сум, алоҳида харажатлар А маҳсулот бўйича 16 000 000 сум, Б маҳсулот бўйича 14 000 000 сўм. Маҳсулотларни сотиш баҳоси ва сотиш қиймати қуйидагича:

	Маҳсулот сони	Маҳсулотнинг сотиш баҳоси, сум	Сотиш қиймати, сум	Алоҳида харажатлар, сум	Сотининг соф қиймати	Соф сотишдаги улуш, %
А маҳсулот	2000	60000	120000000	16000000	104 000 000	90,43
Б маҳсулот	1000	25000	25000000	14000000	11 000 000	9,57
Жами					115 000 000	100

Юқоридаги маълумотлар асосида комплекс харажатлар ажратиш нуктасидан кейин олинган А ва Б маҳсулотлар ўртасида қуйидагича

тақсимланади ҳамда уларнинг бир бирлиги таннархи ва улардан олинадиган фойда куйидагича бўлади:

Маҳсулот тури	Соф сотиш ҳажми-даги улуш, %	Комплекс харажат тақсимоти	1 бирлик маҳсулот таннархи	1 бирлик маҳсулот сотиш баҳоси	1 бирлик маҳсулотга тўғри келувчи фойда
Маҳсулот А	90,43	90 430 000 (100 000000*90,43)	45 215	60000	14785
Маҳсулот Б	9,57	9570 000 (100 000000*9,57%)	9570	25000	15430
Жами	100	100 000 000	x	x	x

Ялпи фойда доимий улуши методи.

Ушбу метод бўйича комплекс харажатларни тақсимлаш учун маҳсулотларни сотишдан олинадиган ялпи фойда даражаси, яъни рентабеллик даражаси бир хил деб олинади. Демак, бу методни қўллаш учун қуйидагилар ҳисоб-китоб қилинади:

1. Ялпи фойда фоизи.

2. Сотилган маҳсулот таннархи ва комплекс ишлаб чиқариш харажатлари тақсимоти

Мисол:

Комплекс харажатлар, сум.	100 000 000
Алоҳида харажатлар, сум:	
А маҳсулот	16 000 000
Б маҳсулот	<u>14 000 000</u>
Жами	30 000 000

	Маҳсулот сони	Сотиш баҳоси, сум.	Сотиш киймати, сум.
А маҳсулот	2000	60 000	120 000 000
Б маҳсулот	1000	25 000	<u>25 000 000</u>
Жами			<u>145 000 000</u>

1. Ялпи фойда фоизи.

Сотиш киймати, сум.	145 000 000.
Минус комплекс ишлаб чиқариш харажатлари ва алоҳида харажатлар, сум.	130 000 000.
Ялпи фойда, сум.	15 000 000.
Ялпи фойда фоизи ($1500000/145000000*100\%$)	10,345 %

2. Сотилган маҳсулот таннархини аниқлаш ва комплекс ишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш

	А маҳсулот, сум	Б маҳсулот, сум	Жами ,сум
Сотиш киймати	120 0000 00	25 000 000	145 000 000
<i>Минус Ялпи фойда, 10,345 %</i>	12 415 000	2 585 000	15 000 000
Сотилган маҳсулот таннархи	107 585 000	22 415 000	130 000 000
<i>Минус Алоҳида харажатлар</i>	16 000 000	14 000 000	30 000 0000
Комплекс ишлаб чиқариш харажатлари	91 585 000	8 415 000	100 000 000

2. ИККИЛАМЧИ МАҲСУЛОТЛАР ҲИСОБИ

Комплекс ишлаб чиқаришда асосий маҳсулотдан ташқари ёндош маҳсулот ва чиқиндилар ҳам олинади. Бундай ёндаш маҳсулот ва чиқиндилар иккиламчи маҳсулотлар деб аталади. Уларга мисол қилиб, масалан мой комбинатларида ёғдан ташқари олинадиган кунжара, пучок, соапсток,, ун комбинатларида ундан ташқари олинадиган кепак, дон чикити ва кукуни келтириш мумкин. Ушбу ёндош маҳсулотлар ва чиқиндилар асосий маҳсулотга нисбатан паст сотиш кийматларига эга бўлади.

Бундан ташқари ёндаш маҳсулот ва чиқиндилар ўртасида фарқни аниқлаш ҳам анча мураккаб ҳисобланади. Факат шундай нуктаи назар мавжудки, унга кура ёндош маҳсулот чиқиндига нисбатан:

а) каттарок бозор кийматига эга бўлади;

б) куп ҳолларда улар келгуси технологик жараёнлар объекти ҳисобланади;

Ёндош маҳсулотлар ва чиқиндилар ҳисобида икки хил ёндашиш мумкин:

1-ёндашув – бу иккиламчи маҳсулотлар ҳисобини алоҳида юритиш;

2-ёндашув - бу иккиламчи маҳсулотлар ҳисобини алоҳида юритмасдан, уларнинг бозор кийматини асосий маҳсулот бўйича ишлаб чиқариш харажатларини камайитиришга олиб бориш.

Ушбу ёндашувларнинг иккинчиси аксарият ҳолларда тўғрироқ деб ҳисобланади, чунки у асосий маҳсулот таннархини реал аниқлаш имконини беради. Бу ёндашувда иккиламчи маҳсулотдан олинадиган даромад ёки соф даромад (яъни иккиламчи маҳсулотни сотиш қийматидан уларни ажратиш

нуктасидан кейин кайта ишлашга сарфланган харажатларни айириб ташлагандан кейинги сумма) биргаликда ишлаб чиқилган ёки ишлаб чиқилган асосий маҳсулот таннархидан айириб ташланиши керак бўлади. Бундай ёндашувда иккиламчи маҳсулот ҳисоби қуйидаги методлар асосида юритилади:

1) Сотишдан олинган соф даромадни иккиламчи маҳсулотларни ҳақиқатда сотилишига қараб тақсимлаш методи асосида. Бу методда иккиламчи маҳсулотни сотишдан олинган даромад сотиш пайтида даромад счётининг кредитида даромад сифатида акс эттирилади.

2) Сотишдан олинган соф даромадни иккиламчи маҳсулотларни ҳақиқатда ишлаб чиқилганлигига қараб тақсимлаш методи асосида. Бу методда иккиламчи маҳсулотни сотишдан олинган даромад комплекс харажатларни акс эттирувчи кредитида акс эттирилади, яъни бу харажатларни камайтиришга олиб борилади

Мисол.

А маҳсулотни ишлаб чиқаришда Б иккиламчи маҳсулот пайдо бўлади, ҳисобот даврида қуйидаги маълумотлар олинган, дейлик:

Асосий ва иккиламчи маҳсулотларни ажратишгача қилинган харажатлар, минг сум	60000
Даврда ишлаб чиқилган :	
А асосий маҳсулот, дона	20000
В иккиламчи маҳсулот, дона	4000
Ажратишдан кейин В иккиламчи маҳсулотга қилинган харажатлар (4000 дона, ҳар бирига 100 сумдан	4 000 000
Даврда сотилган:	
А асосий маҳсулот, 15000 дона	5000 сумдан.
В иккиламчи маҳсулот, 2000 дона	1000 сумдан

Иккиламчи маҳсулот ҳисобини сотишдан олинган соф даромадни иккиламчи маҳсулотларни ҳақиқатда сотилишига қараб тақсимлаш методи асосида юритиш

1. Бир бирлик асосий маҳсулот таннархи иккиламчи маҳсулот сотишга мўлжалланмаган деган тарзда аниқланади. Бунинг учун барча комплекс харажатлар асосий маҳсулотлар таннархига олиб борилади, яъни: $60000000/20000 = 3\,000$ сум.

2. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишда сотилган асосий маҳсулот таннархидан иккиламчи маҳсулотни сотишдан олинган соф тушум айирилади ва ш у йўл билан ушбу тушум суммасига асосий маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетган харажатлар суммаси камайтирилади.

Иккиламчи маҳсулотни сотишдан олинган соф тушум куйидагича топилади:
 $2000 \cdot (1000 - 100) = 1800000$

Бу ҳолда молиявийнатижалар тўғрисида ҳисобот курсаткичлари куйидагича бўлади:

Курсаткичлар	Сумма
1. Сотиш ҳажмия	$15000 \cdot 5000 = 75000000$
2. Сотилган маҳсулот таннархи	$15000 \cdot 3000 - 1800000 = 43200000$
3. Ялпи даромад	31800000

**Иккиламчи маҳсулот ҳисобини сотишдан олинган соф даромадни
 иккиламчи маҳсулотларни ҳақиқатда ишлаб чиқарилганлигига қараб
 тақсимлаш методи асосида юритиш**

1. Иккиламчи маҳсулотни сотишдан режалаштирилаётган соф тушум суммаси аникланади $\{4000 \cdot (1000 - 100) = 3600000\}$.

2. Иккиламчи маҳсулотни сотишдан режалаштирилаётган соф тушум суммасига жами комплекс харажатлар суммаси камайтирилади $(60000000 - 3600000 = 56400000)$.

3. Келгуси иккиламчи маҳсулотни сотишдан соф тушум олиниши назарда тутилган ҳолда бир бирлик асосий маҳсулотнинг таннархи аникланади $(56400000 / 20000 = 2820 \text{ сум})$. Ушбу таннарх бўйича сотилган асосий маҳсулот таннархи ҳисобдан чиқарилади.

Бу ҳолда молиявийнатижалар тўғрисида ҳисобот курсаткичлари куйидагича бўлади:

Курсаткичлар	Сумма
1. Сотиш ҳажмия	$15000 \cdot 5000 = 75000000$
2. Сотилган маҳсулот таннархи	$15000 \cdot 2820 = 42300000$
3. Ялпи даромад	32700000

Кўриниб турибдики, юқорида келтирилган иккита метод сотилган маҳсулот таннархига турлича таъсир кўрсатади. Бу методларни танлаш, одатда, савдо конъюктурасига боғлиқ бўлади. Агар иккиламчи маҳсулотни сотилиши кафолатланмаган ва бозор баҳолари стабил бўлмаса, у ҳолда иккиламчи маҳсулот сотилмагунча даромадни тан олмаслик мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, даромадни ишлаб чиқариш пайтида тан олиш эришиб бўлмайдиган фойдани сунъий вужудга келишига сабаб бўлади.

6-маъруза	ХАРАЖАТЛАР ВА МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИ ҲИСОБИНИ «СТАНДАРТ КОСТ» ВА «ДИРЕКТ КОСТИНГ» УСУЛЛАРИДА ЮРИТИШ
------------------	---

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1.Харажатлар ҳисобини «Стандарт-кост» усулида юритиш 2.Харажатлар ҳисобини «Директ -костинг» усулида юритиш	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга харажатлар ҳисобини «Стандарт-кост» ва «Директ -костинг» усулларида юритиш тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: харажатлар ҳисобини «Стандарт-кост» ва «Директ -костинг» усуллари моҳиятини очиб бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар харажатлар ҳисобини «Стандарт-кост» ва «Директ -костинг» усуллари моҳиятини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ «СТАНДАРТ-КОСТ» УСУЛИДА ЮРИТИШ

Корхоналар фаолиятининг бош мақсади бўлиб фойда олиш ҳисобланади. Ушбу фойда икки турга бўлинади:

1. **Ялпи фойда** – у сотишдан олинган соф тушумдан (даромаддан) сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг сотиш таннархини айтириш орқали топилади;

2. **Асосий фаолият фойдаси ёки операцион фойда** – бу ялпи фойдадан қўшимча тарзда бошқа операцион харажатларни, яъни маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш, бошқарув ва бошқа операцион харажатларни айтириш орқали топилади.

Корхоналар ялпи фойдаси ва операцион фойдасининг бевосита таннархга киритиладиган ва таннархга киритилмайдиган харажатларга боғлиқлиги халқаро ҳисоб амалиётида ушбу кўрсаткичларни иккита тизимини кенг тарқалишига олиб келди. Булар:

1.Стандарт-кост тизими (абзорпшн-кост тизими).

2.Директ-кост тизими (верибал-кост тизими).

“**Стандарт-кост**” тизими- бу барча бевосита ва билвосита харажатларни тўлиқ тақсимлаш тизимидир. Унга мувофиқ барча ишлаб чиқариш тусидаги бевосита ва билвосита харажатлар ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархига киритилади, бошқа операцион харажатлар (сотиш, бошқарув ва бошқа операцион харажатлар) эса асосий фаолиятдан олинган ялпи фойда ҳисобидан қопланади. Бу тизимнинг иккинчи хусусияти шундаки унга мувофиқ барча таннархга киритиладиган ва таннархга киритилмайдиган харажатлар дастлаб аввалдан белгиланган меъёр (норматив)лар асосида баҳоланади, кейин ҳисобот даври охирида ушбу меъёрий харажатлар ҳақиқий қилинган харажатлар билан таққосланади ва шу йўл билан меъёрий ва ҳақиқий харажатлар ўртасидаги фарқ (четланиш) аниқланади. Демак, «Стандарт-кост» тизими – бу харажатларни стандартлар (меъёрлар, нормативлар) асосида юритишга ҳамда ушбу стандартлар (меъёрлар, нормативлар)дан четланишларни ҳисобга олишга мўлжалланган тизимидир.

“Стандарт-кост” ҳисоб тизими бўйича ялпи фойда ва операцион фойда қуйидаги тартибда аниқланади:

№	Кўрсаткичлар	Стандарт (меъёрий) харажатлар бўйича	Ҳақиқатдаги харажатлар бўйича	Стандарт (меъёр)дан четланишлар
1	Соф тушум (даромад)			
2	Маҳсулот таннархи			
2.1	Бевосита материал харажатлари			
2.2	Бевосита меҳнат харажатлари			
2.3	Бошқа билвосита ишлаб чиқариш			

	харажатлари			
3	Ялпи фойда (1-2)			
4	Бошқа операцион харажатлар			
5	Асосий фаолиятдан олинган фойда (операцион фойда)			

- Маҳсулот сотишдан олинган ялпи даромад;
- Маҳсулотнинг стандарт таннари;
- Ялпи фойда (1к – 2к);
- Стандартлардан четланишлар;
- Ҳақиқий фойда (3к – 4к).

Стандартлар ва нормалар ёрдамида ҳисоблаб чиқилган калькуляциялар ишлаб чиқариш ва харажатларни тезкор бошқариш учун асос бўлиб ҳисобланади. Харажатларнинг белгиланган стандарт нормаларидан четланиш даражаси мазкур четланишларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш учун таҳлил қилинади. Бу эса маъмуриятга ишлаб чиқаришдаги камчиликларни тезкор бартараф этишга, келажакда уларнинг олдини олишга имкон яратади.

Шуни таъкидлаш керакки, “Стандарт-кост” ҳисоб тизими хориж амалиётида норматив ҳужжатлар билан белгилаб қўйилмаган, шу сабабли бу тизим стандартларни белгилашни ва ҳисоб қайдномаларини юргизишнинг ягона усулига эга эмас, натижада биргина корхона ичида ҳам базисли, жорий, мутлақ, тахминий ва енгиллаштирилган каби турли нормалар амал қилади.

Нормаларни белгилашда маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур хомашё, ишчи кучи ва хизматлар харажатини табиий ҳолда ифода этишга имкон берувчи миқдорий стандартлардан кенг фойдаланилади.

“Стандарт-кост” ҳисоб тизимидан фойдаланилганда, қуйидаги харажат моддалари бўйича четланишларни аниқланиши ва улар ҳисоби юритилиши лозим бўлади:

- бевосита материал харажатлари бўйича четланишлар;
- бевосита меҳнат ҳақи бўйича четланишлар;
- билвосита умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича четланишлар;
- давр харажатлари бўйича четланишлар.

Бевосита материал харажатлари бўйича четланишларни аниқлаш ва улар ҳисоби

Бевосита материал харажатлари бўйича умумий четланиш суммаси ҳақиқатдаги материал харажатлари ва улар бўйича меъёрий харажатлар суммалари ўртасидаги фарқ сифатида топилади, яъни:

$$\Delta M_x = C_m \cdot B_m - C_x \cdot B_x \quad (1)$$

Буерда ΔM_x – бевосита материал харажатлари суммасининг фарқи; C_m - материалларнинг меъёрий сарфи сони; B_m - бир бир бирлик материалнинг меъёрий баҳоси; C_x - материалларнинг ҳақиқий сарфи сони; B_x - бир бир бирлик материалнинг ҳақиқий баҳоси

Демак, бевосита материал харажатлари бўйича четланишлар қуйидаги иккита омил эвазига юз беради: (1) баҳолардаги четланишлар; (2) сарфланган материаллар сонидаги четланишлар. Ушбу иккита омилнинг умумий четланишга таъсири қуйидагича аникланади:

Материаллар баҳолари бўйича четланишлар	$\Delta M_6 = (M_6 - X_6) * C_x$ (2)
Сарфланган материаллар сони бўйича	$\Delta M_c = (C_m - C_x) * M_6$ (3)

Агар (2) ва (3) формуладаги ҳисоб китоблар тўғри бўлса, улар йиғиндиси (1) формула бўйича топилган жами материал харажатларидаги четланишлар суммасига тенг бўлади.

Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари бўйича четланишларни аниклаш ва улар ҳисоби

Бевосита меҳнатҳақи харажатлари бўйича умумий четланиш суммаси ҳақиқатдаги меҳнат харажатлари ва улар бўйича меъёрий харажатлар суммалари ўртасидаги фарқ сифатида топилади, яъни:

$$\Delta IX_x = V_m * C_m - V_x * C_x \quad (4)$$

Буерда ΔIX – бевосита меҳнат ҳақи харажатлари суммасининг фарқи; V_m – бир бирлик маҳсулот учун кетадиган вақтнинг меъёрий сарфи; C_m - бир бирлик вақт учун белгиланган тўловнинг меъёрий ставкаси; V_x - бир бирлик маҳсулот учун кетган вақтнинг ҳақиқий сарфи; C_x бир бирлик вақт учун белгиланган тўловнинг ҳақиқий ставкаси.

Демак, бевосита меҳнат ҳақи харажатлари бўйича четланишлар қуйидаги иккита омил эвазига юз беради: (1) бир бирлик маҳсулот учун вақт сарфидаги четланишлар; (2) бир бирлик вақт учун белгиланган тўлов ставкасидаги четланишлар. Ушбу иккита омилнинг умумий четланишга таъсири қуйидагича аникланади:

Бир бирлик маҳсулотга кетадиган вақт бўйича четланишлар	$\Delta IX_v = (V_m - V_x) * C_m$ (5)
Бир бирлик вақт учун белгиланган ставка бўйича	$\Delta IX_c = (C_m - C_x) * V_x$ (6)

Агар (5) ва (6) формуладаги ҳисоб китоблар тўғри бўлса, улар йиғиндиси (4) формула бўйича топилган жами меҳнат ҳақи харажатларидаги четланишлар суммасига тенг бўлади.

Ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича четланишларни аниклаш ва улар ҳисоби

Ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича умумий четланиш суммаси ҳақиқатдаги ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатлари ва улар бўйича меъёрий харажатлар суммалари ўртасидаги фарқ сифатида топилади, яъни:

$$\Delta UICX_{\check{x}} = UICX_{\check{x}} - UICX_{\check{m}} \quad (7)$$

Буерда $\Delta\text{УИЧХ}\ddot{\text{У}}$ – Ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича умумий четланиш суммаси; $\text{УИЧХ}\ddot{\text{У}}\text{х}$ – ҳақиқатдаги ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатлари суммаси; $\text{УИЧХ}\ddot{\text{У}}\text{м}$ - Ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатларининг меъёрий ставкаси бўйича ҳисобланган сумма.

Одатда, ўзгарувчан устама ишлаб чиқариш харажатлари асосий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат вақтининг ўзгаришига қараб ўзгаради ва у сабабли ўзгарувчан устама ишлаб чиқариш харжатларидаги умумий четланиш куйидаги битта ёки иккита омил сабабли юз беради

- Ҳақиқий харажатлар режадагидан фарқ қилиши сабабли;
- асосий ишлаб чиқариш ходимлари томонидан сарфланган меҳнат вақти белгиланган меъёрий вақтдан фарқ қилишлиги сабли.

Демак, ўзгарувчан умумишлаб чиқариш устама харажатлари бўйича умумий четланиш куйидаги иккита омил асосида юз беради:

- харажатлар бўйича четланиш;
- самарадорлик бўйича четланиш.

Харажатлар бўйича четланиш – бу асосий ишлаб чиқариш ходимлари томонидан ҳақиқатда сарфланган вақт учун тузатилган сметадаги ўзгарувчан устама ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда ҳақиқатдаги устама ишлаб чиқариш харажатлари суммалари ўртасидаги фарқ.

Самарадорлик бўйича четланиш – бу асосий ишлаб чиқариш ходимлари ҳақиқий меҳнати ва меъёрий меҳнати ўртасидаги фарқ ҳамда ўзгарувчан устама харажатлар меъёрий ставкаси кўпайтмасидан ҳосил бўлган сумма.

Ўзгармас умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича четланишларни аниклаш ва улар ҳисоби

Ўзгармас умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича умумий четланиш куйидагича ҳисоб-китоб қилинади:

$$\Delta\text{ДУИЧХ} = \text{ТМхч} * \text{Сдухбб} - \text{ДУИЧХх} \quad (8)$$

Буерда $\Delta\text{ДУИЧХ}$ – Ўзгармас умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича умумий четланиш суммаси; ТМхч – ҳақиқатда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот чиқиши (сони); Сдухбб - ўзгармас устама ишлаб чиқариш харажатларини бир бирлик маҳсулотга таксимлаш ставкаси; ДУИЧХх - ўзгармас устама ишлаб чиқариш харажатларининг ҳақиқий суммаси.

Демак, ўзгармас умумишлаб чиқариш харажатлари уларнинг миқдори бўйича ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий миқдори ва сметадаги миқдорини (сонини) бир бирлик маҳсулот учун белгиланган ўзгармас устама ишлаб чиқариш харажатларни таксимлаш норматив ставкасига кўпайтириш йўли билан топилади.

Ўз навбатида, ушбу четланиш куйидаги иккита омил таъсирида юз беради:

(1) Самарадорлик бўйича четланиши = (Ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига кетадиган меъёрий вақт – ҳақиқатда сарфланган вақт) х

Ўзгармас устама ишлаб чиқариш харажатларини таксимлашнинг норматив ставкаси

(2) Ишлаб чиқариш куввати бўйича четланиши = (режадаги ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмига кетадиган смета вақт – режадаги ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмига ҳақиқатда сарфланган вақт) х Ўзгармас устама ишлаб чиқариш харажатларини таксимлашнинг норматив ставкаси

Таннархга киритилмайдиган ўзгарувчан ва ўзгармас харажатлар бўйича четланишларни аниклаш ва улар ҳисоби

Ушбу харажатлар маҳсулот таннархига киритилмайди (хаттоки тўлиқ таннархни аниклаш, калькуляция қилишда ҳам). Шу боис, ушбу харажатлар бўйича меъёрдан четланишлар суммалари уларнинг турлари кесимида ҳақиқатда килинган сарфлар ва сметада белгиланган сарфлар ўртасидаги фарқ суммаси сифатида аникланади.

Ялпи фойда бўйича четланишларни аниклаш ва улар ҳисоби

Корхона фойдасига таннархга киритилмайдиган ва таннархга киритилмайдиган харажатлардан ташқари маҳсулот сотиш ҳажми ҳамда сотиш баҳолари ҳам таъсир кўрсатади. Шу боис ҳам, ялпи фойда бўйича четланишларни аниклашда қўшимча тарзда бу четланишга маҳсулот сотиш ҳажми ҳамда сотиш баҳоларидаги ўзгаришлар таъсири қуйидагилар асосида аникланади.

- 1 Сотиш баҳоси бўйича четланишлар – маҳсулот бирлигининг норматив таннархи;
– маҳсулот бирлигининг ҳақиқий таннархи;
– сотилган маҳсулот ҳажми.
- 2 Сотиш ҳажми бўйича четланишлар – смета бўйича сотиш ҳажми;
– ҳақиқий сотилган маҳсулот ҳажми;
– маҳсулот бирлигига тўғри келган меъёрий фойда.
- 3 Ялпи фойда ҳажми бўйича четланишлар – норматив фойда;
– ҳақиқий олинган фойда.

(1) Сотиш баҳоси бўйича четланиш = (Ҳақиқий сотиш баҳоси- Норматив сотиш баҳоси) х ҳақиқатда сотилган маҳсулот миқдори;

(2) Сотиш ҳажми бўйича четланиш = (Ҳақиқий сотиш миқдори- Норматив сотиш миқдори) х Маҳсулотнинг норматив сотиш баҳоси

(3) Ялпи фойда ҳажми бўйича четланишлар = Ҳақиқий олинган фойда-норматив фойда.

Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг “Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот” номли 1- сонли БҲМСига кўра корхоналарга ҳақиқий ва норматив таннарх бўйича бухгалтерия ҳисоби объектларини

баҳолаш ва акс эттириш, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг шакл ва усулларини мустақил белгилаш ҳукуқи берилган. Масалан, норматив таннарх бўйича тайёр маҳсулотларнинг синтетик ҳисобини ташкил этувчи корхоналар янги счетлар режасига мувофиқ 2800- “Тайёр маҳсулотлар ҳисоби” счетларини қўллашлари мумкин. Бу счет ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳақидаги ахборотларни умумлаштириш ва уларнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархини норматив (стандарт) таннархидан четланишларини аниқлаш учун мўлжалланган.

Ҳисобот оyi тугаганда 2010- “Асосий ишлаб чиқариш” счетида қайд этилган маҳсулотларнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи шу счет кредитидан 2810- “Омбордаги тайёр маҳсулот” счети дебетига тузатиш проводкалари билан ўтказилиши керак. Бунда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот ҳақидаги ахборот икки хил баҳода шаклланади: дебет бўйича- ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи, кредит бўйича- норматив таннарх. Ой охирида 2810- “Омбордаги тайёр маҳсулотлар ҳисоби” счети бўйича дебет ва кредит оборотларини таққослаш билан ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг норматив таннархдан четланиши аниқланади. Четланиш суммаси 2810- “Омбордаги тайёр маҳсулотлар ҳисоби” счети кредитидан 9100- “Сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархи ҳисоби” счетларининг дебетига ҳисобдан чиқарилиши лозим.

Ҳисоб амалиётида 2800- “Тайёр маҳсулотлар ҳисоби” счетларидан фойдаланишда маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи ишлаб чиқарилган, юклаб жўнатилган ва сотилган маҳсулотлар бўйича унинг норматив таннархидан четланишлари бўйича меҳнат талаб ҳисоб-китобларни амалга ошириш зарурияти қолмайди, чунки, тайёр маҳсулотлар бўйича аниқланган четланишлар дарҳол 9100- “Сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархи ҳисоби” счетларига ёзиб қўйилади, бироқ, бу вариант фақатгина маҳсулот ишлаб чиқарилган ва ўша чоракнинг ўзида сотилган бўлсагина сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини аниқлашга имкон беради.

2.ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИНИ «ДИРЕКТ -КОСТИНГ» УСУЛИДА ЮРИТИШ

“Директ-костинг” ҳисоб тизими ҳам республикамиз бухгалтерия ҳисоби учун янги тизимн ҳисобланади. Бу тизим бугунги кунда иқтисодий ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилмоқда. Германия ва Австралияда мазкур усул “қисман харажатлар ҳисоби” деб аталади. Британияда у “маржинал харажатлар ҳисоби”, Францияда- “маржинал бухгалтерия” ёки “маржинал ҳисоб” деган номларни олган. Ўзбекистонда эса “чекланган, тўлиқ бўлмаган ёки қисқартирилган таннарх ҳисоби” тушунчалари қўлланилиб келмоқда.

“Директ-костинг” ҳисоб тизими харажатларни бевосита ва билвосита, асосий ва қўшимча, доимий ва ўзгарувчан харажатларга аниқ бўлишни ва шу асосда бошқаришнинг стратегик вазифаларини ҳал этишни талаб қилади.

“Директ-костинг” тизимининг асосий мақсади корхона харажатларини ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлишдан иборат.

Дастлабки босқичда таннархга фақат ўзгарувчан харажатлар киритилар эди, доимий харажатлар эса корхонанинг молиявий натижаларига ҳисобдан чиқарилар эди. Direct-Costing-System (бевосита харажатлар ҳисоби тизими)нинг номи ҳам шундан келиб чиққан, кейинроқ “Директ-костинг” тизими шундай ҳисоб тизимига айландики, унда таннарх фақат *бевосита* ўзгарувчан харажатлар қисмида ҳисоб қилинадиган бўлди. Мазкур номдаги бир қатор шартлиликлар ана шундан келиб чиққан.

Амалиётда “Директ-костинг” тизимини турли вариантларда қўллаш имконияти мавжуд. Бевосита харажатлар бўйича калькуляциялашни кўзда тутувчи классик “Директ-костинг” тизимида харажатларни калькуляциялаш ўзгарувчан харажатлар бўйича амалга оширилади. Бунда ишлаб чиқариш қувватларидан оқилона ва тўлиқ қуввати бўйича фойдаланиш харажатларини калькуляциялаш жараёнига барча ўзгарувчан харажатлар ҳамда умумишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми киради. Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициентига мувофиқ аниқланади.

“Директ-костинг” ҳисоб тизимида молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот тизими қуйидаги кўринишда акс эттирилади.

“Директ-костинг” ва маҳсулотнинг тўлиқ таннархини ҳисоблаш тизимлари бўйича корхона молиявий натижасини аниқлашнинг қиёсий кўриниши

№	“Директ-костинг” тизими бўйича	Сумма	№	Тўлиқ таннарх усули бўйича	Сумма
1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган тушум	358357	1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган тушум	358357
2.	Ўзгарувчан харажатлар (сотилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларнинг таннархи)	288916	2.	Сотилган маҳсулотларнинг тўлиқ таннархи	334484
3.	Маржинал даромад (1к – 2к) (маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарар))	69441	3.	Асосий (операцион) фойда (зарар)	23873
4.	Доимий харажатлар (давр харажатлари)	45568			
5.	Асосий (операцион) фойда (зарар)	23873			

Жадвал маълумотлари молиявий натижани аниқлаш тартибидан келиб чиқиб “Директ-костинг” ҳисоб тизими ва маҳсулотнинг тўлиқ таннархи ўртасидаги фарқли жиҳатларни ифода этади.

Шундай қилиб, “Директ-костинг” ҳисоб тизими қуйидаги хусусиятларга эга:

- ҳисобни биринчи навбатда маржинал даромад яъни оралиқ молиявий натижани аниқлашга йўналтирилиши;
- маҳсулотни фақат ўзгарувчан харажатлар нуқтаи-назаридан ҳисобга олиш ва ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш;
- корхона бўйича доимий харажатлар ҳисоби ва уларни якуний молиявий натижани аниқлаш учун операцион фойдани камайтиришга қаратиш;
- баҳони тезкор бошқариш жараёни асоси сифатида маржинал даромадни аниқлаш;
- сотиш ҳажми, таннарх ва фойда ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш;
- зарарсизлик нуқтасини белгилаш.

“Директ-костинг” ҳисоби тизимининг асосий афзалликлари қуйидагилар:

- маҳсулот таннархини ҳисоблашдаги соддалаштириш ва аниқлик (чунки, таннарх фақат ўзгарувчан харажатлар қисмидагина режалаштирилади ва ҳисобга олинади);
- маҳсулот турлари ўртасида доимий харажатларни шартли тақсимлаш учун мураккаб ҳисоб-китоблар қилинмаслиги (улар маҳсулот таннархи таркибига киритилмайди ва молиявий натижалар ҳисобидан қопланади);
- рентабеллик даражаси (зарарсизлик нуқтаси, сотиш ҳажми), маҳсулот баҳосининг қуйи чегарасини аниқлаш имконияти;
- маҳсулотнинг хилма-хил турлари бўйича рентабеллик даражасини қиёсий таҳлил қилиш имконияти;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурини аниқлаш имконияти;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ёки хизматлар ҳамда уларни четдан сотиб олишдаги танлов имконияти.

“Директ-костинг” ҳисоб тизими раҳбарларга корхона миқёсида ва турли маҳсулотлар бўйича маржинал даромаднинг ўзгаришига эътиборни кучайтиришга имкон беради, бунда юқори рентабелли маҳсулотни аниқлашда сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги тафовут алоҳида маҳсулотлар таннархига доимий харажатларни киритиш натижасида яшириниб қолмайди, мазкур тизим бозор шароити ўзгаришига жавобан харидоргир маҳсулотларни тез илғаб олиш имконини беради. Эркин бозор рақобати шароитида “Директ-костинг” ҳисоб тизими корхонани бошқариш тизими-маркетингнинг таркибий қисмига айланади.

Бундан ташқари, “Директ-костинг” ҳисоб тизими доимий харажатлар устидан тезкор назорат ўрнатишга кўмаклашади, чунки таннархни назорат қилиш жараёнида стандарт (норматив) харажатлар (“Директ-костинг” ҳисоб тизими “Стандарт-кост” тизими билан биргаликда ташкил этилади) ёки

мослашувчан сметалардан фойдаланилади. Модомики, “Директ-костинг” тизимида стандартлар қўлланилар экан, бунда ўзгарувчан ва доимий харажатларга нормалар белгиланади. Шунингдек, тутиш керакки, тўлиқ таннарх ҳисоби тизимида қўшимча харажатлар тақсимланмаган суммасининг бир қисми бир ҳисобот давридан бошқасига ўтади, шу боис, уларни назорат қилиш суствлашади. Бундай ҳолда “Директ-костинг” тизими қўшимча харажатлар тақсимланишининг меҳнат талаблигини камайитиришга ёрдам беради.

Шунингдек, “Директ-костинг” тизимининг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ қилиш унга хос бўлган қуйидаги камчиликларни аниқлашга имкон беради:

- рақобат курашида баҳоларни сунъий равишда пасайитириш кузатилса, доимий харажатлар маржинал даромад ҳисобидан қопланиши мумкин бўлмайди яъни корхона зарар кўра бошлади.

- “Директ-костинг” тизимини муҳолифларининг фикрича, бу тизим ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тўлиқ таннархини счетлар тизимида аниқлаш мушкул. Шу боис, тайёр маҳсулот ёки тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг тўлиқ таннархини аниқлаш зарур бўлганда шартли-доимий харажатларни қўшимча тарзда тақсимлаш талаб этилади.

- фақат ишлаб чиқариш таннархи яъни моддаларни қисқартирилган номенклатура нуқтаи-назаридан ҳисоб олиб бориш ҳисоб талабларига жавоб бермайди, чунки бунда зарурий маҳсулотнинг тўла таннархи ҳисоб-китоб қилинмайди.

“Директ-костинг” тизимини Ўзбекистон корхоналарини бошқаришда қўллашнинг имкониятлари ва мақсадга мувофиқлигини таҳлил этиш тадқиқотнинг навбатдаги босқичи ҳисобланади.

Мустақиллик йилларигача маҳсулотнинг тўлиқ таннархини калькуляция қилиш Ўзбекистон бухгалтерия ҳисоби учун анъанавий ҳисобланган. Ундаги ҳисоб маҳсулотнинг тўлиқ таннархи ҳақида маълумотлар олишга қаратилган. Бу вариантда маҳсулот таннархи доимий ва ўзгарувчан, асосий ва қўшимчаларга, бевосита ва билвосита, узлуксиз ишлаб чиқариладиган ва даврийга бўлинишидан қатъий назар, унга корхонанинг барча харажатлари киради. Бевосита маҳсулотга тааллуўли бўлмайдиган харажатлар ҳисобот даври мобайнида йиғиб-тақсимловчи счетларда тўпланади, сўнгга ҳисоб сиёсати бўйича тасдиқланган базага мутаносиб равишда маҳсулот таннархига ўтказилади, бироқ бу вариантда маҳсулот бирлиги таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарганда ўзгариши ҳисобга олинмайди.

Агар корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни кенгайтирса маҳсулот бирлиги таннархи пасаяди, агар корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартирса, таннарх ўсади. Бундай шароитда Ўзбекистон корхоналарида “Директ-костинг” тизимини қўллаш зарурлиги ва мақсадга мувофиқлиги долзарб бўлиб қолади.

“Директ-костинг” тизими элементларини республикаимиз амалиётига қўллашда 1994 йил бурилиш даври бўлди. Бунда корхоналар аста-секин таннархни калькуляция қилишнинг Ўзбекистон ҳисоби учун ноанъанавий

бўлган усулини ўзлаштира бошладилар. Бу усул “Директ-костинг” тизими асосида жорий қилина бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 26 мартда 164-сонли “Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ва бухгалтерия ҳисоби счетлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори асосида бухгалтерия ҳисобини ривожлантириш бўйича бир неча қадамлар қўйилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ва БМТнинг халқаро экспертлари иштирокида ишлаб чиқилган “Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида”ги Низом (1995 йил 27 январ) қабул қилинди.

Шундан сўнг, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1995 йил 4 апрелдаги 17 – 02/28- сонли Йўриқномаси тасдиқланиб, унда маъмурий бошқарувга оид харажатлар “Давр харажатлари” деб аталиши ва улар “Фойда ва зарарлар” сче­тига ҳисобдан чиқарилиши белгилаб қўйилди. Албатта, бу тарихга айланган ҳақиқат, бироқ шу даврдан бошлаб Ўзбекистонда “Директ-костинг” тизими ва маржинал даромад концепциясига асос солинди, десак, муболаға бўлмайди. Мазкур қоида 21- БҲМСга асосан, бухгалтерия ҳисобида қўшимча харажатлар 9000- “Асосий (операцион) фаолиятдан олинган даромадлар ҳисоби” счетларининг дебети ва 9400- “Давр харажатлари ҳисоби” счетларининг кредити бўйича қайд этилишини назарда тутган.

9-модул.

**БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ВА ХАРАЖАТЛАРНИ
НАЗОРАТ ҚИЛИШ**

7-маъруза. Ишлаб чиқариш зарарсизлиги, хавфсизлиги ва операцион ричагни аниқлаш ва баҳолаш методлари

8-маъруза. Бошқарув ҳисобида режалаштириш ва бюджетлаштириш усуллари қўллаш

9-маъруза. Корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти асосий кўрсаткичлари бўйича бюджетларини тузиш

10-маъруза. Баҳони шакллантириш бўйича бошқарув қарорини қабул қилиш

7-маъруза

**ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАРАРСИЗЛИГИ,
ХАВФСИЗЛИГИ ВА ОПЕРАЦИОН РИЧАГНИ
АНИҚЛАШ ВА БАҲОЛАШ МЕТОДЛАРИ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат

Талабалар сони: 80 та

Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза

Маъруза режаси:

1. Ишлаб чиқариш зарарсизлигини аниқлаш ва баҳолаш методлари
2. Ишлаб чиқариш хавфсизлигини аниқлаш ва баҳолаш методлари
3. Операцион ричагни аниқлаш ва баҳолаш методлари

Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга ишлаб чиқариш зарарсизлигини, хавфсизлиги ва Операцион ричагни аниқлаш ва баҳолаш тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.

Педагогик вазифалар:

ишлаб чиқариш зарарсизлигини, хавфсизлиги ва Операцион ричагни аниқлаш ва баҳолаш тартибларини очиқ бериш.

Ўқув фаолияти натижалари:

Талабалар ишлаб чиқариш зарарсизлигини, хавфсизлиги ва Операцион ричагни аниқлаш ва баҳолаш билиб оладилар.

Ўқитиш воситалари: видеопроектор, электрон доска, ёзув доскаси.

Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.

Ўқитиш шакллари: Коллектив иш

Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.

Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.

1.ИШЛАБ ЧИКАРИШ ЗАРАРСИЗЛИГИНИ АНИКЛАШ ВА БАҲОЛАШ МЕТОДЛАРИ

Корхоналарнинг узлуксиз ривожланишининг муҳим омили бўлиб, унинг зарарсизлигини таъминловчи даромадни олиш, харажатларни тежаш ва фойдага эришиш ҳисобланади. Айнан шундай мақсадга эришиш корхоналар фаолиятини бошқаришда улар даромадлари, харажатлари ва фойда кўрсаткичларини тўғри режалаштиришни, уларни таҳлил қилиш доимий назорат қилишни тақоза этади.

Даромад, харажат ва фойда кўрсаткичларини режалаштириш, таҳлил қилиш ва назорат қилиш негизида уларнинг ўзаро боғлиқлиги ётади. Ушбу боғлиқликни график тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин.

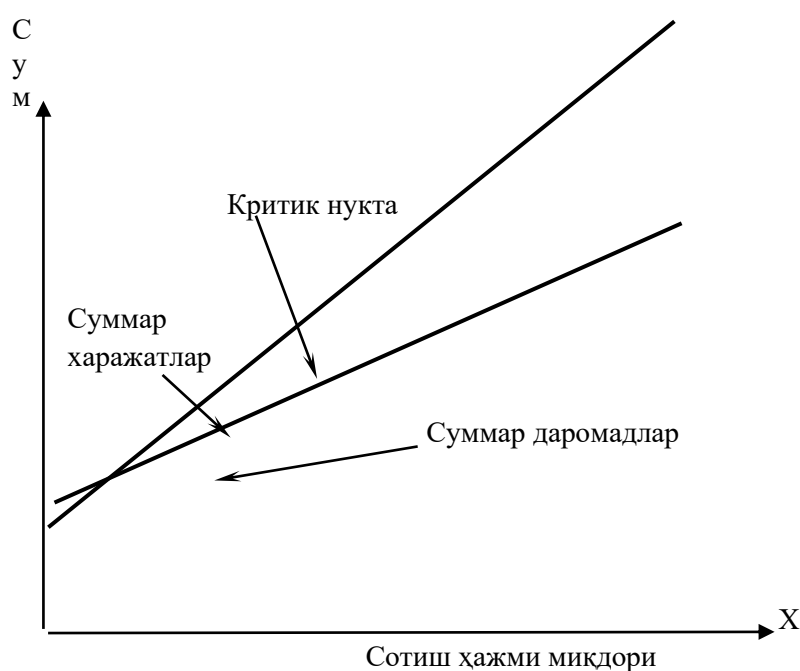

Рис. 11.1.

Даромад, харажат ва фойданинг ўзаро боғлиқлигини қуйидаги формулалар билан ҳам ифодалаш мумкин:

Жами маҳсулот (иш, хизмат)лар бўйича						
Сотишдан тушум (даромад)	=	Ўзгарувчан харажатлар	+	Доимий харажатлар	+	Фойда
Маржинал даромад	=	Сотишдан тушум (даромад)	-	Ўзгарувчан харажатлар		
Фойда	=	Маржинал даромад	-	Доимий харажатлар		
Маржинал даромад даражаси	=	Маржинал даромад	:	Сотишдан тушум (даромад)		

Бир бирлик маҳсулот (иш, хизмат) бўйича						
Сотиш баҳоси	=	1 бирликга тўғри келувчи ўзгарувчан харажатлар	+	1 бирликга тўғри келувчи доимий харажатлар	+	1 бирликга тўғри келувчи фойда
Бир бирликка тўғри келувчи маржинал даромад	=	Сотиш баҳоси	-	1 бирликга тўғри келувчи ўзгарувчан харажатлар		
Бир бирликка тўғри келувчи фойда	=	Бир бирликка тўғри келувчи маржинал даромад	-	1 бирликга тўғри келувчи доимий харажатлар		
Бир бирликка тўғри келувчи маржинал даромад даражаси	=	Бир бирликка тўғри келувчи маржинал даромад	:	Сотиш баҳоси		

Юқоридаги кўрсаткичлар боғлиқлигининг таҳлили авваламбор корхоналарда барча ўзгарувчан ва доимий харажатларни қоплашга имкон берувчи ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлашга имкон беради. Айнан қандай ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш, корхонада тушум ва қилинган барча харажатлар суммаларини бир-бирига тенглигини таъминловчи критик нуктани белгилашга асос бўлади. Критик нукта – бу шундай нуктаки, унинг даражаси корхонага ҳеч бўлмаганда зарарсизликни таъминлайди. Шу боис, ушбу нуктани зарарсизлик нуктаси ҳам деб атайдилар. Ушбу нуктадан ошган даражага эришгандан бошлаб корхона фойда кўра бошлайди.

Корхоналарнинг зарарсизлик нуктасини миқдор ва пул бирлигида ифодалаш мумкин.

$$\text{Микдор зарарсизлик нуктаси бирликда} = \frac{\text{Доимий харажатлар}}{\text{Баҳо – Бир бирликка тўғри келувчи ўзгарувчан харажатлар}}$$

$$\text{Пул зарарсизлик нуктаси бирликда} = \frac{\text{Доимий харажатлар} + \text{Максадли фойда} * 100\%}{\text{Маржинал даромад даражаси, \%}}$$

Мисол1. Айтайлик, компания ёзув столларини ишлаб чиқаради. Бир бирлик маҳсулотга кетадиган ўзгарувчан харажатлар 50 000 сум, йиллик доимий харажатлар 200,000 000. Бир бирлик маҳсулотнинг сотиш баҳоси — 90000 сум. Юқоридаги формула ва мисолдаги маълумотлар асосида зарарсизлик нуктаси миқдорий бирликда қуйидагича бўлади:

$$\text{З.н.} = \frac{200\,000\,000}{90\,000 - 50\,000} = 5000 \text{ дона}$$

Мисол 2. Айтайлик, компания ёзув столларини сотишдан 40 000 000 сум фойда олишни кўзлаган бўлса, у ҳолда ушбу мақсадга эришиш учун ишлаб чиқариш ва сотиш нуктаси миқдорий бирликда қуйидагича бўлади:

1. Бир бирлик маҳсулот бўйича маржинал даромад даражаси

$$Мд\% = (90000 - 50000) / 90000 * 100\% = 44,44\%$$

2. Пул бирлигидаги сотиш ҳажми

$$\text{Мақсадли сотиш ҳажми} = \frac{200\,000\,000 + 40\,000\,000}{90000 - 50000} = 6000 \text{ дона}$$

Демак, 40000000 сумлик фойда олиш учун сотиш ҳажми 6000 донага тенг бўлиши лозим.

2. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАВФСИЗЛИГИНИ АНИКЛАШ ВА БАҲОЛАШ МЕТОДЛАРИ

Ишлаб чиқариш хавфсизлиги ёки хавфсизлик маржаси деганда олинадиган даромадни зарарсизлик нуктасидаги даромаддан ошириш тушунилади. Бу кўрсаткич корхонанинг ўз даромадларини зарар билан чиқмаслик учун қанча миқдоргача пасайтириши мумкинлиги билдиради.

Хавфсизлик маржаси пул бирлигида ёки фоизларда аникланади:

$$\text{Пул бирлигидаги хавфсизлик маржаси} = \text{Умумий даромад} - \text{Зарарсизлик нуктасидаги даромад}$$

$$\text{Хавфсизлик маржаси, \%} = \frac{\text{Пул бирлигидаги хавфсизлик маржаси}}{\text{Умумий даромад}}$$

Мисол:

А корхонаси маълумотлари

	сумда	%да
Даромад	540 000 000	100
Ўзгарувчан харажатлар	300 000 000	55,56
Маржинал даромад	240 000 000	44,44
Доимий харажатлар	200 000 000	
Фойда	40 000 000	

Талаб қилинади: хавфсизлик маржасини пул бирлигида ва фоизларда аниклаш.

Ечим:

1. Зарарсизлик нуктаси, сумда = $200\,000\,000 / 0,4444 = 450\,045\,000$ сум
2. Хавфсизлик маржаси, сумда = $540\,000\,000 \text{ у.е.} - 450\,045\,000 \text{ у.е.} = 89\,955\,000$ сум
3. Хавфсизлик маржаси, фоизда = $89\,955\,000 \text{ у.е.} / 540\,000\,000 \text{ у.е.} = 16,66\%$

3. ОПЕРАЦИОН РЫЧАГНИ АНИКЛАШ ВА БАҲОЛАШ МЕТОДЛАРИ

Операционный рычаг – бу корхонада доимий харажатларни шу даражада ушлаб турилишининг максадга мувофиқлигини ифодаловчи кўрсаткич.

Одатда, операцион рычаг доимий харажатлари улуши ўзгарувчан харажатлар улушига нисбатан юқорироқ бўлган корхоналарда юқори бўлади. Операцион рычаг юқори бўлган корхоналарда уларнинг фойдаси даромадларни ўзгаришига қараб юқори бўлади. Яъни даромадни унча куп бўлмаган фоизга ошиши фойдани катта миқдорда ошишига олиб келади. Айнан фойдани даромадга нисбатан катта даражада ошиши операцион рычаг даражаси эвазига юз беришига олиб келади.

Демак, **операцион рычаг** даромаднинг фоизли ўзгаришини фойданинг фоизли ўзгаришига таъсирини акс эттиради.

Операцион рычаг даражаси қуйидагича аникланади:

$$\text{Операцион рычаг даражаси} = \frac{\text{Маржинал даромад}}{\text{Фойда}}$$

Мисол

А компаниясига тегишли маълумотлар

	в у.е.
Даромад	540 000 000
Ўзгарувчан харажатлар	300 000 000
Маржинал даромад	240 000 000
Доимий харажатлар	200 000 000
Фойда	40 000 000

Операцион рычаг даражаси = 240 000 000/40 000 000=6

Агар корхона даромадлари 10 %га ошадиган бўлса, у ҳолда корхонанинг фойдаси 60 % (6*10 %) ёки 24 000 000 сумга ошади. (40000000*60 %)

Буни сотиш ҳажми 10 %га ошгандан кейин тузилган молиявий натижалар тўғрисидаги қуйидаги ҳисоботдан ҳам қуриш мумкин

	Олдинги Сумма	Кейинги сумма	Ўсиш суръати
Даромад	540 000 000	594 000 000	1,10
Ўзгарувчан харажатлар	300 000 000	330 000 000	1,10
Маржинал даромад	240 000 000	264 000 000	1,10
Доимий харажатлар	200 000 000	200 000 000	1,0
Фойда	40 000 000	64 000 000	1,60

8-маъруза

РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Режалаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва турлари 2. Бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва турлари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга режалаштириш ва бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва турлари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: режалаштириш ва бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва турларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар режалаштириш ва бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва турларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. РЕЖАЛАШТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ, АҲАМИЯТИ ВА ТУРЛАРИ

Бошқарувнинг муҳим функцияларидан бири бўлиб режалаштириш ҳисобланади.

Режалаштириш деганда келгусида бажарилиши лозим бўлган ҳаракатларни аниқлаш жараёни тушунилади.

Бухгалтерия ҳисобида режалаштириш деганда авваламбор корхона бюджетини режалаштириш тушунилади.

Корхона бюджети — бу унинг келгуси даврлар учун фаолияти параметрларини ўзида мужассамлаштирувчи бошқарув дастагидир.

Корхона бюджетини режалаштириш — бу корхонанинг таркибий бўлинмалари ёки соҳалари бўйича алоҳида бюджетларни тайёрлаш жараёнидир.

Бюджетни режалаштириш ўз ичига корхона даражасида унинг стратегиясидан келиб чиқиб, келгусида олинadиган даромадлар ва харажатлар режаларини тузишни, бу режаларни бажарилишини назоратини олади. Бошқачасига бюджетни режалаштириш корхонанинг ички молиявий бошқарув тизими моҳиятини ифодалайди.

Режаларнинг таснифи:

1. Оператив (тезкор) режалар — бу корхонанинг асосий мақсадига эришиш билан бевосита алоқадор бўлган тактик режалар. Улар қисқа муддатли бўлиб, одатда, йиллик ва чорақлик бюджетлардан иборат бўлади. Оператив режаларга ишлаб чиқариш режаси, моддий-техника таъминоти режаси, умумишлаб чиқариш режаси ва шу каби режалар мисол бўлади.

2. Маъмурий режалар — корхонанинг ташкилий бўлинмаларини ривожлантириш ва қўллаб кувватлашга қаратилган тактик режалар. Уларнинг асосий мақсади — ҳар бир бўлинманинг режалаштирилаётган кўрсаткичлар даражасини таъминлашга кумаклашишдир. Бу режалар қисқа муддатли режалар ҳисобланади, улар корхона томонидан йил мабойнида қайта куриб чиқилиши, тузатилиши мумкин.

3. Стратегик режалар — бу корхонанинг бизнес фаолияти ва ташкилий таркибини ривожлантиришнинг узоқ йилларга мўлжалланган бош режаси. Бош режалар факат зарурат бўлгандагина қайта куриб чиқилади, масалан янги техника ва технологиялар жорий этилганда, рақобот бозори ўзгарганда.

2. БЮДЖЕТЛАШТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ, АҲАМИЯТИ ВА ТУРЛАРИ

Бюджет – бу бошқарув назорати тизимининг муҳим инструментиدير.

Бюджет - бу корхона молиявий-хўжалик фаолияти асосий кўрсаткичларини (параметрларини) миқдор ва пул бирликларида ифодаловчи молиявий ҳужжатдир.

Бюджет – бу келгусида рўй берилиши мўлжалланаётган молиявий операциялар прогнози (тахмини)дир.

Барча йирик корхоналар, хаттоки кичик корхоналар ҳам ўзлари учун турли бюджетларни, масалан даромад, харажат, фойда бюджетини тузадилар.

Бюджет нафақат пул бирлигида, балки бошқа ўлчов бирликларида ҳам тузиладиган режадир.

Бюджет аниқ объект бўйича унинг эришилиши кўзда тутилаётган параметрлари ҳисоб-китобларини кетма-кетликда ва ўзаро боғлиқликда ифодаловчи ҳужжатдир.

Бюджетга қуйиладиган талаблар: тушунарлилик, аниқлилик, даврийлик.

Амалиётда йиллик бюджетлар чораклар кесимида ишлаб чиқилади, фақатгина 1- чорак бюджети ойлар кесимида очиб берилади.

Йил мабойнида бюджетга тузатишлар ва ўзгартиришлар киритилиши мумкин.

Бюджетлар яхлит корхона бўйича, шунингдек унинг таркибий бўлимлари, фаолият турлари бўйича ишлаб чиқилиши мумкин.

Бюджет функциялари

1. Режалаштириш.
2. Координация.
3. Рағбатлантириш.
4. Назорат
5. Баҳолаш.
6. Менежерларни ўқитиш ва тарбиялаш.

Бюджетнинг турлари

1. Бош бюджет
2. Алоҳида кўрсаткичлар бюджети.

9-маъруза

**БОШ БЮДЖЕТ ВА АЛОҲИДА КЎРСАТКИЧЛАР
БЎЙИЧА БЮДЖЕТЛАРНИ ТУЗИШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Бош бюджет, унинг таркиби ва тузилиш кетма-кетлиги 2. Алоҳида кўрсаткичлар бўйича бюджетларни тузиш	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга бош бюджет, унинг таркиби ҳамда алоҳида кўрсаткичлар бўйича бюджетларни тузиш тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: бош бюджет, унинг таркиби ҳамда алоҳида кўрсаткичлар бўйича бюджетларни тузиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар бош бюджет, унинг таркиби ҳамда алоҳида кўрсаткичлар бўйича бюджетларни тузиш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. БОШ БЮДЖЕТ, УНИНГ ТАРКИБИ ВА ТУЗИЛИШ КЕТМА-КЕТЛИГИ

Бош бюджет – бу корхонанинг барча бўлимлари фаолиятини ўзида мужассамлаштирувчи режадир. Бош бюджет иккита асосий бюджетдан иборат бўлади.

(1) Тезкор оператив бюджет;

(2) Молиявий бюджет.

Тезкор оператив бюджет. Бу бюджет, бошқачасига жорий, даврий бюджет ҳам деб аталади. Оператив бюджет корхонанинг бўлимлари томонидан келгуси йилда бажарилиши режалаштирилаётган операцияларни кўрсатади. Уни тузиш жараёнида корхонанинг ҳар бир бўлинмасининг ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича чамаланаётган (прогнозлаштирилаётган) ҳажми улар томонидан олинадиган даромадлар ва қилинадиган сарфлар сифатида соний баҳоланади. Оператив бюджет ўз ичига фойда ва зарарлар тўғрисида чамаланган (прогнозлаштирилган) ҳисоботни олади. Ушбу бюджет, ўз навбатида, қуйидаги бюджетларни олади:

*сотиш бюджети (даромадлар бюджети)

*ишлаб чиқариш бюджети (ишлаб чиқариш харажатларининг барча асосий элементлари бўйича деталли алоҳида бюджетлар билан биргаликда)

*ТМЗлар бюджети;

*Тижорат харажатлари бюджети;

*Бошқарув харажатлари бюджети.

Молиявий бюджет. Ушбу бюджет келгусида корхона молиявий ресурсларини ташкил топтиришни акс эттирувчи режадир. У ўз ичига қуйидаги бюджетларни олади:

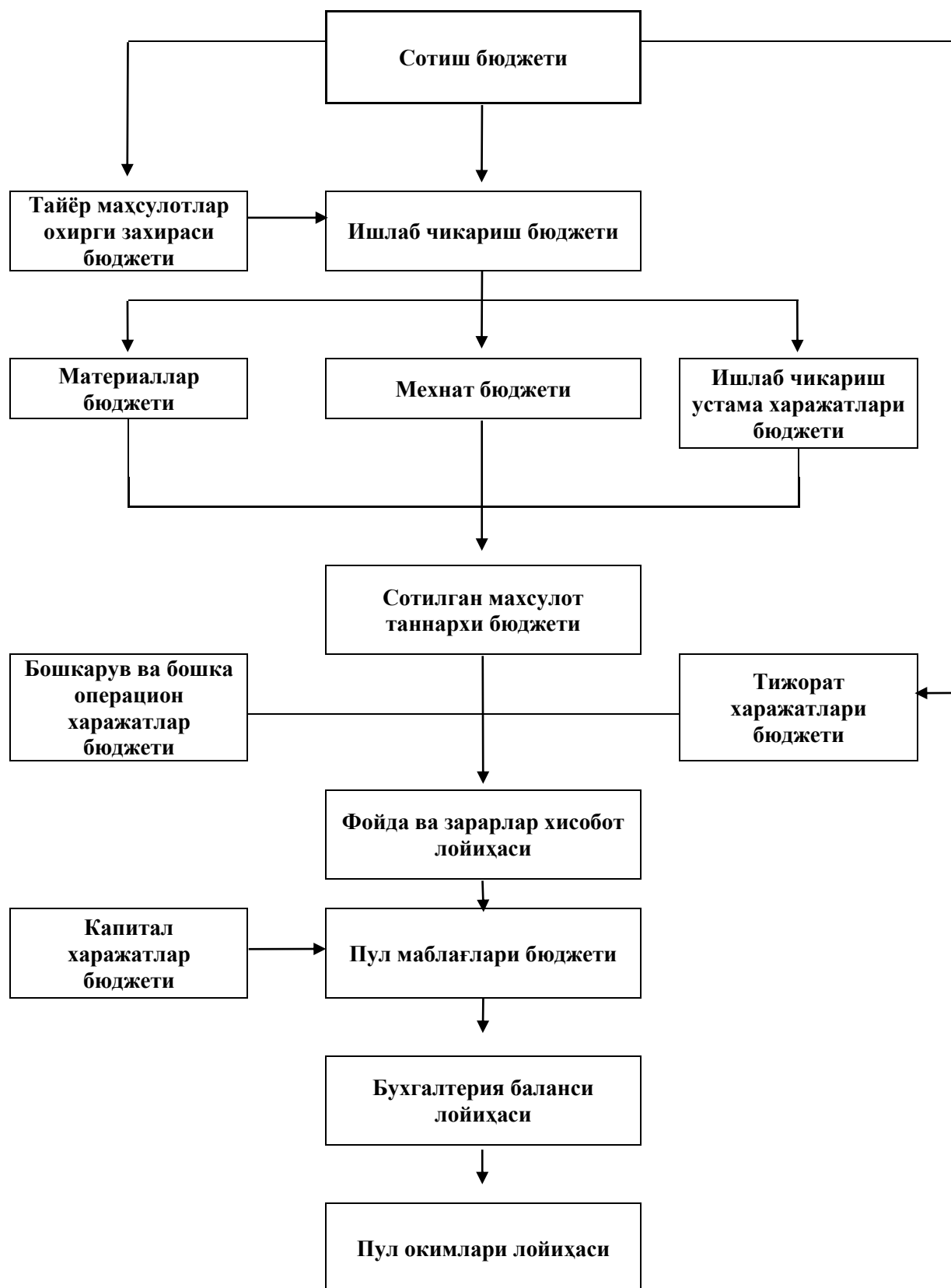
*капитал инвестициялар бюджети;

*пул маблағлари бюджети;

*молиявий натижалар бюджети;

*бухгалтерия баланси бюджети.

Шундай қилиб, умумий бюджет ҳамда уни тузиш кетма-кетлиги кўргазмали тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Расм. Бош бюджет таркиби ва уни тузиш кетма-кетлиги

**АЛОҲИДА КЎРСАТКИЧЛАР БЎЙИЧА БЮДЖЕТЛАРНИ
ТУЗИШ**

А. Сотиш бюджети. Бош бюджетни тузишда 1-қадам бўлиб сотиш бюджетини тузиш ҳисобланади. Чунки, корхонанинг барча бошқа кўрсаткичлари, чунончи харажатлари ва оладиган соф фойдаси айнан сотиш ҳажмига ёки сотишдан олинган даромадга боғлиқдир. Шу боис ҳам сотиш бюджетини тўғри тузиш ўта муҳимдир. Ушбу бюджет корхоналарда режа-иқтисод ёки маркетинг бўлими орқали амалга ошириладиган кузатишлар орқали тузилади ва раҳбар томонидан белгиланади. Сотиш бюджети корхонанинг фаолият турига, яъни ишлаб чиқараётган ва сотаётган маҳсулоти (товари, иш ва хизмат) турларига қараб тузилади. Сотиш ҳажми сотилаётган товар (маҳсулот, иш ва хизмат) миқдорини уларнинг бир бирлиги учун мулжалланган баҳога кўпайтириш орқали топилади, яъни:

$$Cx = Tc * Bc$$

*Бу ерда: Тс- маҳсулот (товар, иш, хизмат)га талаб сони;
Бс- маҳсулот (товар, иш, хизмат)нинг бир бирлигининг сотиш баҳоси*

Юқоридаги элементларни эътиборга олган ҳолда сотиш ҳажми бюджети қуйидаги жадвал қурилишида тузилади.

1-қадам. Сотиш ҳажми бюджети

Маҳсулот тури	Талаб сони, дона	Бир донанинг сотиш баҳоси, минг сум	Сотиш суммаси, минг сум
А	5000	105,0	525000
Б	1000	164,0	164000
Жами:			689000

Б. Ишлаб чиқариш бюджети. Сотиш ҳажми чамалангач, унга эришиш учун омборларда канча маҳсулот борлиги, ҳисобот даври охирида корхона хавфсизлиги таъминлаш учун канча маҳсулот туришлиги ҳамда яна канча маҳсулот ишлаб чиқариш лозимлиги аниқланади. Ушбу элементлар асосида 2-қадамда ишлаб чиқариш бюджети миқдор бирликда қуйидаги жадвал қурилишида тузилади:

2-қадам. «Ишлаб чиқариш бюджети (ишлаб чиқариш дастури)

Курсаткичлар	А маҳсулот, дона	Б маҳсулот, дона
1. Сотиш режаси	5000	1000
2. <i>Плюс</i> Тайёр маҳсулотнинг меъёрий охириги қолдиги	1100	50
3. Умумий талаб (1+2)	6100	1050
4. <i>Минус</i> Тайёр маҳсулотнинг бош қолдиги	100	50
5. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори (3-4)	6000	1000

Материаллар бюджети. Ишлаб чиқарилиши лозим бўлган маҳсулот миқдори аниқлангач, уни ишлаб чиқариш учун канча миқдорда материаллар

сотиб олиш ва уларни сарфлаш бюджети тузилади. Бу 3-қадам бўлиб ҳиобланади. Ушбу қадамда ҳам ёшининг мавжуд қолдиги, маҳсулот ишлаб чиқариш учун материал сарфлар меъёри, материалларнинг омбордаги меъёрий қолдиги асосида сотиб олиниши лозим бўлган материаллар миқдори аниқлади.

3-қадам. «Материаллар бюджети»

<i>Маҳсул от тури</i>	<i>Ишлаб чиқариш режаси, дона</i>	<i>Материаллар</i>			
		<i>М 1</i>		<i>М 2</i>	
		<i>Норма, кг/бир- лик.</i>	<i>Талаб, кг</i>	<i>Нор ма, кг/би рлик</i>	<i>Талаб, кг</i>
<i>А</i>	<i>6000</i>	<i>12</i>	<i>72000</i>	<i>6</i>	<i>36000</i>
<i>Б</i>	<i>1000</i>	<i>12</i>	<i>12000</i>	<i>8</i>	<i>8000</i>
Ишлаб чиқариш учун жами талаб, кг		84000		44000	
Плюс Материалларнинг давр охирига меъёрий қолдиги, кг		6000		1000	
Материалларга умумий талаб, кг		90000		45000	
Минус Материалларнинг давр бошига мавжуд қолдиги, кг		5000		5000	
Сотиб олиниши лозим бўлган материаллар миқдори, кг		85000		40000	
Материалларни сотиб олиш баҳоси, сум/кг		1000		1500	
Материалларни сотиб олишга сарфлар		85 000 000		60 000 000	

Иш вақти ва меҳнат харажатлари бюджети. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар таннархига киритиладиган харажатларнинг муҳим тури бўлиб меҳнат ҳақи харажатлари ҳисобланади. Ушбу харажатлар ишлаб чиқарилиши режалаштирилаётган маҳсулот миқдори, бир бирлик маҳсулот учун кетадиган вақт меъёри ва унга туланадиган меҳнат ҳақи расценкаси асосида топилади. Юқоридагилар асосида 4-қадамда иш вақти ва меҳнат ҳақи харажатлари бюджети қуйидаги жадвал қуринишида тузилади.

4-қадам. «Иш вақти бюджети»

Маҳсулот тури	Ишлаб чиқариш дастури, дона	Бир бирлик маҳсулот учун меҳнат сарфи, соат	Умумий меҳнат сарфи, соат	1 соат меҳнат ставкаси, сум/соат	Меҳнат харажатлари
А	6000	14	84000	2000	168 000 000
Б	1000	20	20000	2200	44 000 000
Жами:			104000		212 000 000

--

Ишлаб чиқариш устама харажатлари бюджети. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар таннархига киритиладиган харажатларнинг яна бир муҳим тури бўлиб бошқа ишлаб чиқариш устама харажатлари ҳисобланади. Ушбу турдаги харажатлар, одатда доимий (ўзгармас) харажатлар бўлиб ҳисобланади. Ишлаб чиқариш устама харажатлари келгуси давр учун тузилган шартномалар асосида прогнозлаштирилади. Юқоридагилар асосида 5-қадамда ишлаб чиқариш устама харажатлари бюджети қуйидаги жадвал қуринишида тузилади.

5-қадам. «Ишлаб чиқариш устама харажатлари бюджети»

Харажат моддалари	Сумма, минг сумда	
Ёрдамчи материаллар	3000,0	
Билвосита меҳнат хаки	7000,0	
Бошқа туловлар	25000,0	
Электрэнергия	9000,0	
Турли хизматлар	24500,0	
Амортизация	25000,0	
Ишлаб чиқариш воситалари суғуртаси	4500,0	
Назоратчилар иш хаки	20000,0	
Жами	118 000,0	118000,0
Асосий меҳнат соатлари умумий сони, соат		104000
1 бирлик меҳнат соатига тўғри келвчи устама ишлаб чиқариш харажатлари		1,135

6-қадам. Бир бирлик тайёр маҳсулот ва унинг давр охиридаги қолдиги таннархи бюджети.

Харажат моддалари	А маҳсулот	Б маҳсулот	
Асосий материаллар:			
- М 1	12*1000=12000	12*1000=12000	
- М 2	6*1500=9000	8*1500=12000	
Меҳнат харажатлари	14*2000=28000	20*2200=44000	

Устама ИЧХ	14*1135=15890	20*1135=22700	
1 бирлик махсулот таннархи	64890	90700	
Давр охирига ТМ колдиги, дона	1100	50	
Давр охирига ТМ захираси таннархи	71 379 000	4 535 000	

7-қadam. «Сотилган махсулот таннархи бюджети»

Харажат моддалари	Сумма, сумда
Асосий материаллар:	
- давр бошига колдик	12 500 000
- сотиб олиш	145 000 000
-жами ишлатишга мулжалланган материаллар	157 500 000
- давр охирига колдик	7 500 000
- ишлаб чиқаришга берилган материаллар	150 000 000
Мехнат хаки харажатлари	212 000 000
Устама харажатлар	118 000 000
Ишлаб чиқарилган ТМ таннархи	480 000 000
Давр бошига ТМ колдиги	14 480 000
Жами сотишга мулжалланган ТМ	494 480 000
Давр охирига ТМ колдиги	75 914 000
Сотилган ТМ таннархи	418 566 000

8-қadam. «Тижорат ва бошқарув харажатлари бюджети»

Тижорат харажатлари:

Комиссион харажатлар	20 000 000	
Реклама	3 000 000	
Савдо ходимлари иш хаки	20 000 000	
Транспорт харажатлари	5 000 000	
Ўров харажатлари	10 000 000	
Жами:	49 000 000	49 000 000

Бошқарув харажатлари:

Иш хаки	21 000 000
Бошқа харажатлар	5 000 000
Жами:	26 000 000

Хаммаси бўлиб:	75 000 000

9-қadam. «Фойда бюджети»

<i>Соф тушум</i>	689 000 000
<i>Сотилган маҳсулот таннарни</i>	418 566 000
<i>Ялпи фойда</i>	270 434 000
<i>Операцион харажатлар</i>	75 000 000
<i>Операцион фойда</i>	195 434 000

2. Соф фойда бюджети

	<i>Ахборот манбаи</i>	<i>Сумма</i>
<i>Реализация хажми</i>	<i>1-кадам</i>	<i>689000</i>
<i>Сотиш таннарни</i>	<i>7-кадам</i>	<i>418566</i>
<i>Ялпи фойда</i>		<i>270434</i>
<i>Тижорат ва бошқарув харажатлари</i>	<i>8-кадам</i>	<i>75000</i>
<i>Операцион фойда</i>	<i>9-кадам</i>	<i>195434</i>
<i>Фоииз харажатлари</i>		<i>15000</i>
<i>Солиқкача фойда</i>		<i>180434</i>
<i>Фойда солиғи</i>		<i>18034</i>
<i>Соффойда</i>		<i>162400</i>

Пул оқимлари бюджети.

АВС компанияси 2016 йилга пул оқимлари бюджети (минг сум)					
	Чораклар				Жами
	1	2	3	4	
Бош сальдо	10000				
Харидорлардан тушум					
а) Кушимча молиялаштиришдан олдинги жами маблағлар					
Туловлар (айирилади):					
Материаллар					
Бошка жорий харажатлар					
Иш хаки					
Фойда солиги					
Асосий воситаларни сотиб олиш					
б) Жами тўлов					
Режадаги минимал қолдик					
Пул маблағларига жами талаб					
Айирилади: жами пул тушумидан барча пул маблағига бўлган талаб					
Молиялаштириш:					
қарз (чорак бошига)					
Қарзни қайтарилиши (чорак охирига)					
Фоиш туловлари					
с) Молиялаштириш умумий натижаси					
д) Пул маблағлари қолдиғи (а+с-б)					

Баланс проекти

АВС компаниясининг 1.01.2017 га БАЛАНСИ		
АКТИВЛАР		
Айланма активлар:		
Касса (пул маблағлари)		
Дебиторлик қарзлар		
Асосий материаллар		
Тайёр маҳсулот		
Ер		
Бино ва жиҳозлар		
Жамланган эскириш		
Жами активлар		
АКТИВЛАРНИ ТАШКИЛ ТОПИШ МАНБАЛАРИ		
Кредиторлик қарзлар:		
Кредиторлар		
Бюджетга қарзлар		
Акционерлик капитали:		
Устав капитали		
Таксимланмаган фойда		

10-маъруза

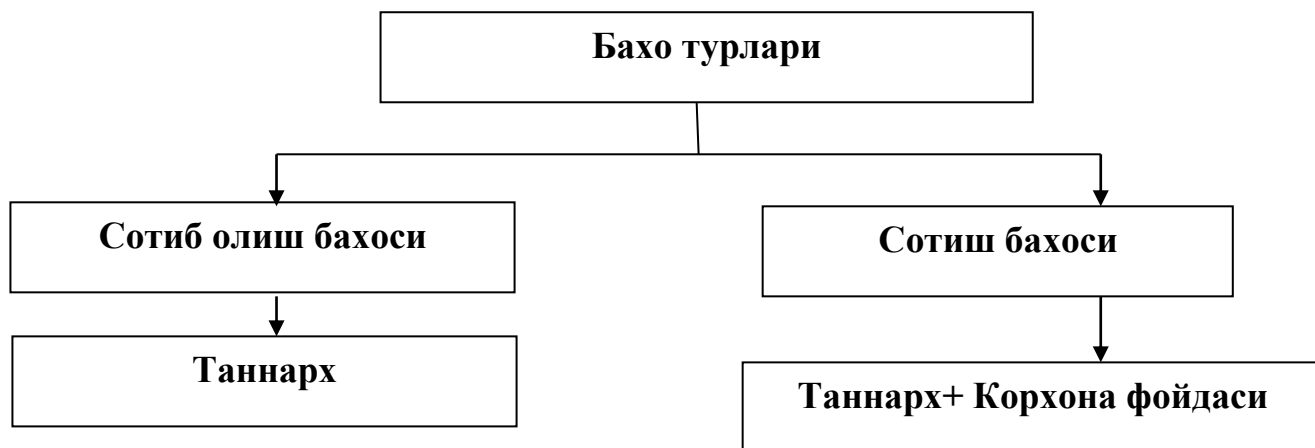
**БАҲОНИ ШАКЛЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ҚАРОР
ҚАБУЛ ҚИЛИШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Баҳо тушунчаси, унинг турлари ва таркибий элементлари 2. Баҳони аниклаш усуллари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга баҳо, унинг турлари, таркиби ҳамда баҳони аниклаш усуллари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: баҳо, унинг турлари, таркиби ҳамда баҳони аниклаш усуллари очиби бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар баҳо, унинг турлари, таркиби ҳамда баҳони аниклаш усуллари билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, доска.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.БАҲО ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ТУРЛАРИ ВА ТАРКИБИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

БАҲО – бу нарса, буюм қийматини пул бирлигида ифодаланган нархи

Сотиб олиш ва сотиш баҳоларини аниқлашда маркетинглар 4 та Р ни эътиборга оладилар

1. **Продукт (Product) -Маҳсулот**
2. **Цена (Price) -Нарх**
3. **Продвижение (Promotion) – уз маҳсулотини утказиш (сотиш)**
4. **Место (Place) - Жой**

Маҳсулот ёки хизмат баҳоси **талаб** ва **таклифга** боғлиқ.

Талаб ва таклифга асосан 3 та омил таъсир курсатади:

- **Харидорлар**

Харидор арзон нархга кизикади. Сотувчи юкори нархга сотишдан манфаатдор. Лекин юкори нарх харидорни кочиради. Шу боис сотувчига харидорни кониктирадиган пастрок нархда купрок маҳсулот сотиш фойдалидир, чунки бу сотиш хажмини ҳам, соф фойдани ҳам купайтиради.

- **Рақобат**

Компания ўзининг рақобатчилари куяётган нархни ҳамда ўзининг нархини харажатларидан келиб чикиб тушириш имкониятларига баҳо бериши лозим.

- **Харажатлар**

Хааражатлар баҳони аниқлашда асосий омилдир. Чунки баҳо харажатни копламаса тадбиркорликдаги фойда олиш максадига эришиб бўлмайди.

2.БАХОНИ АНИКЛАШ УСУЛЛАРИ

Баҳо сиёсатида 3 та ёндашув ўта муҳим.

1. Қаймоғини олиш
2. Бозорга кириб бориш
3. Махсулот ҳаётийлиги (бошланғич ҳолати, ўсиш, чўққига чиқиш, тушиш)

Баҳони белгилаш усуллари:

1. Ўзгарувчан харажатлар бўйича таннархни ҳисобга олиш асосида баҳони ўрнатиш
2. Барча харажатларни тўлиқ ҳисобга олиш асосида баҳони ўрнатиш
3. Баҳони «харажатлар плюс» методи бўйича ўрнатиш
4. Баҳони харажатларни мақсадли ҳисобга олиш асосида ўрнатиш
5. Зарарсизлик нуқтаси бўйича баҳони ўрнатиш
6. Махсулотнинг ҳаётийлик цикли асосида баҳони ўрнатиш
7. Рентабеллик асосида баҳони ўрнатиш.

1.Ўзгарувчан харажатлар бўйича таннархни ҳисобга олиш асосида баҳони ўрнатиш усули

Баҳо ўрнатишнинг ушбу усули корхона харажатларини ўзгармас ва ўзгарувчан харажатларга бўлишга ҳамда маржинал ёндашувга асосланади. Корхонанинг нархни белгилашда асосий эътибори ўзгарувчан харажатларни тўлиқ коплашга, шунингдек олган маржа ҳисобидан доимий харажатларни коплаш ва фойда олишга қаратилади.

Мисол

Компания 1 та махсулот чикаради ва унга доир харажатлар ш.б.куйидагича (1 бирлик учун):

Асосий материаллар	6
Асосий меҳнат	4
Ўзгарувчан Устама ишлаб чиқариш харажатлари (УИЧХ)	3
Доимий УИЧХ (10000 дона ҳисоби учун)	7
Ўзгарувчан тижорат ва бошқарув харажатлари	2
Домий тижорат ва бошқарув харажатлари (10000 дона ҳисоби учун.)	3
Жами харажатлар	25
Шундан ўзгарувчан харажатлар	
Асосий материаллар	6
Асосий меҳнат	4
Ўзгарувчан Устама ишлаб чиқариш харажатлари (УИЧХ)	3
Ўзгарувчан тижорат ва бошқарув харажатлари	2

Жами	15
------	----

Компания ўзгарувчан харажатлар ва унга 100 %лик устама (фойда даражаси)ни куйиш асосида 1 бирлик махсулотга сотиш баҳосини куйидагича белгилайди.

Ўзгарувчан харажатлар	15
Устама (фойда) 100 %	<u>15</u>
Сотиш баҳоси	30

Ушбу баҳолаш усулида корхонанинг фойда ва зарарлар туғрисидаги ҳисоботи куйидагича лойиҳалаштирилади.

Сотиш (10 000 бирлик х 30 ш.б.)	300 000
Ўзгарувчан харажатлар(10000 бирлик. х 15 ш. б..)	<u>150 000</u>
Маржинал даромад	150 000
Доимий харажатлар (10 000 бирлик х 10ш.б.)	<u>100 000</u>
Фойда	<u>50 000</u>

2.Барча харажатларни тўлиқ ҳисобга олиш асосида баҳони ўрнатиш

Баҳо ўрнатишнинг ушбу усули корхона харажатларини ўзгармас ва ўзгарувчан харажатларга бўлишга ҳамда маржинал ёндашувга асосланмайди. Корхонанинг нархни белгилашда асосий эътибори барча харажатларни тўлиқ коплашга, шунингдек меъёрдаги фойдани ушбу харажатлар устига куйишга қаратилади.

Мисол

Компания 1 та махсулот чиқаради ва унга доир харажатлар ш.б.куйидагича (1 бирлик учун):

Асосий материаллар	6
Асосий меҳнат	4
Ўзгарувчан Устама ишлаб чиқариш харажатлари (УИЧХ)	3
Доимий УИЧХ (10000 дона ҳисоби учун)	7
Ўзгарувчан тижорат ва бошқарув харажатлари	2
Домий тижорат ва бошқарув харажатлари (10000 дона ҳисоби учун.)	3
Жами харажатлар	25

Компания жами харажатлар ва унга 20 %лик устама (фойда даражаси)ни куйиш асосида 1бирлик махсулотга сотиш баҳосини куйидагича белгилайди.

Жами харажатлар	25
-----------------	----

Устама (фойда)20 %	<u>5</u>
Сотиш баҳоси	30

Ушбу баҳолаш усулида корхонанинг фойда ва зарарлар туғрисидаги ҳисоботи куйидагича лойиҳалаштирилади.

Сотиш (10 000 бирлик х 30 ш.б.)	300 000
Сотиш таннари (10000 бирлик. х 20 ш. б..)	<u>200</u> <u>000</u>
Ялпи фойда	100 000
Сотиш ва бошқарув харажатлари (10 000 бирлик х 5ш.б.)	<u>50 000</u>
Фойда	<u>50 000</u>

3.Баҳони «харажатлар плюс» методи бўйича ўрнатиш усули

Баҳо ўрнатишнинг ушбу усулида асосий эътибор барча харажатларни тўлиқ коплашга, шунингдек фойдани талабга қараб турли даражада белгилашга қаратилади.

4.Баҳони харажатларни мақсадли ҳисобга олиш асосида ўрнатиш усули

Баҳо ўрнатишнинг ушбу усулида асосий эътибор бозор баҳосидан келиб чиқиб, мақсадли харажатларни тўлиқ коплашга, шунингдек фойдага эришишга қаратилади.

Мисол:

Компания бозор баҳоси 23 ш.б. бўлган 10 000 дона маҳсулотни ишлаб чиқаришни ва сотишни режалаштирмоқда. Устама (фойда) даражаси тўлиқ харажатларга нисбатан 15%. Сотиш ва бошқарув харажатлари жами йилда 50 000 ш.б

Сотиш (10 000 дона. х 23 ш.б.)	230 000
Минус Устама (230 000 - (230 000/1,15))	30 000
Сотиш ва бошқарув харажатлари	50 000
Мақсадли ишлаб чиқариш	<u>150 000</u>

харажатлари -жами	
1 бирлик маҳсулот учун мақсадли харажатлар (150 000 ш.б./10 000 дона)	<u>15</u>

Айтайлик, ишлаб чиқариш 300 000 ш.б. инвестиция киритишни тақоза этади, компания инвестицияга нисбатан 15 % фойда олишни режалаштирмоқда. Ушбу мақсадга эришиш учун 1 бирлик маҳсулот учун мақсадли харажатлар қуйидагича бўлади:

Сотиш (10 000 дона. х 23 ш.б.)	230 000
Минус Устама (300 000 ш.б. х 15 %)	45 000
Сотиш ва бошқарув харажатлари	50 000
Мақсадли ишлаб чиқариш харажатлари жами	135 000
1 бирлик маҳсулот учун мақсадли харажатлар (135 000ш.б../10 000 дона.)	<u>13,5</u>

5.Зарарсизлик нуқтаси бўйича баҳони ўрнатиш усули

Баҳо ўрнатишнинг ушбу усули бозор баҳосини ҳеч бўлмаганда доимий ва ўзгарувчан харажатларга тенглигига асосланади.

6. Рентабеллик асосида баҳони ўрнатиш.

Баҳо ўрнатишнинг ушбу усули бозор баҳосини белгиланган рентабеллик даражасига эришишга асосланади. Ушбу усулни қўллашда рентабелликнинг режалаштирилаётган даражаси қуйидаги аниқланади:

$$\text{Устама фоизи} = \frac{\text{Режадаги фойда} + \text{Ноишлаб чиқариш харажатлари}}{\text{Ишлаб чиқариш хажми. х 1 бирлик махс. Ишлаб чик. таннарни.}}$$

Мисол.

Компания 2 млн. ш.б. миқдорида инвестиция қилишни режалаштирган. Сотиш миқдори 50 минг бирлик, ишлаб чиқариш таннарни 1 бирлик маҳсулот учун 30 ш. б. режалаштирилган. Сотиш ва бошқарув харажатлари - 700 000 ш.б. Компания инвестиция рентабеллик даражасини 25 % миқдорида белгиланган.

$$\text{Устама фоизи} = \frac{(25\% * 2000000) + 700000}{50000 * 30} = 80\%$$

1 бирлик учун.

Ишлаб чиқариш харажатлари	30 ш.б.
Устама 80 %	<u>24 у.е.</u>

10-МОДУЛ.

ТАЙЁР МАҲСУЛОТ ВА УНИНГ СОТИЛИШНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

11-маъруза. Тайёр маҳсулот ва унинг сотилишини
ҳисобга олиш

11-маъруза

**ТАЙЁР МАҲСУЛОТ ВА УНИНГ СОТИЛИШНИ
ҲИСОБГА ОЛИШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Тайёр маҳсулотлар киримини ҳужжатлаштириш ва ҳисоби 2. Тайёр маҳсулот сотишни ҳужжатлаштириш ва ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга тайёр маҳсулотлар кирими ва сотилишини ҳужжатлаштириш ва ҳисобда акс эттириш тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: тайёр маҳсулотлар кирими ва сотилишини ҳужжатлаштириш ва ҳисобда акс тартибларини очиқ бериш.	Педагогик вазифалар: тайёр маҳсулотлар кирими ва сотилишини ҳужжатлаштириш ва ҳисобда акс тартибларини билиб оладилар
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. ТАЙЁР МАҲСУЛОТЛАР КИРИМИНИ ҲУЖЖАТЛАШТИРИШ ВА ҲИСОБИ

Корхона омборхонасига тайёр маҳсулотлар асосан ишлаб чиқариш бўлинмаларидан (цехлардан) қабул қилинади. Кириш қилиш накладнойлар, далолатномалар, счёт-фактуралар, забор варақалари асосида амалга оширилади. Қабул қилинган тайёр маҳсулотларнинг соний-суммовий ҳисоби учун уларнинг ҳар бирига карточкалар очилади ёки умумий омбор ҳисоби китоби юритилади. Кириш ҳужжатлари ва омбор ҳисоби регистрлари тайёр маҳсулотлар кириши синтетик ва аналитик ҳисобини юритишга асос бўлиб ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олиш учун 21-сон БҲМС да қуйидаги счётлар тизими кўзда тутилган:

- **2810** “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”
- **2820** “Кўрғазмадаги тайёр маҳсулотлар”
- **2830** “Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар”

Ушбу счётлар актив счётлардир, уларнинг дебетида тайёр маҳсулотларнинг қолдиғи, келиб тушиш натижасида кўпайиши, кредитида эса – камайиши акс эттирилади.

Корхона омборига кириш қилинган барча тайёр маҳсулотлар 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар” счётининг дебетида ва бошқа тайёр маҳсулотларни қайси манбалардан келиб тушганлигини кўрсатувчи счётларнинг кредитида акс эттирилади, жумладан:

- **Кредит 2010** “Асосий ишлаб чиқариш” – асосий ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотларнинг таннарх бўйича қийматига;
- **Кредит 2310** “Ёрдамчи ишлаб чиқариш” – ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотларнинг таннарх бўйича қийматига;
- **Кредит 1010** “ Материаллар “ - тайёр маҳсулот таркибига киритилган материаллар қийматига;
- **Кредит 2810,2820,2830** – тайёр маҳсулотларнинг ички алмашувига
- **Кредит 9390** “ Бошқа операцион даромадлар” – инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар суммасига ва бошқалар.

Тайёр маҳсулотларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар бўйича, маҳсулотларнинг турлари бўйича олиб борилади.

2. ТАЙЁР МАҲСУЛОТ СОТИШНИ ҲУЖЖАТЛАШТИРИШ ВА ҲИСОБИ

Тайёр маҳсулотлар асосан харидорларга улар билан тузилган шартномаларга асосан нақдсиз пулга сотилади. Шунингдек, тайёр маҳсулотлар корхонанинг фирма магазини орқали нақд пулга ва пластик карталарга ҳам сотилиши мумкин.

Тайёр маҳсулотларни нақдсиз пулга сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Харидорларга тақдим этилган счёт-фактуралар бўйича тайёр маҳсулотнинг ҚҚС сиз бўлган сотиш баҳосидаги қиймати

Дебет 4010 “Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар”

Кредит 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”

2. Сотилган тайёр маҳсулотларга тўғри келадиган ҚҚС суммасига

Дебет 4010 “Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар”

Кредит 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

3. Харидорлар билан сотилган тайёр маҳсулотлар бўйича ҳисоб-китоб қилинганда:

- Олинган аванс суммасига

Дебет 5010 “Касса”, **5110** “Ҳисоб-китоб счёти”, **5210** “Валюта счёти”

Кредит 6310 “Харидор ва буюртмачилардан олинган аванслар”

- Олинган аванс суммасини маҳсулот сотилган сўнг ёпилишига

Дебет 6310 “Харидор ва буюртмачилардан олинган аванслар”

Кредит 4010 Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар”

- Охирги дебиторлик қарзни олинишига

Дебет 5010 “Касса”, **5110** “Ҳисоб-китоб счёти”, **5210** “Валюта счёти”

Кредит 4010 Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар”

Тайёр маҳсулотларни нақдз пулга сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Улар корхонанинг фирма магазинига берилганда

Дебет 2840 “Магазинлардаги тайёр маҳсулотлар”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

2. Харидорларга нақд сотилган тайёр маҳсулотнинг ҚҚС сиз бўлган сотиш баҳосидаги қиймати

Дебет 5010 “Касса”

Кредит 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”

3. Сотилган тайёр маҳсулотларга тўғри келадиган ҚҚС суммасига

Дебет 5010 “Касса”

Кредит 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

Фирма магазинлари орқали тайёр маҳсулотларни пластик карталарга сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1.Харидорларга сотилган тайёр маҳсулотнинг ҚҚС сиз бўлган сотиш баҳосидаги қиймати

Дебет 5510 “Пластик карталардан тушган пул маблағлари счёти”

Кредит 9010 “ Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”

2.Сотилган тайёр маҳсулотларга тўғри келадиган ҚҚС суммасига

Дебет 5510 “Пластик карталардан тушган пул маблағлари счёти”

Кредит 6410 “ Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

3.Махсус счётадан пул маблағлари ҳисоб-китоб счётига утказилганда:

Дебет5110 “Ҳисоб-китоб счёти”,

Кредит 5510 “Пластик карталардан тушган пул маблағлари счёти”
ва буюртмачилардан олинадиган счётлар”

Тайёр маҳсулотлар сотилган деб ҳисобланади, агарда улар харидорлардан ташқари ўз ходимларига меҳнат ҳақи эвазига берилган бўлса, таъсис бадали сифатида бошқа корхонага инвестиция қилинган бўлса, хўжалик заруриятларига ишлатилган бўлса ҳам. Бундай ҳолларда юқорида келтирилган ёзувларда 4010,5010,5510 счётларнинг ўрнига 0600 “ Молиявий инвестициялар “, “1000 “Материаллар”, 6700 “ Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар”, 9430 “Бошқа операцион харажатлар” каби счётлар дебетланади.

2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар” счётининг кредитида тайёр маҳсулотлар захираларининг бошқа чиқимлари ҳам акс эттирилади, жумладан:

- *Улар асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришга қайта сарфланганда*

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” , 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

- *Брак маҳсулот деб тан олинганда*

Дебет 2600 “Ишлаб чиқаришдаги браклар”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

- *Камомадлар аниқланганда*

Дебет 5910 “ Бойликларни бузилишидан кўрилган камомад ва йўқотишлар”

Кредит 2810“Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

- *Кўргазма залларига берилганда*

Дебет 2820 «Кўргазмадаги тайёр маҳсулотлар»

Кредит2810“Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

- *Комиссияга берилганда*

Дебет 2830 «Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар»

Кредит2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»

Сотилган тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннарини ҳар бир счёт-фактура бўйича аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун сотилган маҳсулотларнинг таннархини топиш мақсадида ҳисобот даври охирида тайёр маҳсулотлар ҳолати ва ҳаракати бўйича баланс тузилади. Ушбу баланс қуйидагича тузилади.

Тайёр маҳсулот бўйича баланс

Кўрсаткичлар	Таннархи бўйича	Сотиш баҳоси бўйича	Фарқи (+,-)
1. Давр бошига қолдик	2000000	2580000	258000
2. Ишлаб чиқаришдан олинган маҳсулот	10000000	13400000	3400000
3. Қайта баҳолаш суммаси		500000	500000
4. Жами сотишга тайёр маҳсулот (1 + 2 + 3)	12000000	14158000	2158000
5. 1 сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат	X	0,8475	
6. Сотилган тайёр маҳсулот	9322500	11000000	1677500
7. Давр охиридаги қолдик	2677500	3158000	480500

Сотилган маҳсулотларнинг таннархини топиш учун балансда уларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи ва сотиш баҳоларида алоҳида устунчаларда кўрсатилади. Жами сотишга тайёр маҳсулотларга кетган барча харажатларни сотишга тайёр жами маҳсулотларни сотиш баҳосига (ҚҚС сиз) бўлиш йўли билан 1 сўмлик сотишга тайёр маҳсулотга тўғри келадиган ўртача таннарх аниқланади. Топилган ўртача таннарх сотилган тайёр маҳсулотларнинг сотиш баҳосидаги (ҚҚС сиз) қийматига кўпайтирилади, чиқган сумма жами сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархини билдиради. Юқорида келтирилган шартли мисолда 1 сўмлик сотишга тайёр маҳсулотга тўғри келадиган ўртача таннарх 0,85 сўмни ташкил қилган. Жами сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархи – 9322500 сўм (11000000 x 0,85). Ушбу суммага ҳисобот даври охирида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 9110 “Сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархи”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

5. Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган фойдани топиш учун 9010-счётда акс эттирилган даромад № 9910 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига, 9110-счётда акс эттирилган сотишнинг таннархи № 9910 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ўтқазилади, охирги счётнинг кредит ва дебет оборотлари ўртасидаги ижобий фарқ (бошқа ёзувларсиз) сотишдан олинган фойдани ифодалайди. Юқоридаги шартли мисолда сотишдан олинган фойда суммаси 1677500 сўмни ташкил этган.

11-МОДУЛ.

ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ҲИСОБИ

12-маъруза. Устав капитали ҳисоби

13-маъруза. Қўшилган ва резерв капитали ҳисоби

14-маъруза. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисоби

15-маъруза. Сотиб олинган хусусий акциялар ҳисоби

16-маъруза. Мақсадли тушумлар ва келгуси тўловлар учун резервлар ҳисоби

12-маъруза

УСТАВ КАПИТАЛИ ҲИСОБИ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Устав капитали тўғрисида тушунча ва уни ҳисобининг вазифалари 2. Турли мулк шаклидаги корхоналарда устав капитал шакллантирилиши ва ундаги ўзгаришларнинг ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга устав капитали, уни турли мулк шаклидаги корхоналарда шакллантириш хусусиятлари ҳамда ундаги ўзгаришлар ҳисоби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: устав капитали, уни турли мулк шаклидаги корхоналарда шакллантириш хусусиятлари ҳамда ундаги ўзгаришлар ҳисобини юритиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар устав капитали, уни турли мулк шаклидаги корхоналарда шакллантириш хусусиятлари ҳамда ундаги ўзгаришлар ҳисобини юритиш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, доска.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.УСТАВ КАПИТАЛИ ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА ВА УНИ ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Корхоналар хусусий капиталининг муҳим тури бўлиб устав капитали ҳисобланади.

Устав капитали деганда корхонанинг таъсисчилари томонидан унга киритиладиган маблағлар мажмуаси, шунингдек чиқарилган акцияларнинг номимал қийматидаги суммаларининг йиғиндиси тушунилади. Устав капиталининг хусусиятларига қуйидагилар киради:

- Устав капиталининг миқдори корхона устави ва таъсис шартномасига мувофиқ белгиланади ва нисбатан доимий характерга эга бўлади. Унинг бирламчи миқдорини ўзгариши фақат корхона уставини давлат қайдномасидан қайта ўтказиш йўли билан амалга оширилади;

- Устав капиталини ҳақиқатда шакллантириш вақт бўйича чегераланади. Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ корхоналар устав капиталини шакллантиришнинг охириги муддати бўлиб таъсис этилган санадан бошлаб бир тавқим йил ҳисобланади. Ушбу муддатда ўз устав капиталини шакллантирмаган корхоналар юридик статусини йўқотади ва тугатилади.

- Устав капитали корхоналарнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва мулк шаклларига боғлиқдир. Давлат корхоналарида устав капитали унга давлат томонидан биркитилган мулклар мажмуасидан ташкил топади. Хусусий ва коллектив ўртоқчилик мулклари асосида ташкил этилган корхоналарда устав капитали таъсисчиларнинг пай ва бадалларидан иборат бўлади. Акционерлик жамиятларида устав капитали чиқарилган оддий ва имтиёзли акцияларнинг номинал қийматидаги суммаларининг йиғиндисидан ташкил топади.

- Устав капиталига таъсисчиларнинг ҳиссалари узоқ ва қисқа муддатли активлар билан, яъни асосий воситалар, номоддий активлар, капитал ва молиявий инвестициялар, товар-моддий бойликлар ва пул маблағлари билан , киритилиши мумкин.

- Таъсисчиларнинг устав капиталидаги ҳиссалари корхонанинг соф фойдасини ҳиссали усулда тақсимлашга, акцияларнинг сони эса соф фойдани уларнинг ҳар бирига мос равишда тақсимлашга асос бўлиб ҳисобланади. Давлат корхоналарида соф фойда тақсимланмайди ва устав капиталининг миқдорини оширишга йўналтирилади.

Устав капитали бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Устав капиталини корхоналарнинг таъсис этилган кунига акс эттириш;
- Таъсисчилар томонидан ўз улушларини белгиланган муддатларда киритилиши устидан назорат ўрнатиш;
- Устав капиталидаги ўзгаришларни ўз вақтида ва тўғри ҳисобга олиш;
- Чет эл инвесторлари томонидан чет эл валютасида киритилган маблағлар бўйича валюта курслари ўртасидаги фарқларни тўғри ҳисобга олиш;

- Таъсисчилар билан олинадиган дивидендлар ва уларнинг ҳиссалари бўйича ҳисоб-китобларни тўғри олиб бориш;
- Устав капиталига доир маълумотларни молиявий ҳисоботларда тўғри акс эттириш ва бошқалар.

2.ТУРЛИ МУЛК ШАКЛИДАГИ КОРХОНАЛАРДА ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИ ВА УНДАГИ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21- сон БҲМС га мувофиқ устав капиталининг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

- **8300** «Устав капитали» – *давлат корхоналарида*;
- **8310** «Оддий акциялар», **8320** «Имтиёзли акциялар» – *акционерлик жамиятларида*
- **8330** «Пай ва бадаллар» – *хусусий ва коллектив ўртоқчилик корхоналарида (хусусий савдо ва ишлаб чиқариш корхоналарида, маъсулияти чекланган жамиятларда, қўшма корхоналарда, хорижий корхоналарда, шўба корхоналарида, қарам хўжалик жамиятларида).*

Ушбу счётларнинг барчаси пассив счётлар бўлиб, уларнинг кредитида устав капиталини вужудга келиши ва кўпайиши, дебитида эса унинг камайиши акс эттирилади.

Устав капитали корхона таъсис этилган санада, яъни давлат рўйхатидан ўтган санада, вужудга келади ва у бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига ҳиссалари бўйича қарзи»

Кредит 8300 «Устав капитали», 8310 «Оддий акциялар», 8320 «Имтиёзли акциялар», 8330 «Пай ва бадаллар».

Давлат корхоналари асосида ташкил қилинган акционерлик жамиятларида олдинги мавжуд устав капитали ва янги устав капитали ўртасидаги фарқ гудвил деб аталиб, номоддий актив сифатида ҳисобга олинади ва қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0480 “Гудвил”

Кредит 8310 «Оддий акциялар», 8320 «Имтиёзли акциялар»

Кейинги даврларда корхоналарнинг устав капиталини кўпайиши таъсисчилар сафини кенгайтиши ёки олдинги таъсисчиларнинг ҳиссаларини оширилиши, акционерлик жамиятларида эса янги акцияларнинг чиқарилиши ёки олдинги акцияларнинг номинал қиймати оширилиши эвазига юз беради. Устав капиталининг бундай йўллар билан кўпайиши ҳам юқорида келтирилган биринчи ёзув билан ҳисобга олинади. Давлат корхоналарида устав капиталини ҳисобот йилнинг соф фойдаси эвазига кўпайиши қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 8710 “Ҳисобот йилнинг тақсимланмаган фойдаси(қопланмаган зарари)”

Кредит 8300 «Устав капиталы»

Устав капиталынын камайиши ўртоқчилик жамиятларида таъсисчиларнын ҳиссаларини камайтирилиши ёки уларни таъсисчилар сафидан чиқарилиши, акционерлик жамиятларида эса мавжуд акцияларнын номинал қийматини камайтирилиши ёки акциялар сонини камайиши эвазига юз беради. Давлат корхоналарида устав капиталы суммасы ҳисобот йилнинг қопланмай қолинган зарарларига камаяди.

Устав капиталыни камайиши ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

- Таъсисчиларнын ҳиссалари камайтирилганда ёки айрим таъсисчилар ўз ҳиссалари билан таъсисчилар қаторидан чиқиб кетганда:

Дебет 8330 «Пай ва бадаллар».

Кредит 6620 «Чиқиб кетган таъсисчиларга уларнын ҳиссалари бўйича қарз»

- Акцияларнын номинал қиймати пасайтирилганда ёки акциялар сони камайтирилганда:

Дебет 8310 «Оддий акциялар», 8320 «Имтиёзли акциялар»

Кредит 6620 «Чиқиб кетган таъсисчиларга уларнын ҳиссалари бўйича қарз»

- Давлат корхоналарида ҳисобот йилнинг зарарлари қопланганда

Дебет 8300 «Устав капиталы»

Кредит 8710 «“Ҳисобот йилнинг тақсимланмаган фойдасы (қопланмаган зарари)”

Устав капиталынын аналитик ҳисоби корхона таъсисчилар ва акционерлари бўйича юритилади.

13-маъруза

ҚЎШИЛГАН ВА РЕЗЕРВ КАПИТАЛИ ҲИСОБИ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Қўшилган капитал ҳисоби 2. Резерв капитали ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга қўшилган ва резерв капитали ҳисоби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Қўшилган ва резерв капиталини ҳисобга олиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар қўшилган ва резерв капиталини ҳисобга олиш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. ҚЎШИЛГАН КАПИТАЛ ҲИСОБИ

Хусусий капиталнинг таркибий элементи бўлган қўшилган капитал қуйидаги иккита ҳолатда вужудга келиши мумкин:

- корхона акциялари номинал қийматидан юқори қийматга сотилганда.
- устав капиталини шакллантириш даврида валюта курслари ўртасида фарқ вужудга келганда.

Биринчи ҳолатда корхона акцияларини сотиш ва номинал қийматлар ўртасида вужудга келган фарқ эмиссия даромади деб аталади. Ушбу даромад қўшилган капитални ташкил этади ва махсус 8410 “Эмиссион даромад” счётининг кредитида пул маблағлари счётларининг (5010,5110 ва бошқалар) дебети билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Эмиссион даромад корхоналарнинг солиқга тортиладиган даромадига киритилмайди. Келгусида эмиссион даромад акцияларни номинал қийматидан паст қийматда сотишдан қўрилган зарарларни, шунингдек сотиб олинган хусусий акцияларини бекор қилишдан қўрилган зарарларни қоплаш учун ишлатилади. Ушбу операциялар 8410 “Эмиссион даромад” счётининг дебетида, шунингдек 8610 “Сотиб олинган оддий хусусий акциялар”, 8620 “Сотиб олинган имтиёзли хусусий акциялар” счётларининг кредитида акс эттирилади. Эмиссион даромад сифатида тўпланиб қолган қўшилган капитал фақатгина корхона тугатилишида тақсимланмаган фойдага қўшилади ва таъсисчилар ўртасида тақсимланади.

Мисол 1. Айтайлик, акциядорлик жамияти ҳар бири 5000 сўмлик 10000 та оддий акциясини 6000 сўмдан жами 60 000 000 сўмга сотди. Ушбу операция бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1.Сотилган оддий акцияларнинг номинал қийматига ($5000 \cdot 10000 = 50000000$):

Дебет 5010,5110 Кредит 4610 – 50 000 000 сўм;

2.Сотилган оддий акцияларнинг номинал қийматидан ортиқ қисмига [$(6000-5000) \cdot 10000 = 10\,000\,000$]

Дебет 5010,5110 Кредит 8410 – 10 000 000 сўм.

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг қўшилган капитал моддасида 10 000 минг сўм акс эттирилади.

Мисол 2. Келгусида корхона қўшимча чиқарган оддий акцияларидан (ҳар бирининг номинал қиймати 5000 сўм) 20000 тасини 4000 сўмдан сотди, дейлик. Ушбу операция бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1.Сотилган оддий акцияларнинг сотиш қийматига ($4000 \cdot 20000 = 80000000$):

Дебет 5010,5110 Кредит 4610 – 80 000 000 сўм;

2.Сотилган оддий акцияларнинг номинал қийматидан паст қисмига [$(5000-4000) \cdot 20000 = 20\,000\,000$]

Дебет 8410 Кредит 4610 – 10 000 000 сўм;

Дебет 9690 Кредит 4610 – 10 000 000 сўм;

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг қўшилган капитал моддасида сумма мавжуд бўлмайди, чунки олдин вужудга келган 10 000 000

сўмлик эмиссия даромади кейин чиқарилган акцияларнинг номинал қийматдан паст сотиш натижасида вужудга келган 10 000 000 сўмлик зарарни қоплашга йўналтирилган бўлади. Акцияларни номинал қийматидан паст нархларда сотишдан қўрилган қўшимча зарарлар (бизнинг исолимизда у 10 000 000 сўм) ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

1. Молиявий фаолиятга доир харажатлар суммасини ёпилишига:

Дебет 9910 Кредит 9690 – 10 000 000 сўм;

2. Молиявий натижаларга олиб борилган зарар суммасини ёпилишига:

Дебет 8710 Кредит 9910 – 10 000 000 сўм;

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг тақсимланмаган фойда моддасида унинг суммаси 10 000 000 сўмга кам қилиб акс эттирилади.

Иккинчи ҳолат, одатда, устав капиталида хорижий инвесторлар улуши мавжуд бўлган корхоналарда вужудга келиши мумкин. Устав ва таъсис шартномасига мувофиқ чет эл инвесторининг корхона устав капиталига ҳиссаси корхонанинг давлат рўйхатидан ўтган санасидаги расмий курс билан баҳоланади. Шунинг учун хорижий инвестор томонидан унинг ҳиссасини ҳақиқатда киритилиши вақтида вужудга келган валюта курслари ўртасидаги ижобий ва салбий фарқлар устав капиталига тегишли бўлмайди ва улар ушбу корхоналарда алоҳида 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётида ҳисобга олинади. Валюта курслари ўртасида вужудга келган ижобий фарқ, бир томондан, инвесторнинг ҳиссаси сифатида киритилган узоқ ва қисқа муддатли активларнинг (асосий воситалар, номоддий активлар, ТМБ, пул маблағлари) қийматига қўшилади (яъни 0110-0190, 0410-0490, 1010-1090, 2810, 2910-2990, 5010, 5110, 5210, 5210 ва бошқа счётлар дебетланади), иккинчи томондан, қўшилган капитал сифатида тан олинади ва 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётининг кредитида акс эттирилади. Худди эмиссион даромадга ўхшаб, валюта курслари ўртасидаги ижобий фарқлар эвазига вужудга келган ушбу қўшилган капитал ҳам солиқга тортиладиган даромадга киритилмайди, у фақатгина корхона тугатилишида тақсимланмаган фойдага қўшилади ва таъсисчилар ўртасида тақсимланади. Агар юалюта курслари ўртасида салбий фарқ вужудга келса, у ҳолда ушбу фарқ 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётининг дебетида ва 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига ҳиссалари бўйича қарзи» счётининг кредитида акс эттирилади. Курслар ўртасидаги вужудга келган салбий фарқ корхонанинг зарарига олиб борилади ва унинг умумхўжалик фаолиятдан олинган фойдасидан қопланади. Ушбу зарар 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётининг кредитида ва 9620 «Валюта курслари фарқида қўрилган зарарлар» счётининг дебетида акс эттирилади.

Мисол 1. Айтайлик, хорижий инвесторнинг устав капиталидаги ҳиссаси 100000 АҚШ долларида иборат, давлат рўйхатидан ўтилган санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 3000 сўм. Хорижий инвестор 2 ойдан

кейин ўз бадалини хорижий валютада тўлиқ киритди, шу санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 3020 сўм.

Корхона давлат рўйхатидан ўтган куни хорижий инвесторнинг устав капиталига ҳиссасига қўйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4610 Кредит 8330 – 3000 000 000 сўм (100000*3000).

Хорижий инвестор томонидан унинг улуши устав капиталига ҳақиқатда киритилган санада қўйидагича ёзувлар қилинади:

1. Валюта счегига келиб тушган пул маблағлари суммасига:

Дебет 5210 Кредит 4610 – 3000 000 000 сўм (100000*3000).

2. Валюта курси ўртасидаги ижобий фарқ суммасига:

Дебет 5210 Кредит 8420 – 2 000 000 сўм (100000*20).

Ушбу операциядан сўнг хорижий инвестициялар иштирокидаги корхона балансининг қўшилган капитал моддасида 2 000 минг сўм акс эттирилади.

Мисол. 2. Айтайлик, хорижий инвесторнинг устав капиталидаги ҳиссаси 100000 АҚШ долларида иборат, давлат рўйхатидан ўтилган санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 3000 сўм. Хорижий инвестор 2 ойдан кейин ўз бадалини хорижий валютада асосий воситалар билан тўлиқ киритди, шу санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 2950 сўм.

Корхона давлат рўйхатидан ўтган куни хорижий инвесторнинг устав капиталига ҳиссасига қўйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4610 Кредит 8330 – 3000 000 000 сўм (100000*3000).

Хорижий инвестор томонидан унинг улуши устав капиталига ҳақиқатда киритилган санада қўйидагича ёзувлар қилинади:

1.Келиб тушган асосий восита (айтайлик, станок) суммасига:

Дебет 0130 Кредит 4610 – 2 950 000 000 сўм (100000*2950).

2.Валюта курси ўртасидаги салбий фарқ суммасига:

Дебет 8420 Кредит 4610 – 5 000 000 сўм (100000*50).

3.Вужудга келган салбий курс фарқи суммасини ҳисобдан чиқарилишига:

Дебет 9620 Кредит 8420 – 5 000 000 сўм (100000*50).

2.РЕЗЕРВ КАПИТАЛИНИНГ ҲИСОБИ

Резерв капитали – бу корхонанинг турли мақсадларларда ва турли манбалар эвазига шакллантирилган хусусий капиталининг бир тури. Ушбу капитал асосан қуйидаги манбалар ҳисобидан вужудга келади:

- мавжуд мулкни қайта баҳолаш натижасида пайдо бўладиган янги қиймат эвазига;

- корхонанинг соф фойдаси ҳисобидан;

- қайтариб бермаслик шарти билан келиб тушган мулк эвазига.

Мулкни қайта баҳолашдан вужудга келадиган резерв капитали ҳисоби. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган «1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида НИЗОМ»² ва унга киритилган ўзгартиришларга мувофиқ корхоналар ҳар йилнинг 1 январь ҳолатига ўзларининг асосий воситаларини, тугалланмаган қурилиш объектларини бозор баҳоларидан келиб чиқиб ёки Иқтисодиёт вазирлиги белгиллаган коэффициентлар асосида қайта баҳолайдилар³. Қайта баҳолашда асосий воситаларнинг олдинги бошланғич қиймати ва жамланган эскириши реал бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда, кўпайиш ёки камайиш томонларига ўзгартирилиши мумкин. Агар ўзгартиришлар ўсиш томонга юз берган бўлса, ўртадаги ижобий фарқ резерв капиталини вужудга келишига сабаб бўлади. 21-сон БҲМС га мувофиқ қайта баҳолаш эвазига вужудга келган резерв капиталининг ҳисоби махсус 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг кредитида ва мос асосий асосий воситалар счётларининг (0110-0190) дебитида акс эттирилади. Асосий воситаларнинг жамланган эскиришини ўсиш томонга ўзгартирилиши 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг дебитида ва мос асосий асосий воситалар эскиришлари счётларининг (0210-0290) кредитида акс эттирилади. 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг кредит обороти ва дебет обороти суммалари ўртасидаги ижобий фарқ балансда қайта баҳолашдан вужудга келган махсус резерв капитали сифатида акс эттирилади. Агар қайта баҳолаш натижасида ушбу счётнинг дебет обороти кредит обороти суммасидан катта бўлса, у ҳолда корхона қайта баҳолашдан зарар кўрган бўлади ва у 9430 “Бошқа операцион харажатлар” счётининг дебитида ва 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Мулкни қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали корхона тугатилганда таъсисчиларнинг ҳиссаларига мос равишда тақсимланади, бунга дебет 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти ва кредит 6620 “Чиқиб кетган таъсисчиларга уларнинг ҳиссалари бўйича қарз” счёти кредитланади.

Мисол. Айтайлик, 1 январь ҳолатига корхона биносининг бошланғич қиймати 100 000 000 сўм, жамланган эскириш суммаси 60 000 000 сўм, қолдиқ

² Ўз.АВ томонидан 2002 йил 4 декабрда рўйхатга олинган, № 1192

³ Микрофирмалар ва кичик корхоналар ҳар 3 йилда бир марта қайта баҳолайдилар

қиймати 40 000 000 сўм. Корхона қайта баҳолашни Иқтисодиё вазирлиги белгилаган 1,05 коэффициентда қайта баҳолади. Қайта баҳолаш натижалари қуйидагича:

Кўрсаткичлар	Қайта баҳолашгача сумма	Қайта баҳолаш коэффициенти	Қайта баҳолашдан кейинги сумма	Қайта баҳолаш натижаси
Бошланғич қиймат	100 000 000	1,05	105 000 000	+5 000 000
Жамланган эскириш	60 000 000	1,05	63 000 000	+3 000 000
Қолдиқ қиймат	40 000 000	1,05	42 000 000	2 000 000

Юқоридаги ҳисоб-китобларга кўра қайта баҳолаш натижаларида вужудга келадиган резерв капитали бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

1.Бинонинг бошланғич қийматини қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капитали суммасига:

Дебет 0120 Кредит 8510 – 5 000 000 сўм.

2.Бино эскиришини қайта баҳолаш натижасида резерв капитали суммасини камайтирилишига:

Дебет 8510 Кредит 0220 – 3 000 000 сўм.

Ушбу операциядан сўнг корхона баланснинг резерв капитали моддасида 2 000 минг сўм (5000000-3000000) акс эттирилади.

Мулкни қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали суммаси келгусида ушбу мулк сотилганда ёки ҳисобдан чиқарилганда қуйидаги ёзувлар билан камайтирилади ва, мос равишда, корхонанинг солиққа тортиладиган бошқа операциялар даромадларига киритилади :

Дебет 8510 Кредит 9210 – 2 000 000 сўм.

Дебет 9210 Кредит 9310 – 2 000 000 сўм.

Корхонанинг соф фойдаси ҳисобидан вужудга келадиган резерв капитали ҳисоби. Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва таъсис ҳужжатларига мувофиқ корхоналар ўзларининг соф фойдаси эвазига резерв капиталини шакллантиришлари мумкин. Резерв капиталига қилинган ажратмалар дебет 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” ва кредит 8520 “Резерв капитали” счётининг кредитида акс эттирилади. Шаклланган резерв капитали корхоналарда турли мақсадларда, жумладан акционерлик жамиятларида имтиёзли акциялар бўйича дивидендларни тўлаш учун, ҳисобот йилда кўрилган зарарларни қоплаш учун ва бошқа мақсадларда ишлатилади. Резерв капиталини ишлатилиши 8520 “Резерв капитали” счётининг дебетида ва 6610 “Тўланадиган дивидендлар”, 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” ва бошқа счётларнинг кредитида акс эттирилади.

Қайтариб бермаслик шarti билан келиб тушган мулк эвазига вужудга келадиган резерв капитали ҳисоби. Бундай йўл билан вужудга келган резерв капитали 8530 “Бепул олинган мулк” счётининг кредитида ва келиб тушган мулкни акс эттирувчи счётларнинг (0110-0190,0710-0720,0610, 0800, 1000, 5810) дебитида акс эттирилади. Солиқ Кодексига мувофиқ бепул келиб тушган мулклар битта тизим корхоналарида юқори ташкилотнинг қарори билан балансдан баланса ўтказиш тарзида амалга оширилган бўлса, даромад солиғига тортилмайди. Бошқа хўжалик юритувчи субъектларда бепул келиб тушган мулк уларнинг ялпи даромадига киради ва солиқга тортилади.

Резерв капитали счётлари бўйича аналитик ҳисоб унинг турлари ва ташкил топиш манбаларига қараб юритилади.

14-маъруза

ТАҚСИМЛАНМАГАН ФОЙДА (ҚОПЛАНМАГАН ЗАРАР) ҲИСОБИ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)нинг турлари ва улар ҳисобининг вазифалари 2. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)нинг ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартиби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), унинг турлари, ҳисобининг вазифалари, шунингдек тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)нинг ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), унинг турлари, ҳисобининг вазифалари, шунингдек тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)нинг ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), унинг турлари, ҳисобининг вазифалари, шунингдек тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)нинг ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

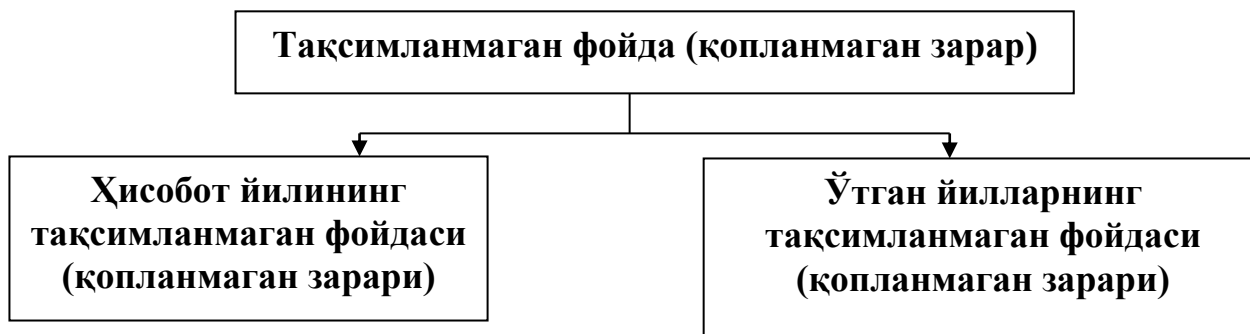
1.ТАҚСИМЛАНМАГАН ФОЙДА (ҚОПЛАНМАГАН ЗАРАР)НИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАР ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Корхоналар хусусий капиталининг муҳим элементи бўлиб тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобланади.

Тақсимланмаган фойда – бу корхонанинг фаолият юритиш давларида тўпланиб келаётган ва тақсимланмасдан (ишлатилмасдан) қолинган фойдасидир. Тақсимланмаган (ишлатилмаган) фойданинг ошиши корхона хусусий капиталини ошишига олиб келади.

Қопланмаган зарар – бу корхонанинг фаолият юритиш давларида тўпланиб келаётган ва ҳисобдан чиқарилмасдан қолинган зараридир. Қопланмаган зарарнинг ошиши корхонанинг хусусий капиталини камайишига олиб келади.

Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) иккита турга бўлинади (қуйидаги расмга қаранг).

Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) деганда ҳисобот йилида эришилган соф фойда (қопланмаган зарар) тушунилади. Ушбу кўрсаткич «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»нинг энг охириги сатрида акс эттириладиган кўрсаткичидир. Ушбу сатрда кўрсатилган сумма 8710 «Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг охириги қолдиғига тенг бўлиши керак.

Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) деганда олдинги йиллар ва ҳисобот йилида эришилган соф фойда (қопланмаган зарар) суммаларининг йиғиндиси тушунилади. Ушбу кўрсаткич «Бухгалтерия баланси» пасиви 1-бўлимининг «Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) сатрида (моддасида) акс эттириладиган кўрсаткичдир. Бухгалтерия балансининг ушбу сатрида кўрсатилган йил бошидаги сумма айнан ўтган давларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) суммасини, ҳисобот давлари (чорак, йил) охиридаги сумма эса шу ҳисобот даври охирига жами тақсимланмасдан қолинган фойда (қопланмаган зарар) суммасини билдиради. Бухгалтерия балансининг йил боши ва охирида кўрсатилган тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) суммаси 8710 «Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» ва 8720 «Ўтган йилларнинг

тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётларининг мос равишдаги бош ва охири қолдиқлари йиғиндисига тенг бўлиши керак.

Демак, ҳисобот даврлари охиридаги жами ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) қуйидагича топилади.

Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)
=
Йил бошидаги ўтган даврларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)
+
Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (зарари)
-
Ҳисобот йилида тақсимланмаган фойданинг ишлатилган қисми (қопланмаган зарарнинг қопланган қисми)

Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобот даврлари бош ва охири кунига ҳисоб ва ҳисоботда реал акс эттириш;
- ҳисобот даври тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)ни тўғри ҳисоб-китоб қилиш, уни ҳисоб ва ҳисоботда реал акс эттириш;
- ўтган йиллар ва ҳисобот даври тақсимланмаган фойдасини ишлатилганлигини (қопланмаган зарарларни ҳисобдан чиқарилганлигини) тўғри ҳисоб-китоб қилиш, уларни ҳисоб ва ҳисоботда реал акс эттириш;

2. ТАҚСИМЛАНМАГАН ФОЙДА (ҚОПЛАНМАГАН ЗАРАР)НИНГ ҲИСОБ ВА ҲИСОБОТДА АКС ЭТТИРИШ ТАРТИБИ

1. Ўтган йиллар тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни вужудга келиши ва ишлатилишининг ҳисоби. Ўтган йиллар тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)ни вужудга келиши ҳисобда илк бор қуйидаги ёзув билан акс эттирилади.

1. Фойда

Дебет 8710 Кредит 8720

2. Зарар

Дебет 8720 Кредит 8710

3. Ўтган йиллар фойдасининг ишлатилиши

Дебет 8720

Кредит 6610 – дивиденд ҳисобланганда

8520 – резерв капиталига ажратмага

8330 – устав капиталини кўпайтиришга

8710 – ҳисобот йили зарари қопланганда

6410, 6520 – ўтган даврлар учун кўшимча ҳисобланган солиқ

ва тўловлар суммаларига

4.Ўтган йиллар зарарларининг қопланиши

Дебет	Кредит
8720	8710 – ҳисобот йили фойдаси ҳисобидан
	8520 – резерв капитали ҳисобидан
	8330 – устав капитали ҳисобидан
	8800 – мақсадли тушум (дотация) ҳисобидан

2.Ҳисобот йили тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни вужудга келиши ва ишлатилишининг ҳисоби. Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)ни вужудга келиши ҳисобда илк бор қуйидаги ёзув билан акс эттирилади.

1.Фойда

Дебет 9910 Кредит 8710

2.Зарар

Дебет 8710 Кредит 9910

3. Ҳисобот йили фойдасининг ишлатилиши

Дебет 8710

Кредит 6610 – дивиденд ҳисобланганда
8520 – резерв капиталига ажратмага
8330 – устав капиталини қўпайтиришга
8720 – Ҳтган йиллар зарари қопланганда
6410,6520 – ўтган даврлар учун қўшимча ҳисобланган солиқ
ва тўловлар суммаларига

4.Ҳисобот йили зарарларининг қопланиши

Дебет	Кредит
8720	8710 – ҳисобот йили фойдаси ҳисобидан
8520	– резерв капитали ҳисобидан
8330	– устав капитали ҳисобидан
8800	– мақсадли тушум (дотация) ҳисобидан

15-маъруза

СОТИБ ОЛИНГАН ХУСУСИЙ АКЦИЯЛАР ҲИСОБИ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Хусусий акцияларни сотиб олинишининг ҳисоби 2. Сотиб олинган хусусий акцияларни сотиш ва бошқа чиқимларининг ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга хусусий акцияларни сотиб олиш, уларни қайта сотиш ва бошқа чиқимларини ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: хусусий акцияларни сотиб олиш, уларни қайта сотиш ва бошқа чиқимларини ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар хусусий акцияларни сотиб олиш, уларни қайта сотиш ва бошқа чиқимларини ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, доска.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1. ХУСУСИЙ АКЦИЯЛАРНИ СОТИБ ОЛИНИШИНING ҲИСОБИ

Акциядорлик жамияти, акциядорлар умумий мажлисининг қарорига мувофиқ акцияларнинг умумий миқдорини камайтириш мақсадида акцияларни бир қисмини сотиб олиш йули билан устав капиталини камайтиришга ҳақли, лекин қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам миқдордан кам бўлмаган миқдорда. Акциядорлик жамияти бу ҳақда барча кредиторларга хабар бериши лозим, бунда кредиторлар жамият мажбуриятларининг муддатдан олдин ижро этилишини ёки тугатилишини ва уларга келтирилган зарарларни қопланишини талаб қилишга ҳақлидирлар.

Айтайлик, "А" компанияси номинал қиймати бўйича 20000 акцияларни қайта сотиб олиш тўғрисида қарор қилган. Бу ҳолда қуйидаги ёзув қилинади:

Сотиб олинган хусусий акциялар (20000 x 10000) 200000000

Пул маблағлари

200000000

2. СОТИБ ОЛИНГАН ХУСУСИЙ АКЦИЯЛАРНИ СОТИШ ВА БОШҚА ЧИҚИМЛАРИНИING ҲИСОБИ

Олиб қўйилган акциялар кейинчалик турли нархларда, чунончи номинал қийматдан паст ёки ошiq, шунингдек номинал қийматда сотилиши мумкин. Бу операциялар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

(а) қайта сотиб олинган акциялар номинал қийматида сотилганда:

Пул маблағлари

200000000

Олиб қўйилган капитал

200000000

(б) қайта сотиб олинган акциялар номинал қийматидан паст нархларда сотилганда, айтайлик, "А" компанияси олиб қўйилган номинал қиймати 10000 сўмлик акцияларнинг ҳар бирини 7500 сўмдан сотганда:

Пул маблағлари (20000 x 75000) 150000000

Тақсимланмаган фойда

50000000

Олиб қўйилган капитал

200000000

(в) қайта сотиб олинган акциялар номинал қийматидан юқори нархларда сотилганда, айтайлик «А» компанияси ҳар бирининг номинал қиймати 10000 сўм бўлган 20000 та акцияларнинг ҳар бирини 15000 сўмдан сотганда:

Пул маблағлари (20000 x 15000) 300000000

Олиб қўйилган капитал

200000000

Қўшимча тўланган капитал

100000000

16-маъруза

МАКСАДЛИ ТУШУМЛАР ВА КЕЛГУСИ ТЎЛОВЛАР УЧУН РЕЗЕРВЛАР ҲИСОБИ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

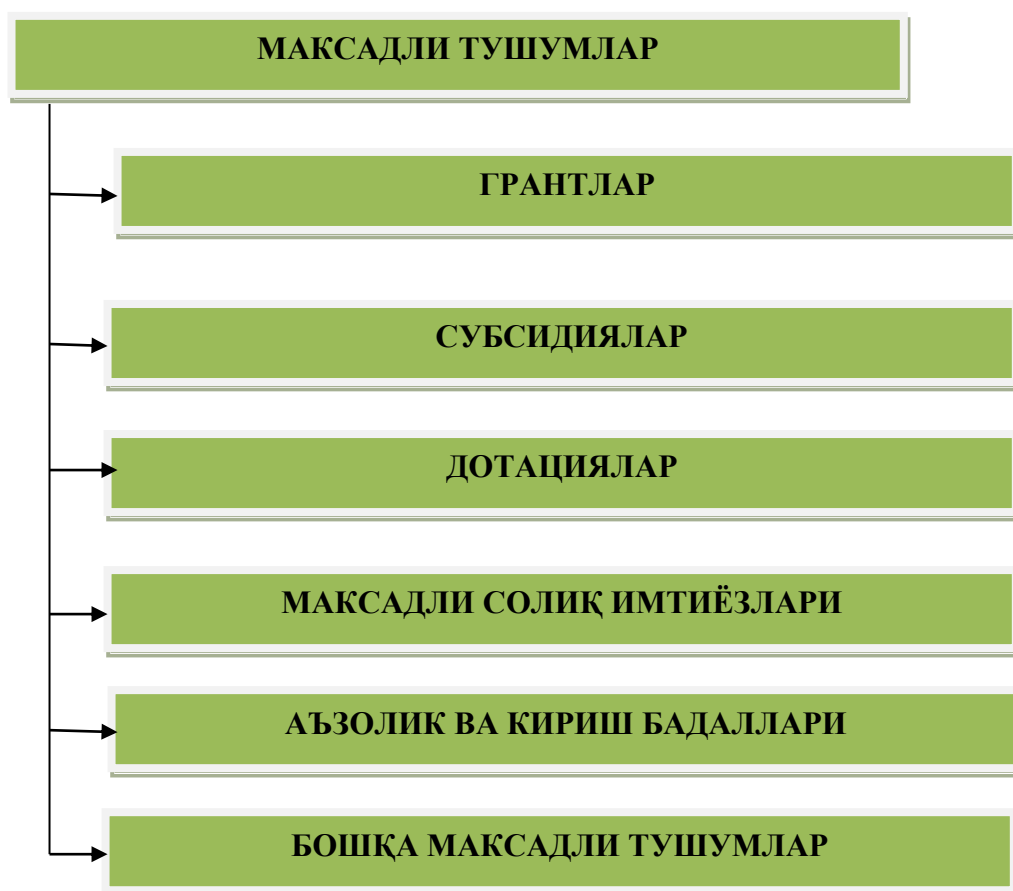
Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Мақсадли тушумларнинг ҳисоби 2. Келгуси тўловлар учун резервлар ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга мақсадли тушумлар ва келгуси тўловлар учун резервларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: мақсадли тушумлар ва келгуси тўловлар учун резервларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар мақсадли тушумлар ва келгуси тўловлар учун резервларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1.МАҚСАДЛИ ТУШУМЛАРНИНГ ҲИСОБИ

Корхоналарнинг хусусий капиталига унга турли манбалардан келиб тушган мақсадли тушумлар ҳам киради.

МАҚСАДЛИ ТУШУМЛАР деганда корхонага (1) *турли манбалардан* (2) *турли мақсадларда* (3) *турли шартлар* билан келиб тушган маблағлар мажмуаси тушунилади.

Ушбу учта мезонларга жавоб берадиган мақсадли тушумларнинг асосий турлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади.

• **Грантлар** - бу корхонага қайтариб олинмаслик шарти билан давлат, нодавлат, халқаро ташкилот ва фондлардан аниқ мақсадлар учун келиб тушган моддий ва номоддий маблағ лар мажмуаси. Ушбу маблағ лар фақатгина қатъий мақсадларга ишлатилиши лозим. 21-сон БҲ МС га мувофиқ грантларнинг ҳисоби 8810 «Грантлар» счётида олиб борилади. Грантларнинг олиниши ва келиб тушуши ушбу пассив счётнинг кредитида маблағ ларни акс эттиришга мўлжалланган счётларнинг (0110-0190, 0410-0490, 0610, 5810, 1010-1090, 2810, 2910-2990, 5010, 5110, 5210 ,4890 ва бошқа счётлар) дебети бўйича корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Олинган грантларнинг ишлатилиши грантлар асосида фаолият кўрсатаётган нодавлат ташкилотларида 8810 «Грантлар» счётининг дебетида ва харажатлар счётларининг (2010,2310,2510,9420,9430 ва бошқалар) кредитида акс эттирилади. Хўжалик юритувчи корхоналарда олинган грантлар устав капиталига ва резерв капиталига қўшилиши мумкин. Бундай ҳолларда 8810 «Грантлар» счёти дебетланади ва 8300 «Устав капитали», 8530 «Бепул олинган мулк» счётлари кредитланади. Грантларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва мақсадлари бўйича юритилади.

• **Субсидиялар** – бу корхонага унинг фаолиятини ривожлантириш мақсадида маълум бир шартларга кўра давлат томонидан пул ва моддий активлар билан берилган ёрдам суммаси. Субсидияларнинг ҳисоби махсус 10-сон БҲ МС « Давлат субсидияларининг ҳисоби ва давлат ёрдамини тавсифи», шунингдек 21- сон БҲ МС га асосланиб юритилади. Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ олинган субсидияларнинг келиб тушуши 8820 «Субсидиялар» счётининг кредитида маблағ ларни акс эттиришга мўлжалланган счётларнинг (0110-0190, 0410-0490, 0610, 5810, 1010-1090, 2810, 2910-2990, 5010, 5110, 5210 ,4890 ва бошқа счётлар) дебети бўйича корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Олинган субсидиялар устав капиталига ва резерв капиталига қўшилиши мумкин. Бундай ҳолларда 8820 «Субсидиялар» счёти дебетланади ва 8300 «Устав капитали», 8530 «Бепул олинган мулк» счётлари кредитланади.

• **Аъзолик бадаллари** – бу жамиятнинг таъсис ҳужжатларига мувофиқ белгиланган аъзолик бадаллари суммаси. 21-сон БҲ МС га мувофиқ аъзолик бадалларининг ҳисоби 8830 “Аъзолик бадаллари” счётининг кредитида ва пул маблағ лари счётларининг (5010,5110,5210) дебетида акс эттирилади. Йиғилган аъзолик бадаллари жамиятнинг фаолиятини ривожлантиришга сарфланади. Жамият тугатилганда тўпланган аъзолик бадаллари унинг қарзларини қоплашга йўналтирилади.

• **Мақсадли фойдаланиш учун солиқ имтиёзлари**- бу давлат қонунлари асосида корхонани мақсадли вазифаларни бажариш учун солиқлардан озод этиш натижасида тўпланган маблағ лар мажмуаси. Ушбу мақсадли тушумларнинг ҳисоби махсус Низомга, шунингдек 21- сон БҲ МС га мувофиқ 8840 “Мақсадли ишлатишга доир солиқ имтиёзлари” счётида юритилади. Ушбу имтиёзлар га эга хўжалик юритувчи субъектлар солиқларни Солиқ Кодекси ва

уларга доир йўриқномалар асосида ҳ исоблайдилар. Ҳ исобланган солиқ суммаси корхона ихтиёрида қолдирилганда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 6410 “ Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)”

Кредит 8840 “ Мақсадли ишлатишга доир солиқ имтиёзлари”

Солиқ имтиёзлари маълум муддатга берилган бўлса, ушбу муддат тугагач, бошқа ҳ олларида эса ҳ исобот йилнинг охирида мақсадли ишлатишга доир берилган солиқ имтиёзлари корхонанинг резерв капиталига қўшилади ва унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 8840 “ Мақсадли ишлатишга доир солиқ имтиёзлари”

Кредит 8530 “Бепул олинган мулк”

Солиқ имтиёзлари сифатида олинган мақсадли тушумларнинг аналитик ҳ исоби солиқ тўловлари турлари бўйича олиб борилади.

•**Бошқа мақсадли тушумлар**- бу турли юридик ва жисмоний жаҳслардан маълум мақсадлар учун олинган маблағ ларнинг мажмуаси. Уларга, масалан, ота –оналарнинг болалар боғ часи учун тўловлари, бошқа корхоналардан тушган маблағ лар ва бошқалар киради. 21-сон БҲ МС га мувофиқ бошқа мақсадли тушумларнинг ҳ исоби 8890 “Бошқа мақсадли тушумлар” счётининг кредитида ва пул маблағ лари счётларининг дебитида акс этирилади. Ушбу счётнинг дебитида мақсадли тушумларнинг ишлатилиши акс этирилади, масалан, хизмат қилувчи ҳўжаликлар нинг харажатларини бир қисми ушбу мақсадли тушумлар ҳ исобидан қопланганда 8890 “Бошқа мақсадли тушумлар” счёти дебетланади ва 2710 “Хизмат қилувчи ҳўжаликлар” счёти кредитланади. Ишлатилмай қолинган бошқа мақсадли тушумлар корхоналарнинг резерв капиталига ёки бошқа даромадларига олиб борилади, яни:

Дебет 8890 “Бошқа мақсадли тушумлар”

Кредит 8530 “Бепул олинган мулк”, 9390 “Бошқа операцион даромадлар”

Бошқа мақсадли тушумларнинг аналитик ҳ исоби уларнинг турлари ва

манбалари бўйича юритилади.

9.5.Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервларнинг ҳ исоби

Корхоналар ўзларининг яқин келажакда кутилаётган харажатлари ва тўловлари учун , масалан жорий ва капитал таъмирлаш учун, ходимларга меҳнат таътили ҳ исоблаш учун ва бошқалар учун, резерв ташкил қилишлари мумкин. Бундай резервни ташкил этишдан асосий мақсад бўлиб кутилаётган харажат ва тўловларни ҳ исобот йили ойлари бўйича тенг тақсимлаб бориш ҳ исобланади. Резерв ташкил қилишнинг меъёрлари ва тартиби корхонанинг ҳ исоб сиёсатида белгиланган бўлиши лозим. Ташкил этилган резерв корхонанинг харажатларига олиб борилади ва у қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс этирилади:

Дебет 2010,2310,2510,2710,9420,9430 (харажатни акс этирувчи счётлар)

Кредит 8910 “ Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар”

Резервнинг ишлатилиши 8910 “Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар” счётининг дебитида ва қилинган сарфларни акс эттирувчи счётларнинг (1010-1090, 6710,6520,6890,2310,2510,2710 ва бошқалар) кдедитида акс эттирилади. Ишлатилмай қолган резерв суммаси ҳ исоб сиёсатида кўзда тутилган тартибга кўра келгуси йилга ўтказилиши, шунингдек харажатларни камайтиришга олиб борилиши ёки корхона даромадига олиб борилиши мумкин, яъни:

Дебет 8910 “ Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар”

Кредит 2010,2310,2510,2710,9420,9430 ,9390

Резервларнинг аналитик ҳ исоби уларнинг турлари бўйича юритилади.

12-МОДУЛ.

МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИ

17-маъруза. Молиявий натижалар кўрсаткичлари таркиби ва уларни шакллантириш

18-маъруза. Корхона даромадлари ҳисоби

19-маъруза. Корхоналар асосий фаолиятига доир харажатлар ҳисоби

20-маъруза. Корхоналар асосий бўлмаган фаолиятига доир харажатлар ҳисоби

21-маъруза. Фойдадан ҳисобланган солиқлар ва ҳисобот йил соф фойдаси ҳисоби

17-маъруза

**МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР КЎРСАТКИЧЛАРИ
ТАРКИБИ ВА УЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Молиявий натижалар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобининг вазифалари 2. Фойда кўрсаткичлари ва уларни шакллантириш тартиби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга Молиявий натижалар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобининг вазифалари, шунингдек фойда кўрсаткичлари ва уларни шакллантириш тартиби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Молиявий натижалар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобининг вазифалари, шунингдек фойда кўрсаткичлари ва уларни шакллантириш тартибларини очиб бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар Молиявий натижалар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобининг вазифалари, шунингдек фойда кўрсаткичлари ва уларни шакллантириш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

**1.МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА ВА УЛАР
ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ**

Ўзбекистон Республикасида корхоналар фаолиятининг охирги молиявий натижаларининг кўрсаткичлари, уларни шаклланиши ва ҳисобга олиниши «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳақида молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» да, шунингдек охирги йилларда қабул қилинган БҲМС ларда, шу жумладан 1,2,3, 21-сон БҲМС ларда, атрафлича очиб берилган.

Молиявий натижалар – бу фойда ёки зарар.

Ўз навбатида фойда ва зарар – бу олинган даромадлар ва қилинган харажатлар ўртасидаги фарқ.

Корхона даромадлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Даромадларни ҳисоблаш тамойилига мувофиқ улар юз берган вақтдан бошлаб тан олиш ва баҳо олаш;

- Даромадларни тўғри гуруҳлаш ва тегишли счётларда акс эттириш;

- Даромадларни солиқларга муносабатини тўғри белгилаш;

- Даромадларни молиявий ҳисоботда тўғри акс эттириш ва бошқалар

Корхона харажатлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларига қуйидагилар кирилади:

- харажатларни уларнинг моҳиятини очиб берувчи мезонларига мос равишда ҳисобга олиш;

- корхона харажатларини тўғри туркумлаш ва гуруҳларга ажратиш;

- корхона харажатларини тўғри, ўз вақтида ва тегишли бошланғич ҳужжатлар билан расмийлаштириш;

- корхона харажатлари бўйича ҳисоботлар маълумотлари ва ҳисоб маълумотларини тўғри унлигини таъминлаш;

- келгуси давр ва муддати узайтирилган харажатларни тўғри ва ўз вақтида сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолиятга доир харажатларга киритиш;

- тугалланмаган ишлаб чиқаришга тўғри келадиган харажатларни тўғри ва ўз вақтида ҳисобга олиш, уларни белгиланган муддатларда қайта рўйхатдан ўтказиш (инвентаризация қилиш) ва сотиш таннарига тўғри киритилишини таъминлаш;

- сотиш таннарини, давр харажатларини ошиб кетишига сабаб бўлувчи нораціонал чиқимларни вужудга келиш сабаблари ва айбдорларини топиш, бундай чиқимларга йўл қўймаслик учун маъсул шахслар фаолиятини доимий назорат қилиш;

- мавжуд захиралар ва воситаларидан унумли фойдаланиш устидан назорат ўрнатиш;

- харажатларни солиқ солиш базаси объекти сифатида тўғри шакллантириш;

- харажатларни ҳисоблаш тамойилига мувофиқ улар юз берган вақтдан бошлаб тан олиш ва тегишли счётларда акс эттириш;

- харажатларни молиявий ҳисоботда туғри акс эттириш ва бошқалар

2. ҲОЙДА ҚЎРСАТКИЧЛАРИ ВА УЛАРНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ ТАРТИБИ

Ушбу меъерий ҳужжатларга мувофиқ корхоналар фаолиятининг охириги молиявий натижаларини ифодаловчи ҳойда (зарар)лар қуйидаги қўрсаткичлар билан тавсифланади.

1. Сотиишдан олинган ҳойда ёки зарар (Фс) ёки (Зс)

$$\text{Фс (Зс)} = \text{Ст} - \text{Тс, мос равишда}$$

$$\text{Фс} = \text{агар } \text{Ст} > \text{Тс}, \quad \text{Зс} = \text{агар } \text{Ст} < \text{Тс}$$

Бу ерда: Ст – соф тушум, Тс – сотиш таннарихи

2. Асосий фаолиятдан олинган ҳойда ёки зарар (Фаф) ёки (Заф)

$$\text{Фаф (Заф)} = \text{Фс (Зс)} - \text{Дх} + \text{Бод}$$

Бу ерда: Дх- давр харажатлари; Бод – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

3. Умумхўжалик фаолиятдан олинган ҳойда ёки зарарлар (Фух) ёки (Зух)

$$\text{Фух (Зух)} = \text{Фаф (Заф)} + \text{Фмф} - \text{Змф}$$

Бу ерда: Фмф – молиявий фаолиятдан олинган ҳойда;

Змф - молиявий фаолиятдан қўрилган зарарлар

4. Солиқгача ҳойда ёки зарарлар (Фст) ёки (Зст)

$$\text{I.} \quad \text{Фст (Зст)} = \text{Фух (Зух)} + \text{Фф} - \text{Фз}$$

Бу ерда: Фд – фавқулотдаги ҳойда; Фз – фавқулотдаги зарарлар

1. Соф ҳойда ёки соф қопланмаган зарарлар (Сф) ёки (Сз)

$$\text{Сф (Сз)} = \text{Фст (Зст)} - \text{Дс} - \text{Аж}$$

Бу ерда: Дс – даромаддан олинадиган солиқлар (ҳойда солиғ и, инфраструктурани ривожлантириш солиғ и, ягона солиқ,);

Аж – ҳойдадан бошқа ажратмалар

18-маъруза

КОРХОНА ДАРОМАДЛАРИ ҲИСОБИ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулот шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Корхона даромадларининг турлари, моҳияти ва улар ҳисобининг вазифалари 2. Сотишдан олинган даромадларнинг ҳисоби 3. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг ҳисоби 4. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг ҳисоби 5. Фавқулотдаги фойданинг ҳисоби 6. Муддати узайтирилган даромадларнинг ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга даромадлар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: даромадлар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобини юритиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар даромадлар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобини юритиш билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1.КОРХОНА ДАРОМАДЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА УЛАР ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятининг муҳ им кўрсаткичи бўлиб даромадлар ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичнинг моҳияти, таснифи ва тавсифи, тан олиниши, счётлар тизими ва улар бўйича бухгалтерия ёзувлари республикамизда қабул қилинган қуйидаги меъёрий ҳужжатларда атрофлича очиқ берилган:

- Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси (16-модда);
- БҲМС «Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш учун концептуал асос»
- 2-сон БҲ МС « Асосий хўжалик фаолиятдан олинган даромадлар»
- «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом».

Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ **даромад** деганда, умумий олганда, ҳисобот даврида корхона активларини қўпайиши ёки унинг мажбуриятларини камайиши тушунилади. Корхоналарнинг барча даромадлари Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексида 13 та турга бўлинган (16-модда), 2-сон БҲ МСда ушбу турдаги даромадлар иккита катта гуруҳ га , яъни асосий фаолиятдан олинган даромадлар ва асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадларга, ажратилган (1-чизмага қаранг).

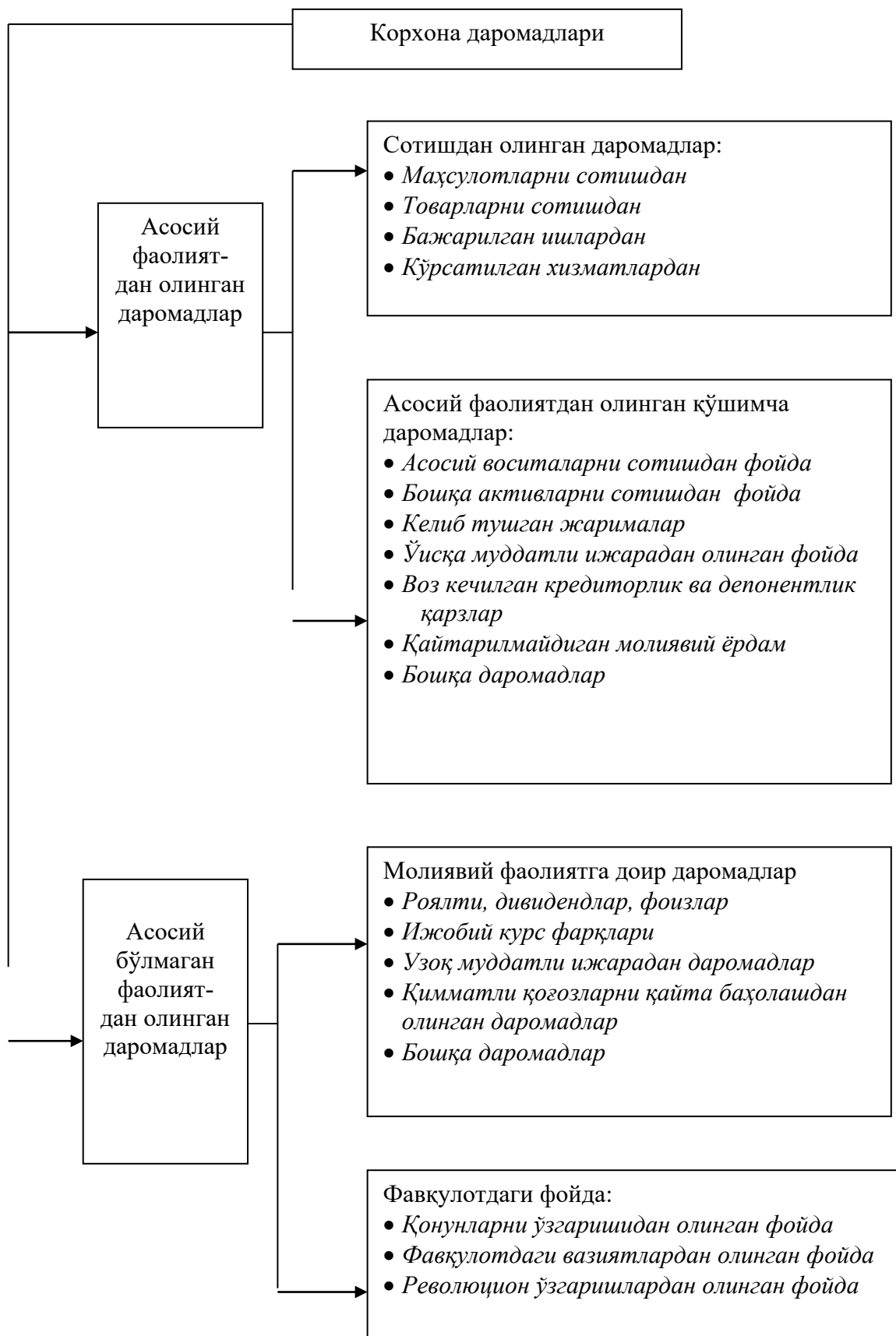
Асосий фаолиятдан олинган даромадлар деганда корхона уставида белгиланган асосий фаолиятдан олинган даромадлар тушунилади. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом»га мувофиқ корхоналарнинг асосий фаолиятдан олинган даромадлари, ўз навбатида, қуйидаги икки гуруҳ га ажратилади:

• **Сотишдан олинган даромадлар** – буларга маҳсулот, товарлар, ишлар ва хизматларни сотишдан олинган тушумлар (акциз, ҚҚС ва экспорт бўйича божхона божидан ташқари) киради.

• **Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар** –буларга корхонанинг асосий воситалари ва бошқа активларини сотишдан олинган фойда, ўндирилган жарималар, воз кечилган кредиторлик қарзлари, бепул келиб тушган активлар, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, ТМБ ларни қайта баҳ олашдан олинган даромадлар ва бошқалар киради.

Асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар деганда бевосита асосий фаолиятга тааллуқли бўлмаган фаолият турларидан олинган даромадлар тушунилади. Бундай даромадлар Низомга мувофиқ молиявий фаолиятдан олинган даромадларга ва фавқулотдаги даромадларга бўлинади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар деганда қимматли қоғозлар, валюта операциялари, кредит ва қарзларни беришдан олинган даромадлар тушунилади. Буларга роялти, дивидендлар ва фоизлар, ижобий курс фарқлари кўринишидаги даромадлар ва бошқалар киради.

1- чизма. Корхона даромадларининг таснифи

Фавқулотдаги даромадлар деганда юз бериши доимий характерга эга бўлмаган, кутилмаган тасодиф ва ҳодисалардан олинган даромадлар тушунилади. Буларга давлат қонунларини ўзгариши, табиий офатлар, революцион ўзгаришлар натижасида вужудга келган даромадлар киради.

Корхона даромадлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Даромадларни ҳисоблаш тамойилига мувофиқ улар юз берган вақтдан бошлаб тан олиш ва баҳолаш;
- Даромадларни тўғри гуруҳлаш ва тегишли счётларда акс эттириш;
- Даромадларни солиқларга муносабатини тўғри белгилаш;
- Даромадларни молиявий ҳисоботда тўғри акс эттириш ва бошқалар

2.СОТИШДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲМСга мувофиқ сотишдан олинган даромадлар қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

• **9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”** –бу пассив ва вақтинчалик счётда корхоналар ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотишдан олинган даромадларини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган даромад йил мабойнида тўпланиб боради, бунда маҳсулотни сотиш усулига қараб турли счётлар дебетланади. Масалан, маҳсулот нақд пулга сотилганда 5010 “Касса” счёти, маҳсулот нақдсиз сотилганда эса 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олиннадиган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олиннадиган счётлар”, 4120 “Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан олиннадиган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар дебетланади. Йил мабойнида 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар” счёти фақат кредит сальдосига эга бўлади ва бу сальдо йил бошидан бошлаб олинган даромад суммасини кўрсатади. Йил якунида ушбу счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар”** - бу пассив ва вақтинчалик счёт асосан улгуржи ва чакана савдо корхоналарида, шунингдек бошқа тармоқ субъектлари фирма магазинлари орқали сотиб олинган товарларни сотувчи корхоналарда ишлатилади. Счётнинг кредитида товарларни сотишдан олинган даромад йил мабойнида тўпланиб боради, бунда товарларни сотиш усулига қараб 5010 “Касса” счёти, 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олиннадиган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олиннадиган счётлар”, 4120 “Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан олиннадиган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар дебетланади. Йил мабойнида 9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар” счёти фақат кредит сальдосига эга бўлади ва бу сальдо йил бошидан бошлаб олинган даромад суммасини кўрсатади. Йил якунида

ушбу счётининг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9030 “Бажарилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлар”** - бу пассив ва вақтинчалик счёт асосан қурилиш ташкилотлари ва хизмат соҳаси корхоналарида, шунингдек асосий фаолиятидан ташқари иш ва хизматлар кўрсатувчи бошқа турдаги корхоналарда ишлатилади. Счётининг кредитида бажарилган иш ва хизматларни сотишдан олинган даромад йил мабойнида уларга гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида тўпланиб боради. Иш ва хизматларни сотиш усулларига қараб 5010 “Касса” счёти, 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олинган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олинган счётлар”, 4120 “Шўъба ва қарам ҳўжалик жамиятларидан олинган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар дебетланади. Йил мабойнида 9030 “Бажарилган иш ва хизматларни сотишдан олинган даромадлар” счёти фақат кредит сальдосига эга бўлади ва бу сальдо йил бошидан бошлаб олинган даромад суммасини кўрсатади. Йил якунида ушбу счётининг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Сотилган маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматлар турли сабабларга кўра корхонага қайтарилиши мумкин. Бундай ҳолда қайтарилган маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматларнинг қиймати махсус контрпассив бўлган 9040 “Сотилган товарларни қайтарилиши” счётининг дебитида акс этирилади, бунда мос равишда 5010 “Касса”, 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олинган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олинган счётлар”, 4120 “Шўъба ва қарам ҳўжалик жамиятларидан олинган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар кредитланади. 9040 “Сотилган товарларни қайтарилиши” счётининг дебитида тўпланган сумма мос равишда 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”, 9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар”, 9030 “Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар” счётларининг дебетига ўтказилади ва шу асосда ушбу счёт ёпилади. Қайтарилган маҳсулотлар, товарлар, ишлар ва хизматлар бўйича сотиш таннари ва сотишдан олинган ҚҚС суммасини акс эттирувчи счётларга ҳам тузатишлар қилинади.

Маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматларни сотишда харидорлар ва буюртмачиларга тузилган шартнома шартларига кўра турли миқдорда чегирмалар ҳам берилиши мумкин. Бундай чегирмалар суммаси махсус контрпассив бўлган 9050 “Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар” счётининг дебитида акс этирилади, бунда мос равишда 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олинган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олинган счётлар”, 4120 “Шўъба ва қарам ҳўжалик жамиятларидан олинган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар кредитланади.

9050 “Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар” счётининг дебитида тўпланган сумма мос равишда 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан

олинган даромадлар”, 9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар”, 9030 “Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар” счётларининг дебетига ўтказилади ва шу асосда ушбу счёт ёпилади. Маҳсулотлар, товарлар, ишлар ва хизматларни сотишда берилган чегирмалар суммаси сотишдан олинган даромадлар суммасини камайтиради.

Корхоналар даромадларининг аналитик ҳисоби маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматларнинг сотиш турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлар бўйича олиб борилади.

3.АСОСИЙ ФАОЛИЯТДАН ОЛИНГАН ҚЎШИМЧА ДАРОМАДЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МСга мувофиқ асосий фаолиятдан олинган қўшимча даромадлар қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

• **9310 “Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда”** –бу пассив ва вақтинчалик счётда корхоналар ўзларининг асосий воситаларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мабойнида тўпланиб боради. Ушбу фойда асосий воситаларнинг сотиш (бериш) қийматидан уларнинг қолдиқ қийматини ва сотишдан олинган ҚҚС суммасини айиргандан қолган суммадан иборат бўлади. Масалан, бошланғич қиймати 1500000 сўмлик, жамланган эскириш қиймати 1300000 сўмлик компьютер 320000 сўмга сотилди, дейлик. Сотишдан олинган ҚҚС суммаси ушбу ҳолда 20000 сумни $((320000 - 200000) * 20/120)$, сотишдан олинган фойда суммаси эса – 100000 сумни $(320000 - 200000 - 20000)$ ташкил қилади. Ушбу фойда суммаси дебет 9210 “Асосий воситаларнинг чиқими” счётда ва кредит 9310 “Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда” счётида акс эттирилади.

Йил якунида ушбу 9310- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9320 “Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда”** - бу пассив ва вақтинчалик счётда корхоналар ўзларининг турли бошқа активларини, масалан материалларини, хўжалик инвентарларини, номоддий активлари ва бошқа активларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мабойнида тўпланиб боради. Ушбу фойда бошқа активларнинг сотиш (бериш) қийматидан уларнинг таннаrxини (қолдиқ қийматини) ва сотишдан олинган ҚҚС суммасини айиргандан қолган суммадан иборат бўлади. Масалан, таннаrxи 50000 сўмлик материал 72000 сўмга сотилди дейлик. Сотишдан олинган ҚҚС суммаси ушбу ҳолда 12000 сумни $(72000 * 20/120)$, сотишдан олинган фойда суммаси эса – 10000 сумни $(72000 - 50000 - 12000)$ ташкил қилади. Номоддий активларни сотишдан (беришдан) олинган фойда худди асосий воситаларни сотишдагидек топилади. Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда суммаси

дебет 9220 “Бошқа активларнинг чиқими” счетда ва кредит 9320 “Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда”счётида акс эттирилади. Йил якунида 9320- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счетининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9330 “ Ўндирилган жарималар, пенялар ва неустойкалар”** -ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида турли хўжалик шартномалари шартларини бузилиши натижасида, шунингдек кўрсатилган зарарларни қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) суммаси акс эттирилади. Бунда мос равишда жаримани келиб тушганлиги, ушланганлиги ёки ҳисобланганлигини акс эттирувчи счётлар дебетланади, масалан 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти”, 6710 “Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар”, 4860 “Даъволар бўйича келиб тушадиган счётлар” ва бошқа счётлар. Йил якунида 9330- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счетининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади .

•**9340 “Ўтган йиллар фойдаси”** - бу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида ҳисобот йилда аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси акс эттирилади. Бундай фойда бўлиб, масалан, муддатидан олдин ҳисобдан чиқариб юборилган дебиторлик қарзларнинг тикланган ёки келиб тушган суммаси, ортиқча ҳисоблаб юборилган харажатларни камайтирилиши ва бошқалар ҳисобланади. Бунда мос равишда ўтган йиллар фойдасини тикланганлигини кўрсатувчи счётлар дебетланади, масалан 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти”, 4000 “Олинадиган счётлар” ва бошқа счётлар. Йил якунида 9340- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счетининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9350 “Қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар”** – ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида қисқа муддатли ижарадан олинган даромад суммаси 4820 “Қисқа муддатли ижара бўйича олинадиган тўловлар” счёти билан корреспонденциялашган ҳолда акс эттирилади. Йил якунида 9350-счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счетининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9360 “Кредиторлик ва депонентлик қарзларни ҳисобдан чиқарилишидан олинган даромадлар”** – ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида муддатида (3 йилдан ошқ муддатда) ўндириб олинмаган қарзларни корхона фойдасига ўтқазилган олинган даромадлар мос равишда кредиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар (6010,6110, 6710,6720, 6910-6990 ва бошқалар) билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Йил якунида 9360- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счетининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9370 “Хизмат қилувчи хўжаликлардан олинган даромадлар”** – ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида асосий фаолиятга хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан (соғлиқни сақлаш бўлини, сарторошхона,

кутубхона, болалар боғ часи ва бошқа муассасалари, санаторийлар, ошхона, меҳмонхона, спорт комплекслари ва бошқалар) олинган даромадлар акс эттирилади. Бунда олинган ёки ҳисобланган даромадларни акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 4890 “Бошқа дебиторларнинг қарзлари” ва бошқа счётлар дебетланади. Йил якунида 9370-счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади

• **9380 “Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам”** - ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан олинган молиявий ёрдам суммалари акс эттирилади. Бунда олинган ёрдамнинг турини акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти” каби счётлар дебетланади. Йил якунида 9380-счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади

• **9390 “Бошқа операцион даромадлар”**- ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида юқорида келтирилган счётларга олиб борилмаган бошқа операцион даромадлар, масалан инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, турли қоплама суммалар ва бошқалар, акс эттирилади. Бунда мос равишда ТМЗ ва пул маблағ ларини акс эттирувчи счётлар (0100,1000,2800,2900,5000 ва бошқалар) дебетланади. Йил якунида 9390-счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Корхоналарнинг асосий фаолиятдан олинган қўшимча даромадларининг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича олиб борилади.

4.МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МСга мувофиқ молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- **9510 “Роялти кўринишидаги даромадлар”**
- **9520 “Дивидендлар кўринишидаги даромадлар”**
- **9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар”**
- **9540 “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар”**
- **9550 “Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар”**
- **9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар”**
- **9590 “Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар”**

Ушбу пассив ва вақтинчалик счётларнинг кредитида номлари юқорида зикр этилган даромадларнинг турлари ҳисоблаш тамойилига мувофиқ акс эттирилади.

Роялти кўринишидаги даромадлар деганда корхоналарнинг номоддий активларини, масалан компьютерлар учун дастурлар таъминотини, лицензиялар ва бошқаларни ижарага беришдан ва хамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромадларни ҳисобланиши 4850 “Олинадиган роялти” счётининг дебетида ва 9510 “Роялти кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9510- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Дивидендлар – бу акцияларга киритилган молиявий инвестициялар учун ҳисобланган даромад. Ушбу даромадни ҳисоблашга асос бўлиб акционерлик жамиятининг дивиденднинг ҳисобланганлиги тўғрисидаги ёзма хабарномаси ҳисобланади. Ушбу хабарномада жами ҳисобланган дивиденд суммаси, ундан ушланган дивиденд солиғи и суммаси ва тўланадиган дивиденд суммаси акс эттирилади. Агар хабарномада дивиденд солиғи ини ушланмаганлиги уқтирилган бўлса, у ҳолда ушбу солиқни дивиденд олган корхона тўлаши лозим. Ҳисобланган дивиденд кўринишидаги даромадлар 4840 “Олинадиган дивидендлар” счётининг дебетида ва 9520 “Дивиденд кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9520- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Фоизлар кўринишидаги даромадлар деганда бошқа юридик шахсларга берилган қарзлар ва кредитлар учун ҳисобланган фоизлар тушунилади. Ушбу фоизларнинг миқдори тузилган шартномалар асосида ҳисобланади. Фоиз кўринишидаги ҳисобланган даромадлар 4830 “Олинадиган фоизлар” счётининг дебетида ва 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9530- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар деганда корхонанинг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курс фарқлари тушунилади. Ушбу даромад ҳар ойнинг охирида 5210 “Мамлакат ичидаги валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари”, 4000 “Олинадиган счётлар”, 4300 “Таъминотчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар ҳисоби счётлари” ва бошқа чет эл валютасида ҳисоби юритилган дебиторлик қарзлар счётлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки эълон қилган курслар асосида ҳисобланади. Ҳисобланган ижобий курс фарқлари юқорида келтирилган счётларнинг дебетида ва 9540 “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9540- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар деганда мулкни бир йилдан кўп муддатга ижарага беришдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромаднинг суммаси тузилган лизинг (ижара) шартномаси асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад суммаси 4830 “Олинадиган фоизлар”, 6230 “Бошқа муддати узайтирилган даромадлар” счётиларининг дебитида ва 9550 “Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9550- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебитида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар деганда узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар қийматини ошириш натижасида вужудга келган даромадлар тушунилади. Бундай даромадлар қайта баҳолаш далолатномалари асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад суммаси 0600 “Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари”, 5800 “Қисқа муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари”ининг дебитида ва 9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9560- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебитида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Корхоналарнинг молиявий фаолиятидан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича олиб борилади.

5.ФАВҚУЛОТДАГИ ДАРОМАДЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МСга мувофиқ фавқулотдаги даромадларнинг ҳисоби 9710 “Фавқулотдаги фойда” счётининг кредитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулотда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турини кўрсатувчи счётлар (0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар) дебетланади. Йил охирида 9710- счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебитида ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

6.МУДДАТИ УЗАЙТИРИЛГАН ДАРОМАДЛАРНИНГ ҲИСОБИ

Айрим ҳўжалик юритувчи субъектлар счётига ўз мижозларидан келгусида етказиб бериладиган товарлар ва маҳсулотлар, шунингдек бажариладиган

ишлар ва кўрсатиладиган хизматлар учун олдиндан пул маблағлари келиб тушади. Мисол учун, газеталар, журналлар, даврий тўпламларни чиқарувчи корхоналарда ушбу нашриёт маҳсулотлари учун уларга олдиндан обуна бўлиш даврида мижозлардан пул маблағлари олинади. Аэрофлот, темирйўл ва шаҳарлараро автобус қатновлари хизматларини кўрсатувчи корхоналар чипталарни олдиндан сотишлари мумкин ва бунинг учун мижозлардан чипталар ҳақи олдиндан олинади. Бундай хўжалик юритувчи субъектларда активга эгалик ҳуқуқини сотиб олиш жараёни амалга оширилган бўлсада, бироқ келиб тушган пул маблағларини уларнинг даромади сифатида тан олиб бўлмайди. Чунки, бу ҳолатда нашриёт маҳсулотларини уларнинг эгаларига ҳақиқатда етказиб бериш юз бермаган бўлади, шунингдек олдиндан сотиб олинган чипталар бўйича йўловчиларга хизматлар ҳақиқатда кўрсатилмаган бўлади. Демак, бундай ҳолатларда даромад сифатидаги пул киримлари юз бермайди, аксинча келгусида етказиб бериш ёки хизматни кўрсатиш бўйича мижозлар олдида маълум мажбуриятлар вужудга келади. Айнан ушбу турдаги мажбуриятлар ҳисоб таълимоти ва амалиётида уларни ўзига хос номда тан олиш, ўлчаш ва акс эттиришни тақозо этади.

Собиқ совет ҳисоби тизимида юқоридаги мазмундаги пул оқимлари (кирими) келгуси давр даромадлари сифатида эътироф этилар ҳамда корхоналарнинг хусусий капитали элементларидан бири сифатида бухгалтерия балансида акс эттирилар эди. Халқаро ҳисоб таълимоти ва амалиётида эса ушбу мажбуриятларни *муддати узайтирилган даромадлар*, деб аташ ҳамда баланс ҳисоботида мажбуриятларнинг бир тури сифатида акс эттириш тартиби қабул қилинган. Республикамизда 2002 йилнинг бошидан кучга кирган 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га асосан миллий корхоналаримиз амалиётига ҳам олдинлари «Келгуси давр даромадлари» деб номланган тушунча ўрнига «Муддати узайтирилган даромадлар» тушунчаси, мос равишда, уларни акс эттиришга мўлжалланган қуйидаги счётларни қўллаш кўзда тутилди:

6210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар”;

6220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар”;

6230 “Бошқа кечиктирилган даромадлар”;

7210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар”;

7220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар”;

7230 “Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар”;

6210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счётида қопланиш даври давомида даромадга тақсимланадиган облигацияларнинг дисконт (чегирма)лари бўйича корхонанинг кечиктирилган узоқ муддатли даромадларининг жорий қисми акс эттирилади. Ушбу счёт фақат облигацияларни сотиб олувчи томонидан қўлланилади. Облигациялар дисконт билан сотиб олинганда, дисконт суммаси 6210 “Дисконт (чегирма)лар

кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти кредитида, тўланган сумма эса пул маблағларини ҳисобга олувчи счётларнинг кредитида ва қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар ёки узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётларнинг дебитида акс эттирилади. Облигациялар дисконт (чегирма)ларининг жорий қисмини даромадларга ўтказишда 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар” счёти кредитланади ва 6210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти дебетланади.

6210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир облигациянинг тури ва қоплаш муддати бўйича алоҳида юритилади.

6220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти қопланиш даври давомида даромадга тақсимланадиган облигациялар мукофоти (устамаси) бўйича корхонанинг узоқ муддатли кечиктирилган даромадларининг жорий қисмини акс эттиради. Ушбу счёт фақат облигация сотувчиларда қўлланилади. Облигациялар мукофот билан сотилганда, мукофот (устама) суммаси 6220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти, облигациянинг номинал қиймати эса 6830 “Тўланадиган облигациялар” (қисқа муддатли) ёки 7830 “Тўланадиган облигациялар” (узоқ муддатли) счётининг кредитида пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади. Облигацияларнинг мукофот (устама)лари жорий қисмини даромадларга ўтказишда 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар” счёти кредитланади ва 6220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти дебетланади.

6220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир облигациянинг тури ва қоплаш муддати бўйича алоҳида юритилади.

6230 “Бошқа кечиктирилган даромадлар” счётида ҳисобот даврида бўнак сифатида олинган (ҳисобланган), аммо келгуси даврларга тегишли бўлган даромадлар акс эттирилади. Ҳали етказиб берилмаган тайёр маҳсулотлар, товарлар, бажарилмаган ишлар ва кўрсатилмаган хизматлар учун пул маблағлари келиб тушганда 6230 “Бошқа кечиктирилган даромадлар” счёти пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда кредитланади. Келгуси ҳисобот даврига тегишли даромадлар тайёр маҳсулотлар, товарлар сотилганда, ишлар бажарилганда ва хизматлар кўрсатилганда даромад сифатида тан олинади ва 6230 “Бошқа кечиктирилган даромадлар” счётининг дебетидан 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар”, 9020 “Товарларни сотишдан даромадлар” ва 9030 “Ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишдан даромадлар” счётларининг кредитига ҳисобдан чиқарилади.

6230 “Бошқа кечиктирилган даромадлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир даромад тури бўйича алоҳида юритилади.

7210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти қопланиш даври давомида даромадга тақсимланадиган облигацияларнинг дисконти (чегирмаси) бўйича корхонанинг узоқ муддатли кечиктирилган даромадларини акс эттиради. Ушбу счёт фақат облигация сотиб олувчиларда қўлланилади. Облигациялар дисконт билан сотиб олинганда, дисконт суммаси 7210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти ва тўланган сумма пул маблағларини ҳисобга олувчи счётларнинг кредит томонида узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади. Облигациялар бўйича дисконт (чегирма)лар жорий қисмга ўтказилганда 7210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти дебетланади ва 6210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги кечиктирилган даромадлар” счёти кредитланади.

7210 “Дисконт (чегирма)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир облигациянинг тури ва қоплаш муддати бўйича алоҳида юритилади.

7220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти қопланиш даври давомида даромадга тақсимланадиган облигацияларнинг мукофоти (устамаси) бўйича корхонанинг узоқ муддатли кечиктирилган даромадларини акс эттиради. Ушбу счёт фақат облигация сотувчиларда қўлланилади. Облигациялар мукофот билан сотилганда 7220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти ва 7830 “Тўланадиган облигациялар” счёти пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда кредитланади. Облигациялар бўйича мукофот (устама)лар жорий қисмга ўтказилганда 7220 “Мукофот (устама)лар кўринишидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти дебетланади ва 6220 “Мукофот (устама)лар шаклидаги кечиктирилган даромадлар” счёти кредитланади.

7220 “Мукофот (устама)лар шаклидаги узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир облигациянинг тури ва қоплаш муддати бўйича алоҳида юритилади.

7230 “Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти товарлар, ишлар ва хизматлар учун пул маблағларини олиш ва товарларни етказиб бериш, ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш муддатлари орасидаги фарқ билан боғлиқ корхона мажбуриятлари тўғрисидаги маълумотларни акс эттириш учун мўлжалланган. 7230 “Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счётининг кредитида келгуси даврга тегишли бўлган даромадлар суммаси пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда, дебитида эса тегишли давр келганда 6230 “Бошқа кечиктирилган даромадлар” счётига ўтказилган даромадлар жорий қисмининг суммаси акс эттирилади.

7230 “Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир даромад тури бўйича алоҳида юритилади.

19-маъруза

**КОРХОНАЛАР АСОСИЙ ФАОЛИЯТИГА ДОИР
ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Корхона харажатларининг турлари, моҳияти ва улар ҳисобининг вазифалари 2. Сотиш таннархининг ҳисоби 3. Давр харажатларининг ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга харажатлар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: харажатлар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобини юритиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар харажатлар тўғрисида тушунча ва улар ҳисобини юритиш билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1.КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА УЛАР ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятининг муҳим кўрсаткичи бўлиб харажатлар ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичнинг моҳияти, таснифи ва тавсифи, тан олиниши, счётлар тизими ва улар бўйича бухгалтерия ёзувлари ушбу бобнинг охирида келтирилган меъёрий ҳужжатларда, шу жумладан, «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» да, атрофлича очиб берилган.

Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ **харажат** деганда, умумий олганда, ҳисобот даврида корхона активларини камайиши ёки унинг мажбуриятларини кўпайиши тушунилади. Корхоналарнинг барча харажатлари республикамизда қабул қилинган БҲ МС лар ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» га ва унга киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларга мувофиқ иккита гуруҳ га ва олтита қуйи гуруҳ га ажратилган (1-чизмага қаранг).

Асосий фаолиятга доир харажатлар деганда корхона уставида белгиланган асосий фаолият билан боғ лиқ харажатлар тушунилади. «Маҳ сулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳ амда молиявий натижаларни шакллантириш тўғ рисида Низом» ва 21-сон БҲ МС га мувофиқ корхоналарнинг асосий фаолияти билан боғ лиқ харажатларни, ўз навбатида, қуйидаги тўртта қуйи гуруҳга ажратилади:

- **Сотиш таннархига киритилган харажатлар** – буларга сотилган маҳ сулотлар, товарлар, ишлар ва хизматларнинг таннархига киритилган харажатлар киради.

- **Давр харажатлари** –буларга маҳ сулотларни (товарларни, иш ва хизматларни) сотишга, корхонани маъмурий-бошқарувига ва бошқа операцион фаолиятига доир харажатлар киради. Ушбу харажатлар маълум ҳ исобот даврида юз беради, шунинг учун улар ҳ исобот даври харажатлари деб ҳ ам аталади.

- **Келгуси давр харажатлари** - бу корхонанинг келгуси асосий фаолиятига доир, лекинда ҳ исобот даврида амалга оширилган харажатлари. Бундай харажатларга олдиндан тўланган ижара ҳ ақлари, олдиндан тўланган хизмат ҳ ақлари ва бошқа олдиндан бўнак сифатидаги тўловлар киради.

- **Муддати узайтирилган харажатлар** – буларга корхонанинг келгуси асосий фаолиятига доир, лекинда муддати бир йил ва ундан кўп муддатга узайтирилган харажатлари киради.

Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар деганда бевосита асосий фаолиятга тааллуқли бўлмаган фаолият турлари билан боғ лиқ харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар Низомга мувофиқ молиявий фаолиятга доир харажатлар ва фавқулотдаги зарарларга бўлинади.

1-чизма. Корхона харажатларининг таснифи

Молиявий фаолиятга доир харажатлар деганда қимматли қоғ озларни чиқариш ва жойлаштириш, валюта операциялари, кредит ва қарзларни олиш, узоқ муддатли ижарага доир ва бошқа молиявий фаолиятга тааллуқли харажатлар тушунилади. Буларга фоизлар, салбий курс фарқлари кўринишидаги харажатлар ва бошқалар киради.

Фавқулотдаги харажатлар деганда юз бериши доимий характерга эга бўлмаган, қўйилмаган тасодиф ва ҳодисалардан қўйилган зарарлар тушунилади.

Буларга давлат қонунларини ўзгариши, табиий офатлар, революцион ўзгаришлар натижасида вужудга келган зарарлар киради.

Корхона харажатлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- харажатларни уларнинг моҳиятини очиб берувчи мезонларига мос равишда ҳисобга олиш;
- корхона харажатларини тўғри туркумлаш ва гуруҳларга ажратиш;
- корхона харажатларини тўғри, ўз вақтида ва тегишли бошланғич ҳужжатлар билан расмийлаштириш;
- корхона харажатлари бўйича ҳисоботлар маълумотлари ва ҳисоб маълумотларини тўлиқ уйғунлигини таъминлаш;
- келгуси давр ва муддати узайтирилган харажатларни тўғри ва ўз вақтида сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолиятга доир харажатларга киритиш;
- тугалланмаган ишлаб чиқаришга тўғри келадиган харажатларни тўғри ва ўз вақтида ҳисобга олиш, уларни белгиланган муддатларда қайта рўйхатдан ўтказиш (инвентаризация қилиш) ва сотиш таннарига тўғри киритилишини таъминлаш;
- сотиш таннарини, давр харажатларини ошиб кетишига сабаб бўлувчи нораціонал чиқимларни вужудга келиш сабаблари ва айбдорларини топиш, бундай чиқимларга йўл қўймаслик учун маъсул шахслар фаолиятини доимий назорат қилиш;
- мавжуд захиралар ва воситаларидан унумли фойдаланиш устидан назорат ўрнатиш;
- харажатларни солиқ солиш базаси объекти сифатида тўғри шакллантириш;
- харажатларни ҳисоблаш тамойилига мувофиқ улар юз берган вақтдан бошлаб тан олиш ва тегишли счётларда акс эттириш;
- харажатларни молиявий ҳисоботда тўғри акс эттириш ва бошқалар

2.СОТИШ ТАННАРХИНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МС га мувофиқ сотиш таннарининг ҳисоби сотиш турларига қараб қуйидаги счётларда олиб борилади:

9110 “Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннари”- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебетида йил мабойнида сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннари акс эттирилади. Бунда 2800 “Тайёр маҳсулотлар ҳисоби счётлари” кредитланади. Йил охирида 9110- счётнинг дебетида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

9120 “Сотилган товарларнинг таннари”- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счёт асосан ТМБ ларнинг узликсиз ҳисоб усулида ишлайдиган

корхоналарда, шу жумладан улгуржи савдо корхоналарида, кенг қўлланилади, унинг дебитида йил мабойнида сотилган товарларнинг таннархи акс эттирилади. Бунда 2900 “Товарлар ҳисоби счётилари” счёти кредитланади. Йил охирида 9120- счётининг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

9130 “Бажарилган ишлар ва хизматларнинг таннархи” - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счёт асосан қурилиш ташкилотларида, хизмат кўрсатувчи корхоналарда, шунингдек турли фаолият турлари билан шуғулланувчи корхоналарда қўлланилади, унинг дебитида йил мабойнида буюрмачиларга топширилган бажарилган иш ва хизматларнинг таннархи акс эттирилади. Бунда 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш”, 2710 “Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар” счётилари кредитланади. Йил охирида 9130- счётининг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счёт асосан ТМБ ларнинг даврий ҳисоб усулида ишлайдиган корхоналарда, шу жумладан чакана савдо ва оммавий овқатланиш корхоналарида, қўлланилади, унинг дебитида йил мабойнида таъминотчилардан олинган товарларнинг таннархи акс эттирилади. Бунда 6010 “Таъминотчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётилар” счёти кредитланади. Йил охирида 9140- счётининг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счёт асосан ТМБ ларнинг даврий ҳисоб усулида ишлайдиган корхоналарда, шу жумладан чакана савдо ва оммавий овқатланиш корхоналарида, қўлланилади. Даврий ҳисоб усулида ишлаётган корхоналарда сотилган товарлар таннархини топиш учун давр охирида инвентаризация ўтказилади. Инвентаризация натижасида аниқланган ТМБ ларнинг ҳақиқий ҳолати уларнинг давр бошидаги ҳолати билан таққосланади, натижада ТМБ лар ҳолатидаги ўзгариш суммаси (камайтиш ёки кўпайтиш) аниқланади. Аниқланган фарқ суммаси счёт бўйича тузатиш суммасини билдиради. Агар тузатиш камайтиш томонига қилиниши керак бўлса, ўртадаги фарқ 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” счётининг дебитида, агар тузатиш кўпайтиш томонига қилиниши керак бўлса, у ҳолда ўртадаги фарқ ушбу счётининг кредитига ёзилади. Бунда ТМБ лар счётилари (1000,1100,2000,2800,2900) мос равишда кредитланади (камайтганда) ва дебетланади (кўпайтганда). Йил охирида 9150- счётда тўпланган сумма мос равишда 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида (кўпайтганда) ёки кредитига (камайтганда) ёпилади.

3.ДАВР ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МС га мувофиқ давр харажатларининг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

• **9410 “Сотиш харажатлари”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида сотишга доир харажатлар (реклама харажатлари, сотиш билан боғлиқ ходимларнинг иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, транспортировка ва бошқа шу каби сотиш билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»нинг «Сотиш харажатлари» номли бўлимида тўлиғича келтирилган. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (5110,5010,6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9410- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9420 “Маъмурий-бошқарув харажатлари”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида бошқарувга доир харажатлар (иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, телефон алоқаси ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»нинг «Маъмурий –бошқарув харажатлари» номли бўлимида тўлиғича келтирилган. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (0200,0500,1000,5110,5010,6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9420- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9430 “Бошқа операцион харажатлар”** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида сотиш ва бошқарувдан ташқари умум фаолиятга доир давр харажатлари (моддий ёрдам, компенсациялар, мол-мулк, экология, ер, сув ва бошқа давр харажатларига олиб бориладиган солиқлар, песия фондига ва йўл фондига мажбурий ажратмалар, мулкни сотишдан ва беришдан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»нинг «Бошқа операцион харажатлар» номли бўлимида тўлиғича келтирилган. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу

харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000,5110,5010,6400,6710,6520,6990,9210,9220 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9430- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9440 “Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида корхонани келгуси фаолиятини ривожлантиришга сарфланган давр харажатлари (янги ишлаб чиқаришни ва янги технологияларни ўзлаштиришга, бошқарув тизимини яхшилашга сарфланган ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»нинг «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» номли 2- иловасида тўлиғича келтирилган. Ушбу турдаги давр харажатлари солиқ қонунчилигига кўра келгуси 10 йил ичида бир маромда солиқ базасидан махсус ҳисоб-китоб асосида чиқариб борилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000,5110,5010,6010,6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9440- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади. Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатларини ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар махсус балансдан ташқари 012 “ Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари” счётида белгиланган муддат ичида акс эттирилиб борилади.

20-маъруза

**КОРХОНАЛАР АСОСИЙ БЎЛМАГАН
ФАОЛИЯТИГА ДОИР ХАРАЖАТЛАР ҲАМДА
КЕЛГУСИ ДАВР ВА МУДДАТИ УЗАЙТИРИЛГАН
ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1.Молиявий фаолиятга доир харажатларнинг ҳисоби 2.Фавқулотдаги зарарларнинг ҳисоби 3.Келгуси давр харажатларининг ҳисоби 4.Муддати узайтирилган харажатларнинг ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар ҳамда келгуси давр ва муддати узайтирилган харажатлар ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар ҳамда келгуси давр ва муддати узайтирилган харажатлар ҳисобини юритиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар ҳамда келгуси давр ва муддати узайтирилган харажатлар ҳисобини юритиш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, доска.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МС га мувофиқ корхоналарнинг молиявий фаолиятга доир харажатларининг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

• **9610 “Фоииз кўринишидаги харажатлари”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар, шунингдек узоқ муддатли ижара учун тўловлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва 6920 “Ҳисобланган фоиизлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9610- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9620 “Валюта курс фарқларидан кўрилган зарарлар”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида баланснинг валюта моддаларини ифодаловчи счётларга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқлардан кўрилган зарарлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу зарарларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (4010,4310,5020,5210,5220,6010,6310 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9620- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9630 “Қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш бўйича харажатлар”** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000,5110,5010, 6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9630- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9690 “Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида корхонанинг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (0600,5800,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9690- счётнинг дебитида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебитида ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

2.ФАВҚУЛОТДАГИ ЗАРАРЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МСга мувофиқ фавқулотдаги зарарларнинг ҳисоби 9720 “Фавқулотдаги зарарлар” счётининг дебитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулотдаги ходисалардан кўрилган зарарларни кўрсатувчи счётлар, масалан,

0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар кредитланади. Йил охирида 9720- счётнинг дебетида тўпланган сумма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

3.КЕЛГУСИ ДАВР ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БХМСга мувофиқ корхоналарнинг келгуси давр харажатларининг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

• **3110 “Олдиндан тўланган ижара ҳақлари”**- ушбу актив, доимий счётнинг дебетида ҳисобот даврида келгуси даврлар учун олдиндан тўлаб қўйилган ижара ҳақлари акс эттирилади. Бунда тўлов шаклига кўра 5010,5020,5110,5210,5220 счётлар кредитланади. 3110- счётнинг дебетида акс эттирилган ва тўпланган ижара ҳақи суммаси ҳисобот даври ойларида бир маромда ушбу счётнинг кредитига ва корхонанинг харажатлари счётларининг (0800,2010,2310,2510,9410,9420) дебетига ёзилади. Ушбу счётнинг ҳисобот даври охирида қолган қолдиқ суммаси келгуси даврга тааллуқли бўлган ижара тўлови суммасини билдиради.

• **3120 “Олдиндан тўланган хизматлар ҳақи”**- ушбу актив, доимий счётнинг дебетида йил мабойнида олдиндан тўлови ўтқазиб қўйилган хизматлар ҳақи, масалан, обуна ҳақлари, суғурта ҳақи ва бошқалар, акс эттирилади. Бунда тўлов шаклига кўра 5010,5020,5110,5210,5220 счётлар кредитланади. 3120- счётнинг дебетида акс эттирилган ва тўпланган хизмат ҳақи суммаси ҳисобот даври ойларида бир маромда ушбу счётнинг кредитига ва корхонанинг харажатлари счётларининг (0800,2010,2310,2510,9410,9420) дебетига ёзилади. Ушбу счётнинг ҳисобот даври охирида қолган қолдиқ суммаси келгуси даврга тааллуқли бўлган хизмат ҳақи тўловлари суммасини билдиради.

• **3190 “Бошқа олдиндан тўланган харажатлар”** - ушбу актив, доимий счётнинг дебетида ҳисобот даврида келгусида бажариладиган ва якунладиган ишлар ва хизматлар учун сарфланган харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитига (1000,2800,5010, 5110,5120,5210,5220,6010, 6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Келгусида бажарилиши кўзда тутилган иш, хизматлар учун қилинган олдиндан тўловлар ҳисобот даврига келиб харажат ёки актив сифатида тан олинishi мумкин. Актив сифатида тан олинган олдиндан тўловлар 0400 “Номоддий активлар ҳисоби счётлари”, 2800 “Тайёр маҳсулотлар ҳисоби счётлари” ва бошқа активларни акс эттирувчи счётларнинг дебетига ва 3190 –счётнинг кредитига ёзилади. Актив сифатида тан олинмаган олдиндан тўловлар ҳисобот даври харажатларига (0800,2010,2310,2510,9410,9420) олиб борилади. Ушбу счётнинг ҳисобот даври охирида қолган қолдиқ суммаси келгуси даврга тааллуқли бўлган тўловлар суммасини билдиради.

Келгуси давр харажатларининг аналитик ҳисоби ҳар бир счётда харажат моддалари ва харажат объектлари (йўналишлари) бўйича олиб борилади.

4.МУДДАТИ УЗАЙТИРИЛГАН ХАРАЖАТЛАРНИНГ ҲИСОБИ

21-сон БҲ МС га мувофиқ корхоналарнинг муддати узайтирилган харажатлари асосан учта турга ажратилади:

- **Даромад (фойда) солиғи бўйича муддати узайтирилган харажатлар.** Ушбу харажатлар вақтинчалик фарқлар эвазига ҳисобот даврида қўшимча ҳисобланадиган даромад(фойда) солиғини олдиндан ҳисоблаш натижасида юзага келади. Вақтинчалик фарқлар бўйича даромад (фойда) солиғи бир неча йиллар учун ёки келгуси йил учун олдиндан ҳисобланиши мумкин. Бундай солиқ вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган даромад (фойда) солиғи деб аталади. Олдиндан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи ҳисобот даврида корхонанинг бюджет олдидаги қарзини ошишига олиб келади. Бир йилдан кўп муддатга олдиндан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи 0950 “Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган даромад(фойда) солиғи” счётининг дебети ва 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар” счётининг кредитига ёзилади. Бир йилгача муддатга олдиндан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи 3210 “Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган даромад(фойда) солиғи” счётининг дебети ва 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар” счётининг кредитига ёзилади. Ҳар йилнинг охирида узоқ муддатга кечиктирилган даромад (фойда) солиғи нинг келгуси жорий йилга тегишли бўлган суммаси 0950- счётдан 3210 “Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган даромад(фойда) солиғи” счётининг дебети ва 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар” счётининг кредитига ёзилади. Ҳар йилнинг охирида узоқ муддатга кечиктирилган даромад (фойда) солиғи суммаси тўлов муддати етиб келган даврда бюджет олдидаги қарзларни камайтиришга олиб борилади. Бундай камайтириш 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар” счётининг дебети ва 3210 “Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган даромад(фойда) солиғи” счётининг кредитига ёзилади. 3210 “Вақтинчалик фарқлар бўйича кечиктирилган даромад(фойда) солиғи” счётининг дебет қолдиқ суммаси келгуси йил бошига бюджет олдидаги қарзни кечиктирилган даромад (фойда) солиғи бўйича камайтирилиши керак бўлган суммасини кўрсатади.

- **Дисконтлар (чегирмалар) бўйича муддати узайтирилган харажатлар.** Бундай харажатлар облигацияларни чиқариб уларни номинал қийматидан паст нархларда сотган корхоналарда вужудга келади. Облигацияларни номинал қийматидан паст нархларда бир йилдан ортиқ ва ундан кам муддатларда қайтириш шарти билан сотган корхоналарда берилган чегирма суммаси мос равишда 0960 “Дисконтлар (чегирмалар) бўйича узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар” ва 3220 “Дисконтлар (чегирмалар) бўйича кечиктирилган харажатлар” счётларида акс эттирилади. Бунда мос равишда 7830 “Узоқ муддатли тўланадиган облигациялар” ва 6830 “Қисқа муддатли тўланадиган облигациялар” счётлари кредитланади. Ҳар йилнинг охирида узоқ муддатга

кечиктирилган дисконт (чегирмалар)нинг келгуси жорий йилга тегишли бўлган суммаси 0960- счёtdан 3220- счёtnинг дебетига ўтказилади. Облигацияларни қайтариш муддати келгач, улар бўйича харидорга берилган дисконт (чегирма) суммаси 3220- счёtdан ҳисобот йилнинг молиявий фаолиятига доир харажатларга , яъни 9610 “Фоишлар кўринишидаги харажатлар” счётига ўтказилади. 0960 ва 3220- счёtlарнинг давр охиридаги қолдиғи келгусида молиявий фаолият бўйича харажатларга олиб бориладиган муддати узайтирилган харажатларнинг суммасини ифодалайди.

• **Бошқа муддати узайтирилган харажатлар.** Ушбу харажатларга юқоридаги гупух ларга кирмай қолган муддати кечиктирилган харажатлар, масалан мавсумий ишлайдиган корхоналарда мавсум олдидадан бажарилган ишларга сарфланган тайёргарликга сарфланган харажатлар, киради. Ушбу турдаги харажатларнинг бир йилдан ортиқ муддатга тегишли қисми 0990 “Бошқа узок муддатли узайтирилган харажатлар” ва бир йилгача муддатга тегишли қисми 3290 “ Бошқа муддати узайтирилган харажатлар” счёtlарида ҳисобга олинади. Ҳар йилнинг охирида узок муддатга кечиктирилган харажатларнинг келгуси жорий йилга тегишли бўлган суммаси 0990- счёtdан 3290- счёtnинг дебетига ўтказилади. Ҳисобдан чиқариш даври келгач 3290- счёtdа акс эттирилган муддати узайтирилган харажатлар жорий йилнинг харажатларини акс эттирувчи счёtlарга (2010,2310,2510,9410,9420 ва бошқалар) олиб борилади. 0990 ва 3290- счёtlарнинг дебет қолдиғи и келгусида корхонанинг жорий харажатларига олиб бориладиган муддати узайтирилган харажатларининг суммасини кўрсатади.

Муддати узайтирилган харажатларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари, ҳисобот давлари ва ҳисобдан чиқариш муддатлари бўйича олиб борилади.

21-маъруза

**ФОЙДАДАН ҲИСОБЛАНГАН СОЛИҚЛАР ВА
ҲИСОБОТ ЙИЛ СОФ ФОЙДАСИ ҲИСОБИ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулот шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1.Фойда солиғи ҳисоб-китоби ва ҳисоби 2.Инфраструктурани ривожлантириш ва ободонлаштириш солиғи ҳисоб-китоби ва ҳисоби 3.Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби ва ҳисоби 4.Ҳисобот йил соф фойдаси ҳисоби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга фойдадан солиқлар ва ҳисобот йили соф фойдаси ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: фойдадан солиқлар ва ҳисобот йили соф фойдаси ҳисобини юритиш тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар фойдадан солиқлар ва ҳисобот йили соф фойдаси ҳисобини юритиш тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. ФОЙДА СОЛИҒИ ҲИСОБ-КИТОБИ ВА ҲИСОБИ

«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳақида молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом» га мувофиқ юқорида келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари солиқга тортиш мақсадида яна иккита қуйидаги фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади:

- **Солиқга тортиладиган даромад (Стд)**

$$\text{Стд} = \text{Фст} (\text{Зст}) + \text{Стх} + \text{Сбх} - \text{Счх} - \text{Д} - \text{Ф}$$

Бу ерда: Стх –солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

Сбх –ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх –солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Д –олинган дивидендлар;

Ф- олинган фоизлар

•**Солиқга тортиладиган фойда (Стф)-** бу солиқга тортиладиган даромаддан фойда (даромад) солиғ ини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни :

$$\text{Стф} = \text{Стд} - \text{И}$$

Бу ерда : И – имтиёз сифатида солиқга тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳақида молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»га мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиқгача фойда суммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар (масалан, меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ реклама ва ваколатлик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, уяли алоқа харажатлари, корхонанинг асосий воситалари ва бошқа активларидан кўрилган зарарлар, кўрсатилган хомийлик суммалари ва бошқалар) тушунилади. Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Низомнинг 1-иловасида келтирилган. Солиқ қонунчилига асосан корхоналар солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ мустақил ҳисоблашлари, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғ и ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (020-сатр) кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар деганда 9430 “Келгусида солиқ базасидан чегириладиган хароажатлар” счётда акс эттирилган харажатлар тушунилади (202-бетга қаранг). Ушбу харажатлар фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (030-сатр) кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда Низомга келтирилган 2-иловага мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекинда кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат ичида солиқ базасидан чегирилиб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилига асосан корхоналар солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (040-сатр) кўрсатишлари лозим.

Олинган дивидендлар ва фоизлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда (даромад) солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг суммалари фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (060-сатр) кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғини ўндирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда (даромад) солиғи и бўйича имтиёзлар сифатида солиқга тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатларнинг турлари, имтиёз меъёрлари Солиқ Кодексида очиқ берилган.

Фойда (даромад) солиғи и (Нф) суммаси корхонанинг солиқга тортиладиган фойдаси суммасини (Стф) солиқ меъёрига (См) кўпайтириб ва 100% га бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$Нф = Стф * См : 100\%$$

Фойда солиғи ҳисоб-китоби

Фойда солиғи ҳисоб-китоби Курсатгичлар	Сумма, минг сумда
Солиқ солингунча фойда	1 432 643,1
Солиқ базасига кушиладиган харажатлар	800 537,4
Дивиденд	39418,2
Солиққа тортиладиган фойда	2193762,3
Имтиёзлар	43 875,2
Солиқ ҳисоблаш базаси	2149887,1
Солиқ ставкаси	7,50%
Солиқ суммаси	161 242

21-сон БҲ МС га асосан ҳисобот йилнинг фойдасини ишлатилиши 9800 “Фойдани солиқлар ва тўловлар учун ишлатилиши ҳисоби счётлари” да (мос счётларда) акс эттирилади. Чунончи, ҳисобот йилида ҳисобланган фойда солиғига қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 9810 Кредит 6410

Ушбу актив счётнинг дебетида йил мабойнида фойда (даромад)дан ундирилган солиқлар , жумладан фойда (даромад) солиғи, инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ, ялпи тушумдан ягона солиқ акс эттирилади. Бунда ушбу солиқлар бўйича бюджет олдидаги қарзларни ифодаловчи 6400 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби счётлари” (мос равишдаги счётлар) кредитланади.

2.ИНФРАСТРУКТУРАНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ОБОДОНЛАШТИРИШ СОЛИҒИ ҲИСОБ-КИТОБИ ВА ҲИСОБИ

Инфраструктурани ривожлантириш солиғи (Нинф) суммасини топиш учун солиқгача фойда суммасидан (Сфт) фойда солиғи суммаси (Нф) чегирилади, топилган сумма ушбу солиқ меъёрига (См) кўпайтирилади ва 100% га бўлинади, яъни:

$$\text{Нинф} = (\text{Сфт} - \text{Нф}) * \text{См} : 100\%$$

Инфраструктурани ривожлантириш солиғи ҳисоб-китоби

Курсатгичлар	Сумма, минг сумда
Солиқгача Соф фойда	1 271 401
Имтиёзлар	
Солиқ ҳисоблаш базаси	1 271 401
Солиқ ставкаси	8
Солиқ суммаси	101 712

21-сон БҲ МС га асосан ҳисобот йилда ҳисобланган инфраструктурани ривожлантириш солиғига қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 9820 Кредит 6410

3.ЯГОНА СОЛИҚ ТЎЛОВИ ҲИСОБ-КИТОБИ ВА ҲИСОБИ

Ягона солиги ҳисоб-китоби

Фойда солиги ҳисоб-китоби Курсатгичлар	Сумма, минг сумда
СоФ ТУШУМ	1 084 789 000
Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар	6 265 548
Молиявий фаолият даромадлари	0
Жами ялпи тушум	1 091 054 548
Имтиёзлар	0
Солик ҳисоблаш базаси	1091 054 548
Солик ставкаси	5 %
Солик суммаси	54 552 727

21-сон БҲ МС га асосан ҳисобот йилда ҳисобланган инфраструктурани ривожлантириш солиғига қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 9810 Кредит 6410

4.ҲИСОБОТ ЙИЛ СОФ ФОЙДАСИ ҲИСОБИ

21-сон БҲМСга мувофиқ ҳисобот йилнинг солиқгача фойдаси (зарари)ни топиш барча даромад ва харажатларни 9900 “Охирги молиявий натижа” счётида акс эттириш ва ушбу счётнинг дебет ва кредит оборотлари суммасини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Жумладан, даромадларни акс эттирувчи барча счётлар (9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710)нинг кредитида тўпланган сумма йил охирида 9900- счётнинг кредитига, харажатларни акс эттирувчи барча счётлар (9110-9130,9410-9430,9610-9690, 9720) нинг дебитида тўпланган сумма йил охирида 9900- счётнинг кредитига, ўтказилади, яъни:

Дебет 9010-9030,9310-9390,9510-9590 ,9710 **Кредит** 9900

Дебет 9900 **Кредит** 9110-9190,9410-9430,9610-9690,9720

Агар, 9900 – счётнинг кредит обороти дебет оборотидан катта бўлса, у ҳисобот йилида корхона солиқгача фойдага, дебет обороти кредит оборотидан катта бўлса, у ҳолда корхона солиқгача зарарга эришган ҳисобланади.

**"Самарканддонмахсулотлари" АЖнинг 2016 йилдаги
молиявий натижалар буйича
хисоботи**

№	Курсатгичлар	Хисоботда	Дебет	Кредит
1	Соф тушум	64 447 687	9010	9910
2	Таннарх	55 177 635	9910	9110
3	Ялпи фойда	9 270 052		
4	Давр харажатлари	7 167 846		
5	<i>Сотиш харажатлари</i>	549 702	9910	9410
6	<i>Маъмурий харажатлар</i>	1 928 781	9910	9420
7	<i>Бошка операцион харажатлар</i>	4 689 363	9910	9430
8	Бошка даромадлар	180 311	9300	9910
9	Асосий фаолият фойдаси	2 282 517		
10	Молиявий фаолият буйича даромадлар	20 238		
11	<i>Фоизлар шаклидаги даромадлар</i>	3 177	9510	9910
12	<i>Валюта курс фаркидан даромадлар</i>	17 061	9540	9910
13	<i>Молиявий фаолиятнинг бошка даромадлари</i>			0
14	Молиявий фаолият буйича харажатлар	1 738 331		
15	<i>Фоизлар шаклидаги харажатлар</i>	1 738 331	9910	9610
16	<i>Валюта курсидан зарарлар</i>			0
17	Фойда солигини тулагунгача булган фойда	564 424		
18	Фойда солиги	160 577	9910	9810
19	Инфраструктура солиги	32 054	9910	9820
20	Соф фойда	371 793		

13-МОДУЛ.

ҲИСОБОТЛАРНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ

22-маъруза. Бухгалтерия балансини тузиш

**23-маъруза. Молиявий натижалар тўғрисида
ҳисоботни тузиш**

**24-маъруза. Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни
тузиш**

**25-маъруза. Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни
тузиш**

**26-маъруза. Молиявий ҳисоботга тушунтириш
хати, иловалар ва изоҳлар**

**27-маъруза. Солиқ ва статистик ҳисоботларни
тузиш ва тақдим этиш**

22-маъруза

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИНИ ТУЗИШ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Бухгалтерия балансини тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асослари (мақсади, муддатлари, форматлари, тузиш ва тақдим этиш усуллари) 2. Бухгалтерия балансини тузиш цикли 3. Бухгалтерия баланси моддаларини тўлғазиш қоидалари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга бухгалтерия балансини тузиш форматлари, усуллари ва тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: бухгалтерия балансини тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар бухгалтерия балансини тузиш форматлари, усуллари ва билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, доска.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1.БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ (МАҚСАДИ, МУДДАТЛАРИ, ФОРМАТЛАРИ, ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ УСУЛЛАРИ)

Хўжалик юритувчи субъектларда ҳисоб жараёнининг охириги босқичи бўлиб молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш ҳисобланади.

Ушбу жараён Ўзбекистон республикасида қуйидаги меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинган

1. Бухгалтерияҳисоби тўғрисида қонун, 13.04.2016, ЎРҚ-404, 22-27-моддалар;

2. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140-сон буйруғ и билан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2003 йил 24 январда 1209-тартиб рақам билан рўйхатга олинган «Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича Қоидалар»;

3. Молия Вазирлигининг 2000 йил 15 июндаги 47- сон буйруғи билан тасдиқланган «Чораклик ва йиллик молиявий ҳисоботларни тақдим этиш муддатлари тўғрисида Низом»;

4. 15-сон БХМС «Бухгалтерия баланси»

5. 3-сон БХМС «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот».

6. 9-сон БХМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот.

Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоботнинг 1-шакли “Бухгалтерия баланси” деб аталади. Халқаро таълимотда молиявий ҳисоботнинг 1-шакли турлича номланади.Чунончи, «Баланс ҳисоботи», “Молиявий ҳолат тўғрисида ҳисобот”. Номидан қатъий назар бухгалтерия баланси ёки баланс ҳисоботининг асосий мақсади корхоналарнинг маблағлари ва уларнинг ташкил топиш манбаларини маълум бир санага тенглиги, ушбу санадаги молиявий ҳолати тўғрисида ахборот бериш ҳисобланади.

Баланс ҳисоботининг аҳамияти қуйидагиларда ёрқин намоён бўлади.

1. Баланс асосида корхона капиталининг миқдори, ушбу миқдорда корхона ва кредиторларнинг ҳиссаси аниқланади.

2. Баланс асосида корхона активларининг даромадлилик даражасига баҳо берилади.

3. Корхона ликвидлиги, молиявий қарамлиги, эгилувчанлигига баҳо берилади.

4. Корхонанинг хатарлилик даражаси белгиланади.

5. Корхонанинг келгусидаги пул тушумлари белгиланади.

Шу билан бирга баланс ҳисоботи ахборот беришда маълум бир чекловларга эга.Чунончи:

биринчидан, ҳисобот баланси унда асосий воситалар ва номоддий активларга амортизациянинг қайси усулда ҳисобланганлигини кўрсатмайди;

иккинчидан, ҳисобот баланси асосий воситалар ва номоддий активларнинг ишчи ҳолатдалиги ёки бу ҳолатда эмаслигини ҳам кўрсатмайди;

учинчидан, ҳисобот баланси товар моддий захиралар қийматини қайси усулга аниқланганлигини, уларни ҳисобот санасида қаерда турганлиги тўғрисидаги ахборотни бермайди;

тўртинчидан, баланс ҳисоботи моддий ва номоддий, узоқ муддатли активларнинг реал фойдали муддатини кўрсатмайди;

бешинчидан, баланс ҳисоботи корхонада ишлаётган инсонларнинг интеллектуал ва бошқа хислатлари, раҳбарнинг билими ва ишбилармонлиги, бухгалтерларнинг илмий салоҳияти ва амалий тажрибасини ифода этмайди;

олтинчидан, баланс ҳисоботидан мавжуд дебиторлик қарзларни келиб тушиши эҳтимолини аниқлаб бўлмайди;

еттинчидан, дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг шартли ёки шартли эмаслигини аниқлаб бўлмайди;

саккинчидан, ҳисобот баланси олинган кредит ва қарзларнинг охириги тўлов муддатини кўрсатмайди;

тўққизинчидан, баланс ҳисоботидан ҳар бир таъсисчининг устав капиталидаги, қўшилган ва резерв капиталидаги, тақсимламаган фойдадаги ҳиссаларини аниқлаб бўлмайди;

ўнинчидан, баланс ҳисоботидан қанча акциялар номинал қийматида, қанчаси ундан паст ва юқори қийматларда чиқарилганлиги, облигациялар бўйича чегирма ва мукофотлар қандай ставкада ҳисобланганлигини билиб бўлмайди.

Халқаро амалиётда қўлланилаётган баланс ҳисоботи ва бизнинг мамлакатимизда қўлланилаётган бухгалтерия балансини тузишнинг икки хил бир-биридан фарқ қилувчи форматлари мавжуд. Булар:

1. Горизонтал (ҳисоб формати).
2. Вертикал (ҳисобот формати).

Горизонтал формат. Ушбу усулда баланс икки тарафламали жадвалдан иборат бўлиб, унинг чап тарафи «Актив», ўнг тарафи эса «Пассив», деб номланади. Баланснинг актив тарафида корхонанинг активларини, пассив тарафида эса уларнинг ташкил топиш манбаларини ифодаловчи элементлар (моддалар) акс эттирилади. Ушбу форматнинг асосий афзаллиги шундаки, у визуал ўқишга қўлайдир. Асосий камчилиги замонавий компьютерларда тузишда маълум қийинчиликларни туғдиради ва кўп сонли бетлардан иборат бўлишлиги сабабли визуал ўқиш бирмунча ноқулайликлар туғдиради.

Вертикал формат. Бу усулда баланс элементлари вертикалига жойлаштирилади. Бунда олдин активлар, шундан сўнг активларни ташкил топиш манбалари жойлаштирилади. Ушбу усул ҳам халқаро амалиётда, ҳам бизнинг республикамызда ҳозирги пайтда энг кенг қўлланилади.

Ҳам горизонтал, ҳам вертикал форматда тузиладиган баланс 3 та қисмдан иборат бўлади:

- 1- **Қисм – титул қисми** – бунда корхонанинг номи, юқори ташкилоти, вазирлиги, ташкилий мақоми, тармоқ, ҳудуд, солиқ кодлари, манзили ва бошқа реквизитлари кўрсатилади.
- 2- **Қисм – предмет қисми** – бунда дастлаб актив, сўнгра пассив моддалари суммалари давр боши ва давр охирига минг сум бирлигида кўрсатилади.
- 3- **Қисм – расмийлаштириш қисми** – бунда раҳбар ва бош ҳисобчи ФИШ, имзолари ва корхона печати қўйилади

Халқаро амалиётда қўлланилаётган баланс ҳисоботи ва бизнинг мамлакатимизда қўлланилаётган бухгалтерия балансининг вертикал ҳамда горизонтал форматларининг предмет қисмининг қисқартилган намуналари қуйида келтирилган.

**Бухгалтерия баланси – вертикал формат
(Ўзбекистон Республикасида)**

№	Модда номи	Ҳисобот даври бошига	Ҳисобот даври охирига
А К Т И В			
	1-бўлим. Узоқ муддатли активлар		
1	Асосий воситалар		
2	Номоддий активлар		
3	Молиявий инвестициялар		
4	Капитал инвестициялар		
	Жами 1-бўлим		
	2-бўлим. Жорий активлар		
5	Материаллар		
6	Тугалланмаган ишлаб чиқариш		
7	Тайёр маҳсулотлар		
8	Келгуси давр харажатлари		
9	Олинадиган счётлар		
10	Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари		
	Жами 2-бўлим		
	БАЛАНС		
	1-бўлим. Ўз маблағлари манбалари		
11	Устав капитали		
12	Резерв капитали		
13	Тақсимланмаган фойда		
	1-бўлим бўйича жами		
	2-бўлим. Мажбуриятлар		
14	Таъминотчиларга қарзлар		
15	Кечиктирилган мажбуриятлар		
16	Бюджетга қарзлар		
17	Мақсадли фондларига қарзлар		
18	Таъсисчиларга қарзлар		

19	Иш ҳақи бўйича қарзлар		
20	Банк кредитлари		
21	Бошқа кредиторлик қарзлар		
	2-бўлим бўйича жами		
	БАЛАНС		

**Баланс ҳисоботи- вертикал формат
(ҳалқаро амалиётда)**

№	Модда номи	1.01. 201_ й.	31.12. 201_ й.
А К Т И В			
	1-бўлим. Жорий активлар		
1	Пул маблағлари		
2	Олинадиган счётлар		
3	Тайёр маҳсулотлар		
4	Материаллар		
5	Тугалланмаган ишлаб чиқариш		
6	Келгуси давр харажатлари		
	Жами 1-бўлим		
	2-бўлим. Узоқ муддатли активлар		
1	Молиявий инвестициялар		
2	Капитал инвестициялар		
7	Асосий воситалар		
8	Номоддий активлар		
	Жами 2-бўлим		
	БАЛАНС		
П А С С И В			
	1-бўлим. Мажбуриятлар		
1	Таъминотчиларга қарзлар		
2	Кечиктирилган мажбуриятлар		
3	Бюджетга қарзлар		
4	Суғурта ва давлатнинг мақсадли фондларига қарзлар		
5	Таъсисчиларга қарзлар		
6	Иш ҳақи бўйича қарзлар		
7	Банк кредитлари		
8	Бошқа кредиторлик қарзлар		
	1-бўлим бўйича жами		
	2-бўлим. Хусусий капитал		
1	Акционерлик капитали		
2	Резерв капитали		
3	Тақсимланмаган фойда		
	2-бўлим бўйича жами		
	БАЛАНС		

**Баланс ҳисоботи- горизонтал формат
(Ўзбекистон Республикасида)**

АКТИВ				ПАССИВ			
Модда номи	Модда сатри	Давр боши	Давр охири	Модда номи	Модда сатри	Давр боши	Давр охири
1-бўлим. Узоқ муддатли активлар				1-бўлим. Ўз маблағлари манбалари			
Жами 1-бўлим				Жами 1-бўлим			
2-бўлим. Жорий активлар				2-бўлим. Мажбуриятлар			
Жами 2-бўлим				Жами 2-бўлим			
Баланс				Баланс			

**Баланс ҳисоботи- горизонтал формат
(халқаро амалиётда)**

АКТИВ				ПАССИВ			
Модда номи	Модда сатри	1.01. 201_й	31.12. 201_й.	Модда номи	Модда сатри	1.01. 201_й	31.12. 201_й.
1-бўлим. Жорий активлар				1-бўлим. Мажбуриятлар			
Жами 1-бўлим				Жами 1-бўлим			
2-бўлим. Узоқ муддатли активлар				2-бўлим. Хусусий капитал			
Жами 2-бўлим				Жами 2-бўлим			
Баланс				Баланс			

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг
2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруғига
1-сонли илова, ЎзР АВ томонидан 2003 й.
24 январда рўйхатга олинган N 1209

Приложение N 1 к Приказу министра
финансов от 27 декабря 2002 г. N 140,
зарегистрированному МЮ
24 января 2003 г. N 1209

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ - 1-сонли шакл

_____ 20__ йилга

БУХГАЛТЕРСКИЙ БАЛАНС - форма N 1

на _____ 20__ год

БХҲТ бўйича 1-шакл
Форма N 1 по ОКУД

Кодлар Коды
0710001

Корхона, ташкилот
Предприятие, организация _____

КТУТ бўйича
по ОКПО _____

Фаолият тури
Вид деятельности _____

ИФУТ бўйича
по ОКЭД _____

Ташкилий-ҳуқуқий шакли
Организационно-правовая форма _____

ТХШТ бўйича
по КОПФ _____

Мулкчилик шакли
Форма собственности _____

МШТ бўйича
по КФС _____

Вазирлик, идора ва бошқалар
Министерства, ведомства и другие _____

ДБИБТ бўйича
по СООГУ _____

Солиқ тўловчининг идентификацион рақами
Идентификационный номер налогоплательщика _____

СТИР
ИНН _____

Худуд
Территория _____

МҲОБТ
СОАТО _____

Манзил
Адрес _____

Жўнатилган сана
Дата высылки _____

Ўлчов бирлиги, минг сўм

Қабул қилинган сана _____

Единица измерения, тыс. сум.

Дата получения

Такдим килиш муддати

Срок представления

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
Актив			
I. Узоқ муддатли активлар I. Долгосрочные активы			
Асосий воситалар: Основные средства:			
Бошланғич (қайта тиклаш) қиймати (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость (0100, 0300)	010		
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа (0200)	011		
қолдик (баланс) қиймати (сатр. 010 - 011) Остаточная (балансовая) стоимость (стр. 010-011)	012		
Номоддий активлар: Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймати (0400) Первоначальная стоимость (0400)	020		
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации (0500)	021		
Қолдик (баланс) қиймати (сатр. 020 - 021) Остаточная (балансовая) стоимость (стр. 020-021)	022		
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (сатр.040+050+060+070+080), шу жумладан: Долгосрочные инвестиции, всего (стр.040+050+060+070+080), в том числе:	030		
Қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги (0610)	040		
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества (0620)	050		
Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества (0630)	060		
Чет эл капитали мавжуд бўлган корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом (0640)	070		
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции (0690)	080		
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке (0700)	090		
Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения (0800)	100		
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность (0910, 0920, 0930, 0940)	110		

Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы (0950, 0960, 0990)	120		
I бўлим бўйича жами (сатр. 012+022+030+090+100+110+120) Итого по разделу I (стр. 012+022+030+090+100+110+120)	130		
II. Жорий активлар II. Текущие активы			
Товар-моддий захиралари, жами (сатр.150+160+170+180), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр.150+160+170+180), в том числе:	140		
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы (1000, 1100, 1500, 1600)	150		
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство (2000, 2100, 2300, 2700)	160		
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция (2800)	170		
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары (2900 за минусом 2980)	180		
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов (3100)	190		
Кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы (3200)	200		
Дебиторлар, жами (сатр.220+240+250+260+270+280+290+300+310) Дебиторы, всего (стр.220+240+250+260+270+280+290+300+310)	210		
шундан: муддати ўтган* из нее: просроченная *	211		
Харидор ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков (4000 за минусом 4900)	220		
Ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110) Задолженность обособленных подразделений (4110)	230		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларнинг қарзи (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ (4120)	240		
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу (4200)	250		
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам (4300)	260		
Бюджетга солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и другим обязательным платежам в бюджет (4400)	270		
Мақсадли давлат жамғармалари ва сугурталар бўйича бўнақ тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию (4500)	280		
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600) Задолженность учредителей по вкладам в уставный капитал (4600)	290		
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзи (4700) Задолженность персонала по прочим операциям (4700)	300		
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800)	310		

Прочие дебиторские задолженности (4800)			
Пул маблағлари, жами (сатр.330+340+350+360), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр.330+340+350+360), в том числе:	320		
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе (5000)	330		
Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете (5100)	340		
Чет эл валютасидаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте (5200)	350		
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлари (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты (5500, 5600, 5700)	360		
Қиска муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции (5800)	370		
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы (5900)	380		
II бўлим бўйича жами (сатр.140+190+200+210+320+370+380) Итого по разделу II (стр. 140+190+200+210+320+370+380)	390		
Баланс активи бўйича жами (сатр.130+390) Всего по активу баланса (стр.130+стр.390)	400		

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
Пассив			
I. Ўз маблағлари манбалари I. Источники собственных средств			
Устав капитали (8300) Уставный капитал (8300)	410		
Қўшилган капитал (8400) Добавленный капитал (8400)	420		
Резерв капитали (8500) Резервный капитал (8500)	430		
Сотиб олинган хусусий акциялар (8600) Выкупленные собственные акции (8600)	440		
Таксимланмаган фойда (қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток) (8700)	450		
Мақсадли тушумлар (8800) Целевые поступления (8800)	460		
Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захиралар (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей (8900)	470		
I бўлим бўйича жами (сатр.410+420+430-440+450+460+470) Итого по разделу I (стр.410+420+430-440+450+460+470)	480		
II. Мажбуриятлар II. Обязательства			

Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (сатр.500+520+530+540+550+560+570+580+590) Долгосрочные обязательства, всего (стр.500+520+530+540+550+560+570+580+590)	490		
шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (сатр.500+520+540+560+590) в том числе: долгосрочная кредиторская задолженность (стр.500+520+540+560+590)	491		
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга узоқ муддатли қарз (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам (7000)	500		
Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям (7110)	510		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларга узоқ муддатли қарз (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам (7120)	520		
Узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы (7210, 7220, 7230)	530		
Солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и другим обязательным платежам (7240)	540		
Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства (7250, 7290)	550		
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков (7300)	560		
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты (7810)	570		
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы (7820, 7830, 7840)	580		
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлар (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности (7900)	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (сатр.610+630+640+650+660+670+680+690+700+ +710+720+730+740+750+760) Текущие обязательства, всего (стр.610+630+640+650+660+670+680+690+700+ +710+720+730+740+750+760)	600		
шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (сатр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760) в том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601		
шундан: муддати ўтган жорий кредиторлик қарзлари* из нее: просроченная текущая кредиторская задолженность*	602		
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000) Задолженность поставщикам и подрядчикам (6000)	610		
Ажратилган бўлинмаларга қарз (6110) Задолженность обособленным подразделениям (6110)	620		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларга қарз (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам (6120)	630		
Кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы (6210, 6220, 6230)	640		
Солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган	650		

мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и другим обязательным платежам (6240)			
Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства (6250, 6290)	660		
Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы (6300)	670		
Бюджетга тўловлар бўйича қарз (6400) Задолженность по платежам в бюджет (6400)	680		
Сугурталар бўйича қарз (6510) Задолженность по страхованию (6510)	690		
Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды (6520)	700		
Таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600) Задолженность учредителям (6600)	710		
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700) Задолженность по оплате труда (6700)	720		
Қисқа муддатли банк кредитлари (6810) Краткосрочные банковские кредиты (6810)	730		
Қисқа муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) Краткосрочные займы (6820, 6830, 6840)	740		
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств (6950)	750		
Бошқа кредиторлик қарзлар (6950 дан ташқари 6900) Прочие кредиторские задолженности (6900 кроме 6950)	760		
II бўлим бўйича жами (сатр.490+600) Итого по разделу II (стр.490+600)	770		
Баланс пассиви бўйича жами (сатр.480+770) Всего по пассиву баланса (стр.480+770)	780		

**БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ СЧЁТЛАРДА
ХИСОБГА ОЛИНАДИГАН ҚИЙМАТЛИКЛАРНИНГ
МАВЖУДЛИГИ ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ**

**СПРАВКА О НАЛИЧИИ ЦЕННОСТЕЙ,
УЧИТЫВАЕМЫХ НА ЗАБАЛАНСОВЫХ
СЧЕТАХ**

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	Ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
Оператив ижарага олинган асосий воситалар (001) Основные средства, полученные по оперативной аренде (001)	790		
Масъул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар (002) Товарно-материальные ценности, принятые на ответственное хранение (002)	800		
Қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (003)	810		

Материалы, принятые в переработку (003)			
Комиссияга қабул қилинган товарлар (004) Товары, принятые на комиссию (004)	820		
Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (005) Оборудование, принятое для монтажа (005)	830		
Қатъий ҳисобот бланкалари (006) Бланки строгой отчетности (006)	840		
Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи (007) Списанная в убыток задолженность неплатежеспособных дебиторов (007)	850		
Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (008) Обеспечение обязательств и платежей - полученные (008)	860		
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (009) Обеспечение обязательств и платежей - выданные (009)	870		
Молиявий ижара шартномаси бўйича берилган асосий воситалар (010) Основные средства, сданные по договору финансовой аренды (010)	880		
Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (011) Имущество, полученное по договору ссуды (011)	890		
Келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар (012) Расходы, исключаемые из налогооблагаемой базы следующих периодов (012)	900		
Вақтинчалик солиқ имтиёзлари (турлари бўйича) (013) Временные налоговые льготы (по видам) (013)	910		
Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (014) Инвентарь и хозяйственные принадлежности в эксплуатации (014)	920		

* Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари мавжуд бўлган ҳолларда уларнинг расшифровкиси Бухгалтерия балансининг иловасига мувофиқ келтирилади

* При наличии просроченной дебиторской и кредиторской задолженности их расшифровка приводится согласно приложению к Бухгалтерскому балансу

Раҳбар

Руководитель_____

Бош бухгалтер

Главный бухгалтер_____

Бухгалтерия балансига
ИЛОВА

ПРИЛОЖЕНИЕ
к Бухгалтерскому балансу

**МУДДАТИ ЎТГАН ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК
ҚАРЗЛАРИ РАСШИФРОВКАСИ**
20__ йил _____ ҳолатига

РАСШИФРОВКА

**ПРОСРОЧЕННОЙ ДЕБИТОРСКОЙ И КРЕДИТОРСКОЙ
ЗАДОЛЖЕННОСТИ по состоянию _____ 20__ г.**

N	Муддати ўтган қарздорликка эга бўлган дебитор ва кредиторлар рўйхати Перечень дебиторов и кредиторов, по которым имеется просроченная задолженность	Муддати ўтган умумий қарз Общая просроченная задолженность	Ташкилотга боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича вужудга келган муддати ўтган қарзлар Просроченная задолженность, образовавшаяся по причинам, не зависящим от организаций шу жумладан / в том числе:				
			жами всего	хукумат қарорларига асосан олдиндан ҳақ тўла-май жўнатилган (олинган) маҳсулотлар бўйича муддати ўтган қарзлар просроченная задолженность по продукции, отгруженной (полученной) без предоплаты по решениям Правительства	давлат ресурслари ва жамғармаларидан жўнатиш кўзда тутилган хом ашё ва материаллар бўйича ўтказилган бўнақ тўловлари суммаси сумма перечисленных авансовых платежей, по которым предусмотрена отгрузка сырья и материалов из государственных ресурсов и фондов	хукумат қарорлари бўйича кечиктирилган қарзлар задолженность, отсроченная по решениям правительства	қонунчиликка мувофиқ даъволар бўйича суд жараёнида кўриб чиқилаётган ёки ҳўжалик суди томонидан кредиторлардан ундириш тўғрисида қарор чиққан қарзлар суммаси сумма задолженности, по которой в соответствии с законодательством идет процесс судебного разбирательства по предъявленным искам или вынесено решение хозяйственного суда о взыскании с кредитора
1	2	3	4	5	6	7	8
МУДДАТИ ЎТГАН ДЕБИТОРЛИК ҚАРЗЛАРИ ПРОСРОЧЕННАЯ ДЕБИТОРСКАЯ ЗАДОЛЖЕННОСТЬ							
1.	Муддати ўтган қарздорликка эга бўлган дебиторлар, жами Дебиторы, по которым имеется просроченная задолженность, всего						
2.	Республика ичидаги муддати ўтган қарзлар, жами Просроченная задолженность внутри республики,						

	всего						
2.1.	шу жумладан, дебиторлар номи бўйича в том числе по наименования м дебиторов						
2.2.	Ички идоравий муддати ўтган қарзлар, жами Внутриведом ственная просроченна я задолженность, всего						
2.2.1.	шу жумладан дебиторлар номи бўйича в том числе по наименования м дебиторов						
3.	Республикада ан ташқаридаги муддати ўтган қарзлар, жами Просроченна я задолженность за пределами республики, всего						
3.1.	шу жумладан дебиторлар номи бўйича в том числе по наименования м дебиторов						
МУДДАТИ ЎТГАН КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАРИ ПРОСРОЧЕННАЯ КРЕДИТОРСКАЯ ЗАДОЛЖЕННОСТЬ							
4.	Муддати ўтган қарздорликк а эга бўлган кредиторлар, жами Кредиторы, по которым имеется просроченна				x		

	я задолженность, всего						
5.	Республика и чидаги муддати ўтган қарзлар, жами Просроченна я задолженность на территории республики, всего				X		
5.1.	шу жумладан, кредиторлар номи бўйича в том числе по наименования м кредиторов				X		
5.2.	Ички идоравий муддати ўтган қарзлар, жами Внутриведом ственная просроченна я задолженность, всего				X		
5.2.1.	шу жумладан кредиторлар номи бўйича в том числе по наименования м кредиторов				X		
6.	республикадан ташқаридаги муддати ўтган қарзлар, жами Просроченна я задолженность за пределами республики, всего				X		
6.1.	шу жумладан кредиторлар номи бўйича в том числе по наименования м кредиторов				X		

--	--	--	--	--	--	--	--

Баланс ҳисоботини тузиш ва тақдим этишнинг охириги муддатлари:

*чораклик – чоракдан кейинги ойнинг 25 санасигача;

*йиллик- кейинги йилнинг 15 февралигача.

ХИИКлар йиллик ҳисоботни 15 мартгача топширишлари лозим. Кичик бизнес субъектлари балансни фақат йил якуни бўйича тузадилар ва тақдим этадилар.

2.БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСНИНГ ТУЗИШ ЦИКЛИ

. Бухгалтерия балансини тузиш учун жорий давр якунлангач қуйидаги ишлар амалга оширилиши лозим:

- Бош китобда очилган барча синтетик счётлар ёпилади, яъни уларнинг дебет ва кредит оборотлари суммалари жамланади ва охириги қолдиқлари топилади;

- Бош китобда очилган синтетик счётларнинг бош қолдиғи, дебет обороти, кредит обороти ва охириги қолдиғи иннинг уларга очилган аналитик счётларнинг (журнал-ордерлар, қайдномалар, мемориал-ордерлар, карточкалар ва бошқалар) йиғма маълумотлари (мос равишда бош қолдиқ, дебет оборот, кредит оборот, охириги қолдиқ) билан уйғунлиги таъминланади. Бундай уйғунлиkning бўлмаслиги хўжалик операцияларини бухгалтерия ҳисоби счётларида акс эттиришда хатоликларга йўл қўйилганлигидан дарак беради. Уйғунликни таъминлаш учун счётларга ёзувлар аналитик счётлар бўйича қайта текширилиб чиқилиши лозим, тегишли ҳолларда аниқликга эришиш учун ўзаро ҳисоб-китобларнинг ҳолати таққослама далолатномалар билан расмийлаштирилади.

- Барча моддий бойликларни акс эттирувчи счётлар бўйича ҳисоб маълумотларини аниқлиги ва ишончлилигини таъминлаш мақсадида уларнинг давр охиридаги ҳолати инвентаризация қилинади. Бу, айниқса, пул маблағларига, товар-моддий бойликларга, шунингдек ҳисоб-китобларга бевосита тааллуқлидир. Ҳисобот даври охиригача икки-уч ой олдин муддатда инвентаризациядан ўтказилган моддий бойликлар, масалан асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган қурилиш ишлари, бўйича инвентаризациядан кейинги маълумотлар ҳужжатлар асосида қайта кўриб чиқилади.

- Бош китобда очилган синтетик счётлар бўйича йиғма оборот қайдномаси тузилади, унда учта жуфт тенгликни (актив ва пассив счётлар бўйича мос равишдаги дебет ва кредит бош қолдиқлар, дебет ва кредит оборотлар, шунингдек дебет ва кредит охириги қолдиқлар суммаларининг тенглиги) мавжудлиги текширилади.

Юқорида келтирилган ишлар амалга оширилгач, бевосита бухгалтерия ҳисоби счётларининг охириги қолдиқ маълумотлари асосида бухгалтерия балансининг тегишли моддаларига Қоидага мувофиқ ўтказилади. Компьютерлаштирилган бухгалтерия ҳисоби шароитида счётларнинг

маълумотлари асосида бухгалтерия баланси автоматик тарзда шаклланади. Бунинг учун компьютер хотирасида счётлар ва баланс моддалари ўртасидаги боғ ликлик классификатори, шунингдек бундай боғ ликлик асосида баланс моддаларини шакллантириш алгоритмлари ва дастурий таъминоти мавжуд бўлиши лозим.

Бухгалтерия балансини тузиш унинг тасдиқланган шаклида келтирилган реквизитларни тўлдириш, шунингдек унинг ҳар бир моддаси қаршисига тегишли счётларнинг давр охиридаги қолдиқ суммаларини минг сўм ҳисобида ёзиш орқали амалга оширилади. Суммаси мавжуд бўлмаган моддалар қаршисига чизиқча қўйилади. Баланс моддаларининг суммалари иккита бўлим, бўлимлар ичида эса алоҳида гуруҳлар бўйича жамланади ва улар балансининг алоҳида сатрларида кўрсатилади. Иккита бўлим бўйича жамланган суммалар балансининг охириги сатрида қўшиб ёзилади, ушбу сумма “баланс валютаси” деб аталади ва у корхонанинг барча активларининг ва барча пасивларининг умумий суммасини ифодалайди.

Бухгалтерия балансининг охирида алоҳида жадвал кўринишида балансдан ташқари счётларда ҳисобга олинadиган қимматликларнинг давр боши ва охирига мавжудлиги тўғрисида маълумотлар берилади.

3.БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ МОДДАЛАРИНИ ТЎЛҒАЗИШ ҚОИДАЛАРИ

Бухгалтерия балансининг сатрлари Қоидага мувофиқ қуйидаги тартибда тўлдирилади:

Сатр коди	Сатрнинг номи	Сатрни тўлдириш тартиби
	АКТИВ	
	I УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР	
010	Асосий воситаларнинг бошланғич (қайта тиклаш) қиймати	Асосий воситалар ҳисоби учун мўлжалланган 0110-0190 ва 0310 – счётларнинг охириги дебет қолдиқ суммалари жамланади ва топилган умумий сумма акс эттирилади
011	Асосий воситаларнинг жамланган эскириш суммаси	Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби учун мўлжалланган 0210-0299 счётларнинг охириги кредит қолдиқ суммалари жамланади ва топилган умумий сумма акс эттирилади
012	Асосий воситаларнинг қолдиқ (баланс) қиймати	010 –сатр суммасидан 011-сатр суммасини айириш йўли билан топилади
020	Номоддий активларнинг	Номоддий активлар ҳисоби учун

	бошланг ич (қайта тиклаш) қиймати	мўлжалланган 0410-0490-счётларнинг охирги дебет қолдиқ суммалари жамланади ва топилган умумий сумма акс эттирилади
021	Номоддий активларнинг жамланган эскириш суммаси	Номоддий активларнинг эскириши ҳисоби учун мўлжалланган 0510-0590 счётларнинг охирги кредит қолдиқ суммалари жамланади ва топилган умумий сумма акс эттирилади
022	Номоддий активларнинг қолдиқ (баланс) қиймати	020 –сатр суммасидан 021-сатр суммасини айтириш йўли билан топилади
030	Узоқ муддатли инвестициялар, жами	040,050,060,070,080-сатрларнинг суммаларини қўшиш йўли билан топилади
040	Қимматли қоғозлар	Қимматли қоғозларга киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0610 – счётнинг дебет қолдиғи и суммаси акс эттирилади
050	Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар	Шўъба хўжалик жамиятларига киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0620 – счётнинг дебет қолдиғи и суммаси акс эттирилади
060	Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар	Қарам хўжалик жамиятларига киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0630 – счётнинг дебет қолдиғи суммаси акс эттирилади
070	Чет эл капитали мавжуд бўлган корхоналарга инвестициялар	Чет эл капитали мавжуд корхоналарга киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0640 – счётнинг дебет қолдиғи и суммаси акс эттирилади
080	Бошқа узоқ муддатли инвестициялар	Бошқа узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0690-счётнинг дебет қолдиғи суммаси акс эттирилади
090	Ўрнатилмаган асбоб-ускуналар	Ўрнатилмаган асбоб-ускуналар ҳисоби учун мўлжалланган 0710 ва 0720-счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси акс эттирилади
100	Капитал қуйилмалар	Капитал қуйилмалар ҳисоби учун мўлжалланган 0810-0890 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси акс эттирилади

110	Узоқ муддатли дебиторлик қарзлар	Узоқ муддатли (бир йилдан ортиқ) дебиторлик қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 0910-0940 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси акс эттирилади
111	Шундан: муддати ўтгани	Маълумот тариқасида 0910-0940 счётларда акс эттирилган узоқ муддатли дебиторлик қарзларнинг охириги тўлов муддати кейин 90 кундан ортиқ вақтда келиб тушмаган қисми акс эттирилади
120	Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар	Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (даромад солиғ и, дисконт ва чегирмалар бўйича, шунингдек бошқа муддати узайтирилган харажатлар) ҳисоби учун мўлжалланган 0950-0990 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
130	1-бўлим бўйича жами	012,022,030,090,100,110,120-сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
	II ЖОРИЙ АКТИВЛАР	
140	Товар-моддий захиралар, жами	150,160,170,180-сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
150	Ишлаб чиқариш захиралари	Материаллар ва бошқа ишлаб чиқариш захиралари ҳисоби учун мўлжалланган 1000,1100,1500,1600-счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
160	Тугалланмаган ишлаб чиқариш	Асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини акс эттиришга мўлжалланган 2000,2100,2300,2700-счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
170	Тайёр маҳсулот	Тайёр маҳсулотлар ҳисоби учун мўлжалланган 2810-2890 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
180	Товарлар	Товарлар ҳисоби учун мўлжалланган 2910-2990 счётларнинг дебет

		қолдиқлари суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
190	Келгуси давр харажатлари	Келгуси давр харажатлари (ижара, хизматлар, обуна ва шу каби бошқа келгуси даврга тааллуқли харажатлар) ҳисоби учун мўлжалланган 3110-3190 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
200	Кечиктирилган харажатлар	Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (даромад солиғ и, дисконт ва чегирмалар бўйича, шунингдек бошқа муддати узайтирилган харажатлар)нинг жорий қисмини ҳисоби учун мўлжалланган 3210-3290-счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
210	Дебиторлар, жами	220,230,240,250,260,270,280,290,300,310- сатрлар суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
211	Шундан: муддати ўтгани	Маълумот тариқасида дебиторлик қарзларнинг муддати ўтиб кетган қисми (90 кундан ортиқ муддатда тўланмаган қисми) кўрсатилади
220	Буюртмачилар ва харидорларнинг қарзи	Харидор ва буюртмачилардан келиб тушадиган счётларни акс эттиришга мўлжалланган 4000 –счётнинг дебет қолдиғ и суммасидан шубҳ али резервлар ҳисоби учун мўлжалланган 4900 счётнинг кредит қолдиғи суммаси айиришдан кейин қолган сумма кўрсатилади
230	Алоҳ ида ажратилган бўлинмаларнинг қарзи	Корхонанинг алоҳ ида бўлинмалари (филиаллари, ваколатхоналари)нинг қарзларини акс эттиришга мўлжалланган 4110-счётнинг дебет қолдиғ и суммаси кўрсатилади
240	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзларини акс эттиришга мўлжалланган 4120-счётнинг дебет қолдиғ и суммаси кўрсатилади
250	Ходимларга берилган	Ходимларга иш ҳ ақи, хизмат

	бўнақлар	сафарлари, умумхўжалик мақсадларида берилган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 4210-4290 ёсётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
260	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга ўтказилган бўнақларнинг ҳисоби учун мўлжалланган 4310-4390 сётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
270	Бюджетга солиқ ва йиғинлар бўйича бўнақ тўловлари	Бюджетга солиқлар ва йиғинлар бўйича ўтказилган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 4410-сётнинг дебет қолдиғи суммаси кўрсатилади
280	Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари	Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловларини ҳисоби учун мўлжалланган 4510-4530 сётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
290	Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи	Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзларини ҳисоби учун мўлжалланган 4610-сётнинг дебет қолдиғи суммаси кўрсатилади
300	Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзи	Ходимларнинг бошқа операциялар (олинган кредит ва қарзлар, камомадлар ва бошқа операциялар) бўйича қарзлари ҳисоби учун мўлжалланган 4710-4790 сётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
310	Бошқа дебиторлик қарзлари	Ушбу сатрда юқоридаги сатрларга кирмай қолган бошқа дебиторлик қарзларни (фоизлар, дивидендлар, роялти, ижара тўловлари, жарималар ва бошқалар бўйича дебиторлик қарзлар) акс эттиришга мўлжалланган 4810-4890 сётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
320	Пул маблағлари, жами	
330	Кассадаги пул маблағ	Кассадаги миллий ва чет эл

	лари	валюталари ҳисоби учун мўлжалланган 5010 ва 5020-счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
340	Ҳисоблашиш счётидаги пул маблағлари	Ҳисоблашиш счётидаги пул маблағлари ҳисоби учун мўлжалланган 5110-счётнинг дебет қолдиғи суммаси кўрсатилади
350	Чет эл валютасидаги пул маблағлари	Чет эл валютасидаги пул маблағларини миллий валютага расмий курслар бўйича акс эттиришга мўлжалланган 5210 ва 5220-счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
360	Бошқа пул маблағлари ва пулли эквивалентлар	Ушбу сатрда 5500,5600,5700-счётларда акс этирилган пул маблағлари ва пулли эквивалентларнинг давр охиридаги қолдиқ суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
370	Қисқа муддатли инвестициялар	Қисқа муддатли инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 5810-5830-счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
380	Бошқа жорий активлар	Товар-моддий бойликлар бўйича камомадлар, ўғирликлар, етказилган зарарлардан йўқотишлар ҳисоби учун мўлжалланган 5900-счётнинг дебет қолдиғи суммаси кўрсатилади
390	II- бўлим бўйича жами	140,190,200,210,320,370,380- сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
400	Баланснинг активи бўйича жами	130 ва 390 –сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
	ПАССИВ	
	1. ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ МАНБАИ	
410	Устав капитали	Устав капитали ҳисоби учун мўлжалланган 8300-счётнинг кредит қолдиғи суммаси кўрсатилади
420	Қўшилган капитал	Қўшилган капитал ҳисоби учун мўлжалланган 8400-счётнинг кредит

		қолдиф ининг суммаси кўрсатилади
430	Резерв капитали	Резерв капитали ҳисоби учун мўлжалланган 8500-счётнинг кредит қолдиф ининг суммаси кўрсатилади
440	Сотиб олинган хусусий акциялар	Сотиб олинган хусусий акциялар ҳисоби учун мўлжалланган 8600-счётнинг дебет қолдиф ининг суммаси манфий белги билан кўрсатилади
450	Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зара)	Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисоби учун мўлжалланган 8710 ва 8720-сётларнинг қолдик суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади. Агар бу йиғинди зарарни ташкил этса, у ҳолда сумма манфий белги билан кўрсатилади
460	Мақсадли тушумлар	Мақсадли тушумлар ҳисоби учун мўлжалланган 8800-счётнинг кредит қолдиф ининг суммаси кўрсатилади
470	Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захиралар	Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захираларни акс эттирувчи 8900-счётнинг кредит қолдиф ининг суммаси кўрсатилади
480	<i>1-бўлим бўйича жами</i>	<i>410,420,430,440,450,460,470-сатрларнинг суммаларини йиғиндиси кўрсатилади</i>
	II МАЖБУРИЯТЛАР	
490	Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами	500,510,520,530,540,550,560,570,580,590-сатрларнинг суммаларини йиғиндиси кўрсатилади
491	Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари	500,520,540,560,590-сатрларнинг суммаларини йиғиндиси кўрсатилади
492	Шундан: муддати ўтган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари	Маълумот тариқасида кўрсатилади
500	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга узоқ муддатли қарз	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга узоқ муддатли қарз ҳисоби учун мўлжалланган 7000-счётнинг кредит қолдиф и суммаси кўрсатилади
510	Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз	Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7110-сётнинг кредит қолдиф и суммаси кўрсатилади

520	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига узок муддатли қарз	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига узок муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7120-счётнинг кредит қолдиғи суммаси кўрсатилади
530	Узок муддатли кечиктирилган даромадлар	Узок муддатли кечиктирилган даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 7210,7230,7230-счётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
540	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича узок муддатли кечиктирилган мажбуриятлар	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича узок муддатли кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 7240-счётнинг кредит қолдиғи иннинг суммаси кўрсатилади
550	Бошқа узок муддатли кечиктирилган мажбуриятлар	Бошқа узок муддатли кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 7250,7290-счётларнинг кредит қолдиқлари суммасининг йиғиндиси кўрсатилади
560	Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар	Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 7300-счётнинг кредит қолдиғи иннинг суммаси кўрсатилади
570	Узок муддатли банк кредитлари	Узок муддатли банк кредитлари ҳисоби учун мўлжалланган 7810-счётнинг кредит қолдиғи иннинг суммаси кўрсатилади
580	Узок муддатли қарзлар	Узок муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7820,7830,7840-счётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
590	Бошқа узок муддатли кредиторлик қарзлар	Бошқа узок муддатли кредиторлик қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7900-счётнинг кредит қолдиғи иннинг суммаси кўрсатилади
600	Жорий мажбуриятлар, жами	610,620,630,640,650,660,670,680,690,700,710,720,730,740,750,760-сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
601	Шу жумладан жорий	610,630,650,670,680,690,700,710,720,76

	кредиторлик қарзлар	0-сатрлар суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
602	Шундан: муддати ўтган жорий кредиторлик қарзлари	Маълумот тариқасида кўрсатилади
610	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6000-счётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
620	Ажратилган бўлинмаларга қарз	Ажратилган бўлинмаларга қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6110-счётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
630	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6120-счётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
640	Кечиктирилган даромадлар	Кечиктирилган даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 6210,6220,6230-сётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
650	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 6240-сётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
660	Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар	Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 6250,6290-сётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғ индиси кўрсатилади
670	Олинган бўнақлар	Олинган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 6300-сётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
680	Бюджетга тўловлар бўйича қарз	Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6400-сётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
690	Суғ урталар бўйича қарз	Суғ урталар бўйича қарз ҳисоби учун мўлжалланган 6510-сётнинг кредит қолдиғи и суммаси кўрсатилади
700	Мақсадли давлат жамғ армаларига тўловлар бўйича қарз	Мақсадли давлат жамғ армаларига тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6520-сётнинг кредит

		қолдиг и суммаси кўрсатилади
710	Таъсисчиларга бўлган қарзлар	Таъсисчиларга бўлган қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6600-счётнинг кредит қолдиг и суммаси кўрсатилади
720	Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз	Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6710 ва 6720-счётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
730	Қисқа муддатли банк кредитлари	Қисқа муддатли банк кредитлари ҳисоби учун мўлжалланган 6810-счётнинг кредит қолдиг и суммаси кўрсатилади
740	Қисқа муддатли қарзлар	Қисқа муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6820,6830,6840-счётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
750	Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми	Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми ҳисоби учун мўлжалланган 6950-счётнинг кредит қолдиг и суммаси кўрсатилади
760	Бошқа кредиторлик қарзлар	Бошқа кредиторлик қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6910,6920,6930,6940,6960, 6970,6980,6990-счётларнинг кредит қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади (6950-счётдан ташқари)
770	II-бўлим бўйича жами	490 ва 600- сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
780	Баланснинг пассиви бўйича жами	480 ва 770 – сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
790	Қисқа муддатли ижарага олинган асосий воситалар	1 йил муддатгача ижарага олинган асосий воситаларнинг 001- балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган қиймати кўрсатилади
800	Маъсул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар	002-балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган маъсул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликларнинг суммаси кўрсатилади
810	Қайта ишлашга қабул қилинган материаллар	003- балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган қайта ишлашга

		қабул қилинган материалларнинг қиймати кўрсатилади
820	Комиссияга қабул қилинган товарлар	004-балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган комиссия товарларнинг қиймати кўрсатилади
830	Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар	005-балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган ўрнатишга қабул қилинган ускуналарнинг қиймати кўрсатилади
840	Қатъий ҳ исобот бланкалари	006-балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган қатъий ҳ исоботи бериладиган бланкаларнинг қиймати кўрсатилади
850	Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳ исобдан чиқарилган қарзи	007-балансдан ташқари счётнинг киримиға ёзилган тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳ исобдан чиқарилган қарзлари суммаси кўрсатилади
860	Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти	008-балансдан ташқари счётда ёзилган олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти суммаси кўрсатилади
870	Берилган мажбуриятлар ва тўловларнинг таъминоти	009-балансдан ташқари счётда ёзилган берилган мажбуриятлар ва тўловларнинг таъминоти суммаси кўрсатилади
880	Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар	010-балансдан ташқари счётда кўрсатилган узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситаларнинг қиймати кўрсатилади
890	Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар	011-балансдан ташқари счётда акс эттирилган ссуда шартномаси бўйича олинган мулкларнинг қиймати кўрсатилади
900	Келгуси даврларда солиқ олинадиган базадан чиқариладиган харажатлар	012-балансдан ташқари счётда акс эттирилган келгуси даврларда солиқ олинадиган базадан чиқариладиган харажатлар суммаси кўрсатилади
910	Вақтинчалик солиқ имтиёзлари	013- балансдан ташқари счётда акс эттирилган вақтинчалик солиқ имтиёзлари суммаси кўрсатилади
920	Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик	014- балансдан ташқари счётда акс эттирилган фойдаланишдаги инвентар

	жиҳ озлари	ва хўжалик жиҳ озларининг қиймати кўрсатилади
--	------------	--

23-маъруза

**МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА
ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асослари (мақсади, муддатлари, форматлари, тузиш ва тақдим этиш усуллари) 2. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот моддаларини тўлғазиш қоидалари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини очиқ бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ (МАҚСАДИ, МУДДАТЛАРИ, ФОРМАТЛАРИ, ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ УСУЛЛАРИ)

Халқаро ва миллий ҳисоб тизимларида назарда тутилган молиявий ҳисоботнинг муҳим шаклларида бири бўлиб «Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот» ҳисобланади. Ушбу ҳисобот турлича бошқа номларда ҳам аталади. Чунончи, 1996 йилда Нью-Йорк шаҳрида ўтказилган анкета сўровларида 600 та компаниядан 298 таси бу ҳисоботни “Фойда тўғрисида ҳисобот” деб аташ, 127 таси “Даромад тўғрисида ҳисобот”, 167 таси “Операцияларнинг натижалари тўғрисида ҳисобот” деб аташни тавсия қилганлар. Собиқ СССРда бухгалтерия ҳисоботининг ушбу шакли ҳам “Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот” деб аталган. Бизнинг республикамызда молиявий ҳисоботнинг ушбу шакли «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» деб номланади.

Турлича номланишидан катъий назар, ушбу ҳисоботнинг бош мақсади бўлиб корхоналарнинг маълум бир даврдаги молиявий хўжалик фаолиятининг якуний натижалари тўғрисида ахборот бериш ҳисобланади. Бу ҳисобот корхонанинг ҳисобот даврида олган барча даромадлари, қилган сарф-харажатлари, солиқ тўловлари ва пировардида эришган соф фойдаси тўғрисидаги ахборотларни пул бирлигида акс эттиради. Айнан ушбу кўрсаткичлар ҳисоботнинг асосий элементларини ташкил этади. Ҳисоботнинг муҳим элементларини ташкил қилувчи ушбу кўрсаткичлар корхоналар рентабеллигини, инвестиция қийматини, тўлов қобилиятини, молиявий ҳолатини аниқлашда энг муҳим манба сифатида ишлатилади. Бу ҳисобот ёрдамида инвесторлар ва кредиторлар ўзларининг пул маблағларини келгуси даврлар учун кирими ва чиқимини башорат қиладилар, шунингдек уларнинг қопланиш муддатларини белгилайдилар ҳамда мавжуд хатарларга баҳо берадилар. Буларнинг барчаси «Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот»нинг ўта муҳим ҳисобот шаклларида бири эканлигидан дарак беради.

“Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот” нинг энг муҳим ва пировард кўрсаткичи бўлиб соф фойда ҳисобланади.

Соф фойда деганда, одатда, корхонанинг барча даромадларидан барча харажатлар ва солиқлар чегириб ташлангандан кейин қолган фойдаси тушунилади.

Халқаро амалиётда соф фойда иккита метод асосида аниқланади. Булар:

1. Капиталдаги ўзгариш ёки капитални қўллаб-қувватлаш методи.
2. Операцион метод.

Соф фойдани аниқлашнинг «Капиталдаги ўзгариш» ёки «Капитални қўллаб-қувватлаш» методи. Ушбу методни америкалик олим Хикс тавсия этган. Шу боис, адабиётларда бу методни «Хикс методи» деб ҳам атайдилар.

Ушбу методга кўра, корхонанинг соф фойдаси қуйидаги алгоритм асосида топилади.

$$C_{\phi} = C_{A2} - C_{A1} + Итд \pm УК$$

Бу ерда:

C_{A2} – давр охиридаги соф активнинг суммаси;

C_{A1} – давр бошидаги соф активнинг суммаси;

Итд – ҳисобот йилида тақсимламаган соф фойданинг ишлатилган қисми (ҳисобланган дивидендлар, ўтган даврлар учун қўшимча ҳисобланган солиқлар, тўловлар ва бошқалар) ;

УК- ҳисобот йилида устав капиталидаги ўзгаришлар (кўпайиши, камайиши).

Хикс методига кўра корхонанинг тақсимланмаган соф фойдаси қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Мисол. Айтайлик корхонанинг соф активлари йил бошига 400 миллион сўм, йил охирига 500 миллион сўм, йил мабойнида ҳисобланган (тўланган) дивидендлар 80 миллион сўм, қўшимча ҳисобланган солиқлар 10 миллион сўм, инвесторларнинг устав капиталига қўшимча бадаллари 50 миллион сўм.

Ҳисобот даврининг тақсимланмаган соф фойдаси ҳисоб-китоби (Хикс методи бўйича)

№	Кўрсаткичлар	Сумма, млн. сўм
1.	Йил охирига соф актив суммаси (C_{A2})	500
2	Йил бошига соф актив суммаси (C_{A1})	400
3.	Соф актив суммасида ўзгариш, (+,-) (1қатор-2қатор)	100
4	Соф фойданинг ишлатилган қисми (ҳисобланган дивидендлар, ўтган даврлар учун қўшимча ҳисобланган солиқлар, тўловлар ва бошқалар) (Итф)	90
5	Устав капиталидаги ўзгаришлар (+↓ УК) (-↑ УК)	50
6	Ҳисобот даври соф фойдаси (3+4 ± 5)	140

Кўриниб турибдики, соф фойдани аниқлашнинг «Капиталдаги ўзгариш» ёки «Капитални қўллаб-қувватлаш» методи «Баланс ҳисоботи»да соф активларнинг ўзгаришига, шунингдек ҳисобот даврида олинган ва «Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот» ҳамда «Ҳисобот давр фойдасининг ишлатилиши тўғрисида ҳисобот»ни ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи метод ҳисобланади. Бундай боғлиқликнинг мавжулиги бевосита юқорида номлари зикр этилган ҳисобот шакллари тўғри тузилганлигидан ҳам дарак беради. Айнан шу соф фойдани аниқлашнинг «Хикс методи»нинг асосий афзаллиги ҳамда ўта муҳимлигини ҳам ифодалайди. Шунинг билан бирга бу метод, кўриниб турибдики, соф фойдани топишда асосий ролни ўйновчи даромадлар, харажатлар ва солиқлар тўғрисидаги ахборотларни ўзаро узвий боғлиқ эканлигини акс эттирмайди. Холбуки, соф фойда суммаси бевосита олинган даромадларга, қилинган сарф харажатларга ва ҳисобланган (тўланган)

солиқларга бевосита боғлиқдир. Айнан шулар «Хикс методи»нинг камчиликлари бўлиб ҳисобланади.

Соф фойдани аниқлашнинг операцион методи. Ушбу метод «Хикс методи»дан фарқли ўлароқ соф фойдани топишда даромадлар, харажатлар, солиқлар, ҳисобот йилнинг фойдасини ишлатилганлиги тўғрисидаги ахборотларга бевосита асосланган метод ҳисобланади. Ушбу методга кўра корхонанинг ҳисобот давридаги тақсимланмаган соф фойдаси қуйидагича топилади:

$$C_{\phi} = D - CT - DX - BD + MF_d - MF_x + \Phi_d - \Phi_z - \Phi_c - \Phi_n$$

Бу ерда:

D – сотишдан олинган даромад (соф тушум); **CT** – сотиш таннарихи; **DX** – давр харажатлари; **BD** – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар; **MF_d** – молиявий фаолиятдан даромадлар; **MF_x** – молиявий фаолият харажатлари; **Φ_d** – фавкулотдаги даромадлар; **Φ_z** – фавкулотдаги зарарлар; **Φ_c** – фойдан солиқлар (фойда солиғи ва ободонлаштириш солиғи), **Φ_n** – ҳисобот йили фойдасининг турли мақсадларда ишлатилган қисми (ҳисобланган дивидендлар, ўтган даврлар учун қўшимча ҳисобланган солиқлар, тўловлар ва бошқалар).

Корхонанинг ҳисобот йилида эришган соф фойдаси суммаси операцион метод асосида қуйидаги шаклда ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Ҳисобот даври соф фойдаси ҳисоб-китоби
(операцион метод бўйича)

№	Кўрсаткичлар	Сумма, Млн.сўм
1.	Жами даромадлар (соф тушум)	2500
2	Сотиш таннарихи	1700
3.	Сотишдан олинган ялпи фойда (1-2)	800
4	Давр харажатлари	500
5	Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар	50
6	Асосий фаолиятдан олинган фойда (3-4+5)	350
7	Молиявий фаолиятдан даромадлар	20
8	Молиявий фаолиятга доир харжатлар	60
9	Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (6+7-8)	310
10	Фавкулотдаги фойда	-
11	Фавкулотдаги зарарлар	-
12	Солиққача фойда (9+10-11)	310
13	Фойда солиғи	60
14	Ободонлаштириш солиғи	20
15	Ҳисобот йили фойдасининг ишлатилган қисми	90
16	Соф фойда (12-13-14)	140

Операцион методнинг афзаллиги шундаки, корхонанинг соф фойдаси суммаси ҳисоб-китобида унга бевосита таъсир қилувчи барча даромадлар, харажатлар, солиқ тўловлари ҳамда ҳисобот йилида фойданинг ишлатилган қисми ёрқин кўриниб туради. Шу боис, ҳам халқаро миқёсда, ҳам бизнинг республикада ҳозирги пайтда соф фойдани аниқлашнинг операцион методи кенг қўлланилмоқда.

“Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот” ички таркибий тузилишига кўра тўрт бўлимдан иборат. Булар:

1-бўлим. Операцион бўлим:

- А. Сотишдан олинган даромадлар.
- Б. Сотиш таннари.
- В. Сотиш харажатлари.
- Г. Маъмурий бошқарув ва бошқа операцион харажатлар.
- Д. Операцион фаолиятнинг якуний натижаси.

2-бўлим. Операцион бўлмаган бўлим:

- А. Асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар.
- Б. Асосий бўлмаган фаолиятга доир бошқа харажатлар.

3-бўлим. Фойдадан солиқ тўловлари бўлими

4-бўлим. Битта акцияга тўғри келувчи соф фойда бўлими

Бизнинг республикамызда қўлланилиб келинаётган “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот” кўрсаткичларининг жойланиши ҳам юқорига тартибга умуман олганда ўхшашдир. Фарқ шундаки, бизда қўлланиб келинаётган ҳисоботнинг охириги бўлимида фақат соф фойда (зарар)нинг умумий суммаси акс эттирилади, унда «битта акцияга тўғри келувчи соф фойда» кўрсаткичи назарда тутилмаган.

Ҳам халқаро амалиётда қўлланилаётган “Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот”, ҳам бизнинг республикамызда қўлланилаётган “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот” маълум ахборот чекловларига эга. Уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Ушбу ҳисобот шакллари корхоналар томонидан олинган фойдага сифат жиҳатидан баҳо бера олмайди. **Фойда сифати**, одатда ҳар бир акция бўйича тўланган соф фойда суммаси билан эмас, балки ҳар бир акция келтирган соф фойда суммаси билан ўлчанади. Ҳисоботда битта акцияга тўғри келадиган соф фойда миқдорини ўхшаш компаниялар билан таққослама маълумотлари бўлмаганлиги сабабли, фойдаланувчилар бу кўрсаткич сифатига баҳо бериш имкониятига эга эмаслар.

2. Корхоналарнинг соф фойдаси, одатда, унинг барча турдаги фаолиятининг натижаси ҳисобланади. Ҳисоботда кўрсатилган соф фойданинг суммаси унинг қайси фаолиятдан кўпроқ олинганлигини кўрсатмайди. Бу, мос равишда, келгусида даромадларни бюджетлаштиришда маълум қийинчиликлар туғдиради.

3. Ушбу ҳисобот шакллари корхоналар томонидан қилинган сарф-харажатларга ҳам сифат жиҳатидан баҳо бера олмайди. **Харажатлар сифати** деганда, одатда, уларнинг мақсадга мувофиқлиги, самарадорлиги тушунилади. Бинобарин, бундай сифат кўрсаткичини ҳар бир фаолият бўйича аниқлаш, ўхшаш компаниялар билан таққослаш кўпроқ наф беради. Бироқ, ҳисобот шаклларида ҳозирги пайтда келтирилган маълумотлар ҳар бир фаолият бўйича ҳамда жами корхона бўйича ушбу сифат жиҳатларни баҳолашга имкон бермайди.

4. Халқаро амалиётда қўлланилаётган “Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот” ҳамда бизнинг республикамизда қўлланилаётган “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот” у ёки бу фаолиятга доир даромадлар, харажатларнинг таркиби тўғрисида тўлиқ маълумот бера олмайди. Бундай маълумотларни олиш учун махсус жадваллар-расшифровкалар тузиш лозим бўлади.

5. Ушбу ҳисобот шакллари корхоналар тўлайдиган фойда солиғи базасига қайта қўшиладиган доимий ва вақтинчалик фарқларни (яъни нораціонал харажатларни), солиқ имтиёзларини махсус қаторда кўрсатилишини назарда тутмаган. Бу, мос равишда, ҳисобот бўйича фойдадан солиқларни тўғри ҳисобланганлигини бевосита назорат қилиш имконини бермайди.

3.2. ФОЙДА ВА ЗАРАРЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИНГ ФОРМАТЛАРИ, УЛАРНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ ВА ТЎЛҒАЗИШ УСУЛЛАРИ

Халқаро ва миллий амалиётда “Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот”ни тузишнинг турли форматлари қўлланилади. Бу форматлар уларнинг шакли, таркибий кўрсаткичлари, уларни тўлғазилиши бўйича бир-биридан фарқ қилади.

Халқаро амалиётда “Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот”нинг бир-биридан фарқ қилувчи иккита формати кенг қўлланилади:

1. Харажатлар характериға асосланган формат.
2. Харажатлар функциялариға асосланган формат.

Харажатлар характериға асосланган формат. Ушбу форматда корхона харажатлари уларнинг характериға қараб кўрсатилади. **Харажатлар характери** деганда, одатда, уларнинг моддий, меҳнат ва молиявий, пуллик ва пулсиз, бевосита ва билвосита харажатларға ажратилиши тушунилади.

Моддий харажатлар – бу ишлаб чиқаришға сарфланган хом-ашё ва материалларнинг таннарихидир.

Меҳнат харажатлари – бу корхона ходимлари меҳнати учун ҳисобланган иш ҳақи ва уларға мос равишда ҳисобланган ягона ижтимоий тўлов (мажбурий ажратмалар) суммасидир.

Молиявий харажатлар – бу банк хизматлари, олинган кредит ва қарзлар бўйича фоиз тўловлари, мол-мулк ва бошқа хўжалик рискларини суғурталар, хўжалик муносабларидан келиб чиқадиган пуллик тўловлар ва бошқалардир.

Амортизация харажатлари – бу узоқ муддатли асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича ҳисобланган пулсиз харажатлардир.

Бошқа харажатлар – бу корхонанинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фаолиятиға доир бошқа билвосита харажатларидир.

“Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот” харажатлар характери форматиға кўра қуйидаги шаклда тўлғазилади.

Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот
(харажатлар характери формати бўйича)

Кўрсаткичлар	Хусусий сумма	Жами сумма
1. Асосий фаолият даромадлари		
2. Асосий бўлмаган фаолият даромадлари		
3. Материал харажатлар		
4. Иш ҳақи ва суғурта харажатлари		
5. Суғурта харажатлари		
6. Амортизация харажатлари		
7. Бошқа харажатлар		
8. Жами харажатлар		
9. Фойда		
10. Муомаладаги 1 та оддий акцияга тўғри келадиган соф фойда		

Харажатлар функцияларига асосланган формат. Ушбу форматда корхона харажатлари уларнинг функцияларига қараб кўрсатилади. **Харажатлар функциялари** деганда, одатда, уларнинг корхоналарнинг ишлаб чиқариш, сотиш, бошқариш ва бошқа фаолият турларига доир (дахлдор) функцияларга тегишлилиги тушунилади. Чунончи, сотилган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг сотилган қисмига тегишли бўлган барча ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоботнинг ушбу форматида «Сотиш таннархи» кўрсаткичида кўрсатилади. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг сотишга оид харажатлар «Сотиш харажатлари», бошқарувга оид харажатлар «Бошқарув харажатлари», бошқа фаолият турларига оид харажатлар эса «Бошқа харажатлар» қаторида кўрсатилади.

“Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот” харажатлар функциялари форматида кўра қуйидаги шаклда тўлғазилади.

Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот
(харажатлар функцияси формати бўйича)

Кўрсаткичлар	Даромад	Харажат
1. Асосий фаолият даромадлари		х
2. Сотиш таннархи	Х	
3. Ялпи фойда		
4. Бошқа операцион даромадлар		х
5. Сотиш харажатлари	Х	
6. Бошқарув харажатлари	Х	
7. Бошқа харажатлар	Х	
8. Солиқлар	Х	
9. Соф фойда (зарар)		
10. Муомаладаги 1 та оддий акцияга тўғри келадиган соф фойда		х

Ўзбекистон Республикасида қўлланиладиган “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот” ўзининг мазмуни ва таркибий тузилмасига кўра харажатлар функциялари форматига мос келади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот
(Ўзбекистон Республикасида)

№	Кўрсаткичлар	Даромад	Харажат
1.	Жами даромадлар (соф тушум)		X
2	Сотиш таннари	X	
3.	Сотишдан олинган ялпи фойда (1-2)		
4	Давр харажатлари	X	
5	Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар		X
6	Асосий фаолиятдан олинган фойда (3-4+5)		
7	Молиявий фаолиятдан даромадлар		X
8	Молиявий фаолиятга доир харжатлар	X	
9	Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (6+7-8)		
10	Фавкулотдаги фойда		X
11	Фавкулотдаги зарарлар	X	
12	Солиққача фойда (9+10-11)		
13	Фойда солиғи	X	
14	Ободонлаштириш солиғи	X	
15	Соф фойда (12-13-14)		

Халқаро амалиётда қўлланилаётган “Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот”да корхоналарнинг соф фойдаси узлуксиз давом этаётган фаолият ва яқин ўртада тугатилаётган фаолият турлари якуний молиявий натижалари эътиборга олинган ҳолда акс эттирилади. Бунда, узлуксиз давом этаётган фаолиятдан олинган фойда (зарар) ҳамда яқин ўртада тугатилаётган фаолият турлари бўйича фойда (зарар) алоҳида-алоҳида қаторларда кўрсатилади.

Халқаро амалиётда бизнеснинг муҳим кўрсаткич индекатори сифатида “битта акцияга тўғри келувчи фойда” кўрсаткичи фойдаланилади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш негизида қуйидагилар ётади:

1. Соф фойда.
2. Имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар.
3. Муомаладаги оддий акцияларнинг ўртача сони.

Ушбу элементлар асосида битта оддий акцияга тўғри келувчи фойда ($\Phi 1a$) қуйидагича топилади:

$$\Phi 1a = \frac{Cф - Диа}{Aо}$$

Бу ерда: **Сф**- соф фойда; **Диа**- -имтиёзли акцияларга тўғри келувчи дивиденд суммаси; **Ао**- муомаладаги оддий акциялар сони.

Мисол: корхонанинг соф фойдаси 150 млн сўм. Имтиёзли акцияларга ҳисобланган дивидендлар 50 млн, муомаладаги акциялар сони 100 минг дона бўлса, битта акцияга тўғри келувчи фойда 1 минг сўмни ташкил қилади.

2. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ МОДДАЛАРИНИ ТЎЛҒАЗИШ ҚОИДАЛАРИ

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишга асос бўлиб корхонанинг барча даромадлари ва харажатлари, фойдани ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) счётларнинг маълумотлари ҳисобланади. Қоидага мувофиқ ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

Сатр коди	Сатр номи	Сатрни тўлдириш тартиби
010	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан туган соф тушум	Маҳ сулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан туган соф тушумни ҳисоби учун мўлжалланган 9010,9020,9030-счётларнинг кредит обороти суммалари йиғиндиси қайтарилган маҳ сулотлар (товарлар, иш, хизматлар) суммаларини, берилган чегирмалар суммаларини (9040 ва 9050-счётларнинг дебет оборот суммалари) айтириш орқали топилади ва даромадлар устунчасида кўрсатилади
020	Сотилган маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларнинг таннари	Сотилган маҳ сулот (товарлар, иш ва хизмат)ларнинг таннари ҳисоби учун мўлжалланган 9110,9120,9130,9140,9150-счётларнинг дебет обороти суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасида кўрсатилади
030	Маҳ сулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари)	010 ва 020-сатрлар суммаларининг фарқи ёзилади. Ижобий фарқ олинган фойдани кўрсатади

		ва у даромадлар устунчасига ёзилади. Салбий фарк сотишдан кўрилган зарарни ифодалайди ва у харажатлар устунчасига ёзилади
040	Давр харажатлари, жами	050,060,070,080- сатрларнинг суммалари йиғ индиси кўрсатилади
	Шу жумладан:	
050	Сотиш харажатлари	Сотиш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9410-счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
060	Маъмурий харажатлар	Маъмурий харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9420-счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
070	Бошқа операцион харажатлар	Бошқа операцион харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9430-счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
080	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври ҳаражатлари	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври ҳаражатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9440-счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
090	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9310 - 9390-счётларнинг кредит оборот суммалари йиғ индиси даромадлар устунчасида кўрсатилади
100	Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)	030 сатр – 040 сатр + 090 сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида

		кўрсатилади
110	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами	120,130,140,150,160-сатрлар суммаларининг йиғ индиси
	Шу жумладан:	
120	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9520- счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
130	Фоизлар кўринишидаги даромадлар	Фоизлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9530- счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
140	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9550- счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
150	Валюта курси фарқидан даромадлар	Валюта курси фарқидан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9540- счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
160	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9510,9560,9590-счётларнинг кредит оборот суммалари йиғ индиси даромадлар устунчасига ёзилади
170	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	180,190,200,210- сатрлар суммаларининг йиғ индиси харажатлар устунчасига ёзилади
	Шу жумладан:	
180	Фоизлар кўринишидаги харажатлар	Фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610- счётнинг дебет оборот суммаси

		харажатлар устунчасига ёзилади
190	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610- счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
200	Валюта курси фаркидан зарарлар	Валюта курси фаркидан зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9620- счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
210	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9630,9690- счётларнинг дебет оборот суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
220	Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари)	100 –сатр +110-сатр –170 сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
230	Фавқулотдаги фойда ва зарарлар	Фавқулотдаги фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710- счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ва фавқулотдаги зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720- счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
240	Даромад(фойда) солиғ ини тўлагунга қадар фойда (зарар)	220-сатр (+ -) 230- сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

250	Даромад(фойда) солиғ и	Даромад(фойда) солиғ и фойда ҳ исоби учун мўлжалланган 9810-счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
260	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғ имлар	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғ имлар ҳ исоби учун мўлжалланган 9820,9830- счётларнинг дебет оборот суммалари харажатлар устунчасига ёзилади
270	Ҳ исобот даврининг соф фойдаси (зарари)	240 –сатр – 250-сатр – 260- сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида бўлими “Бюджетга тўловлар тўғрисида маълумот” деб аталади. Ушбу маълумотнома тўртта устунчадан иборот бўлиб, унинг 1 ва 2- устунчаларида солиқ тўловларининг номи ва сатр рақами, 3-устунчада ҳисоб бўйича тўланадиган тўловлар суммаси, 4-устунчада эса – ҳақиқатда тўланган солиқ тўловлари суммаси кўрсатилади. Маълумотноманинг ҳар бир сатрида солиқ тўловларининг алоҳида турлари бўйича ҳисобланган ва ҳақиқатда бюджетга тўланган суммалар кўрсатилади.

24-маъруза

**ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИ
ТУЗИШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

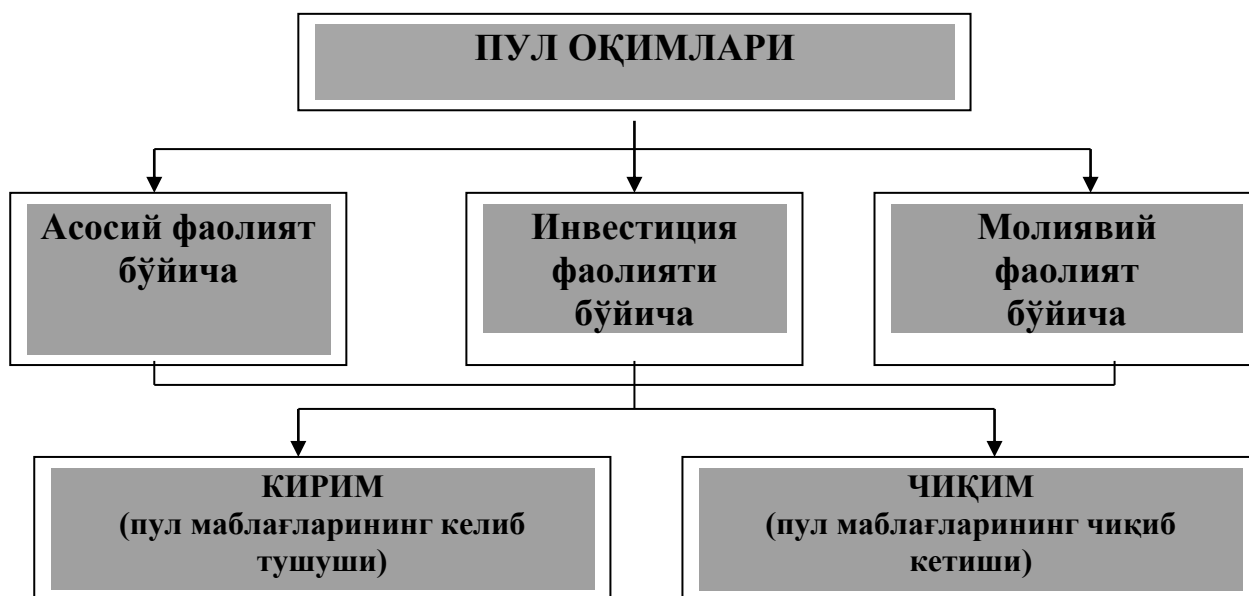
Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асослари (мақсади, муддатлари, форматлари, тузиш ва тақдим этиш усуллари) 2. Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот моддаларини тўлғазиш қоидалари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини очиб бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

1. ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ (МАҚСАДИ, МУДДАТЛАРИ, ФОРМАТЛАРИ, ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ УСУЛЛАРИ)

Молиявий ҳисоботнинг муҳим шаклларида яна бири бўлиб «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» ҳисобланади. Халқаро таълимотда ушбу ҳисобот «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» деб аталади.

Турлича номланишидан қатъий назар, ушбу ҳисоботнинг бош мақсади бўлиб корхонада ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари, яъни уларнинг кирими ва чиқими, шунингдек давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Халқаро амалиётда ва республикамызда қўлланилаётган ушбу ҳисоботда пул оқимларини акс эттирувчи кўрсаткичлар корхоналарнинг пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни бевосита фаолият турлари бўйича гуруҳлашга йўналтирилган. Чунончи, 7-сон БҲХС «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» ва 9-сон БҲМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»га мувофиқ корхоналарнинг пул оқимларини асосан қуйидаги фаолият турлари бўйича гуруҳлаш кўзда тутилган:

Ҳисоботда пул кирими ва чиқими тўғрисидаги ахборотлар ҳар бир фаолият тури бўйича уларнинг келиб тушиш манбалари ва йўналишлари бўйича акс эттирилади. Чунончи, фаолиятнинг алоҳида турларига оид пул киримининг асосий манбалари ва пул чиқимларининг асосий йўналишлари қуйидаги жадвалларда келтирилган.

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ПУЛ ОҚИМЛАРИ

КИРИМ (+)	ЧИҚИМ (-)
1.ТМБларни сотишдан олинган пул тушумлари	1.Таъминотчиларга тўловлар
2.Роялти, гонорар, воситачилик ҳақи ва бошқа тушумлар	2.Ходимларга тўланган иш ҳақи ва улар номидан тўловлар
3.Суғурта компаниясидан олинган тушумлар	3.Тўланган солиқлар ва мажбурий ажратмалар
4.Таъминотчилардан қайтиб тушган пуллар	4.Суғурта компанияларига тўловлар
5.Қайтариб берилган солиқлар	5. Харидорлардан олинган авансларни қайтарилиши

ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИ БЎЙИЧА ПУЛ ОҚИМЛАРИ

КИРИМ (+)	ЧИҚИМ (-)
1. Асосий воситалар, номоддий активлар, молиявий инвестициялар, тугалланмаган капитал қурилиш объектларини сотишдан олинган пул тушумлари	1. Асосий воситалар, номоддий активлар, жиҳозлар сотиб олишга ва капитал қурилиш, реконструкция, модернизация ва кенгайтиришга кетган пул маблағлари
2.Ўзгаларнинг сотиб олинган қимматли қоғозларини, таъсис бадали сифатида берилган ҳиссани, ўзга шахсларга берилган қарзларни сотишдан тушумлар	2.Молиявий инвестицияга сарфланган пул маблағлари (таъсис бадали, қимматли қоғозларни сотиб олиш, вақтинчалик кредит ва қарз бериш)
3.Киритилган молиявий инвестицияларнинг қайтиб келиши	
4. Олинган дивидендлар	

МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ПУЛ ОҚИМЛАРИ

КИРИМ (+)	ЧИҚИМ (-)
1. Чиқарилган қимматли қоғозлар (акция, облигация ва бошқалар)ни сотишдан олинган пул тушумлари	1. Чиқарилган қимматли қоғозлар (акция, облигация ва бошқалар) суммаларини қайтариш ва уларни қайта сотиб олишга кетган пул маблағлари
2. Олинган кредитлар ва қарзлар	2. Олинган кредитлар ва қарзларни қайтариш
	3. Тўланган дивиденд ва фоизлар
	4. Молиявий лизинг тўлови

Ҳисоботда пул кирими ва чиқимларини фаолият турлари бўйича акс эттирилиши қайси фаолият турини корхонага кўпроқ пул маблағлари келтираётганлигини, шунингдек уларнинг қайси бирига кўп ёки кам пул маблағлари сарфланганлигини аниқлаш имконини беради.

Ҳисоботнинг муҳим аҳамияти яна шундаки, унинг алоҳида сатрларида ҳар бир фаолият тури бўйича пул маблағларининг соф ўсиши ёки соф камайиши ҳамда пулсиз операциялар суммалари ҳам акс эттирилади.

Ҳар бир фаолият тури бўйича **соф ўсиш** деганда ушбу фаолиятга доир пул киримининг пул чиқимидан ортиқ қисми ($K > Ч$), **соф камайиш** деганда эса пул чиқимининг пул киримидан ортиқ қисми ($K < Ч$) тушунилади.

Пулсиз операциялар деганда пул кирими ва чиқимиға олиб келмайдиган, бироқ корхона даромади ёки харажатларига таъсир кўрсатадиган операциялар тушунилади. Алоҳида фаолият турларига оид пулсиз операцияларга мисоллар қуйидаги жадвалда келтирилган.

ПУЛСИЗ ОПЕРАЦИЯЛАР	
Асосий фаолият бўйича	*амортизация ажратмалари; *бартер
Инвестиция фаолияти бўйича	*қарзни бошқа актив билан қайтарилиши *қарзни эвазига берилиши;
Молиявий фаолият бўйича	*қимматли қоғозларни сотиб олиш ва номинал қиймати ўртасида фарқи (чегирма ёки устамаларни) ҳисобдан чиқарилиши

Халқаро амалиётда ва республикамізда қўлланилаётган пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот молиявий ҳисоботнинг бошқа шакллари сингари маълум ахборот чекловларига эга. Чунончи, ушбу ҳисоботда акс эттирилган харидорлардан келиб тушган пул маблағларининг бевосита сотишдан тушум ёки улардан олинган бўнак эканлигини аниқлаб бўлмайди. Худди шундай таъминотчиларга, ходимларга ҳамда бюджетга тўланган пул маблағларининг уларга тўланган қарз ёки бўнак эканлигини ҳам ҳисоботдан тўғридан-тўғри аниқлаш имкони мавжуд эмас. Бундай ахборот чекловлари бошқа дебиторлар ва кредиторлар билан бўлган пуллик муносабатларга ҳам тегишлидир.

Ҳисоботнинг ахборот чекловлари сираси сифатида яна шуни айтиш мумкинки, унда корхоналарнинг бўш пул маблағлари тўғрисидаги маълумотлар акс эттирилмайди. Одатда, **бўш пул маблағлари** - *хўжалик юритувчи субъектларда юз берган иқтисодий муносабатларнинг натижаси бўлиб, вужудга келган барча тўлов мажбуриятлари тўлиқ қониқтирилгандан кейин улар ихтиёрида хусусий актив сифатида қоладиган ва келажакда ўта муҳим аҳамиятга молик бўлган фаолият турлари ҳамда мақсадларга хоҳиш-иродага кўра тасарруф этилиши мумкин бўлган пул маблағларидир.*

Ушбу ва бошқа ахборот чекловлари пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботни янада такомиллаштириш, чунончи унинг корхоналар пул кирими ва чиқимларини, шу жумладан бўш пул маблағларини вужудга келиши ва сарфини тўғри бюджетлаштириш ҳамда назоратини кучайтириш мақсадларига мувофиқлаштириш заруратлари борлигидан дарак беради.

4.2. ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ УСУЛЛАРИ

Халқаро амалиётда қўлланиб келинаётган 7-сон БҲХС «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» ва республикамизнинг 9-сон БҲМС “Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот”га мувофиқ корхоналарнинг пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботи бевосита ва билвосита усулларда тузилиши мумкин.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг бевосита усули

Ушбу усулнинг характерли хусусиятлари сирасига қуйидагилар киради:

- > пул кирими ва чиқими ҳар бир фаолият тури бўйича ҳисоботнинг алоҳида бўлимларида акс эттирилади, шунингдек уларнинг ҳар бири бўйича соф ўсиш ёки соф камайиш суммаси кўрсатилади (мос равишда кирим ва чиқим учун ажратилган устунларда);

- > пул кирими ва чиқимини аниқлашда пул маблағлари деганда кассадаги, банкдаги депозит счётлардаги ва йўлдаги пул маблағлари тушунилади;

- > пул маблағлари ҳаракати пул маблағлари счётлари ўртасида юз берадиган ички алмашувларни ўз ичига олмайди;

- > пул маблағлари ҳаракати пул маблағларини фақат четдан келиши ва уларнинг четга чиқиб кетишини ўз ичига олади;

- > ҳисоботнинг алоҳида қаторида ҳисобот даврда барча фаолият турлари бўйича биргаликда олингандаги соф ўзгариш (кўпайиш ёки камайиш) суммаси кўрсатилади;

- > пул маблағларининг ҳисобот давр охиридаги қолдиғи ҳисобот даври бошидаги қолдиқни соф ўзгариш суммасига тузатиш (кўшиш ёки айириш) орқали топилади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида фаолият турлари бўйича бўлимлари қуйидаги тартибларга асосланган ҳолда тўлғазилади.

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА

Биринчидан, асосий фаолият бўйича пул кирими ва чиқими суммаларини топиш учун ҳисобот даврида (давр боши ва давр охирида) баланс моддаларида юз берган ўзгаришлар (кўпайиш ёки камайишлар) аниқланади.

Иккинчидан, асосий (операцион) фаолият бўйича пул оқимларини ҳисоблашда уларнинг кирими ва чиқими “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»нинг уларга мос келувчи соф тушум, таннарх, давр харажатлари, солиқ тўловлари каби кўрсаткичлари билан узвий боғланади. Жумладан, пул кирими соф тушум билан, пул чиқимлари ҳисоботнинг таннарх, давр харажатлари, солиқ тўловлари каби моддалари билан боғланади. Пул оқимларини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг юқорида келтирилган кўрсаткичлари асос қилиб олинади ва ушбу кўрсаткичлар уларга таъсир этувчи баланс моддасида ҳисобот даври охири ва бошидаги ўзгариш суммасига тузатилади. Ушбу тузатишлар, жумладан, қуйидагича амалга оширилади:

1.Харидорлардан келиб тушган пул малағлари суммаси (Пк) ни топиш учун молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда кўрсатилган сотишдан олинган даромад (Сд) суммаси корхона балансининг давр бошига ва охирига кўрсатилган харидорлар бўйича дебиторлик қарзларининг (Дқ) кўпайиш ёки камайиш суммасига тузатилади, жумладан дебиторлик суммасини ошиши (+Дқ) пул киримларини камайтиради, аксинча дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) эса пул киримларини кўпайтиради, яъни:

Харидорлардан тушган пул маблағлари (Пк) =	Сотишдан олинган даромад (Сд)	+ Дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) - Дебиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Дқ)
---	--------------------------------------	--

Мисол учун, сотишдан олинган даромад суммаси (Сд) ҳисобот йилида 500000 минг сўмни, харидорларнинг дебиторлик қарзлари баланс бўйича йил бошида 10000 минг сўмни, йил охирида эса 20000 минг сўмни ташкил этди, дейлик. У ҳолда харидорлардан келиб тушган пул маблағлари (Пк) 490000 минг сўмни ташкил этади (500000 – 1000), агар дебиторлик қарзлари йил охирида 5000 минг сўмни ташкил этганда эди, у ҳолда харидорлардан келиб тушган пул маблағлари (Пк) 505000 минг сўмни ташкил этар эди (500000+5000).

2.Таъминотчиларга ўтказилган пул маблағларининг суммасини топиш (Пчт) учун молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг сотиш таннархи (Ст) кўрсаткичи асос қилиб олинади ва ушбу сумма корхона балансининг давр бошига ва охирига кўрсатилган товар заҳираларининг (Тз), шунингдек таъминотчилар олдидиги кредиторлик қарзларининг кўпайиш ёки камайиш суммасига тузатилади, жумладан товар заҳираларининг кўпайиши (+Тз) пул чиқимларини кўпайишига, товар заҳираларининг камайиши (-Тз) эса пул чиқимларини камайишига, таъминотчилар олдидаги кредиторлик қарзларнинг ошиши (+Кқ) пул чиқимларининг камайишига, аксинча кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кқ) эса пул чиқимларининг кўпайишига олиб келади, яъни:

Таъминотчиларга ўланган пул маблағлари = (Пчт)	Сотиш таннархи (Ст)	+ Товар заҳираларини кўпайиши (+Тз) - Товар заҳираларини камайиши (-Тз)	+ Кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кқ) - Кредиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Кқ)
---	--------------------------------------	--	--

Мисол учун, сотиш таннархи 400000 минг сўм дейлик, товар заҳиралари ҳисобот давр бошига 60000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 55000 минг сўмни, таъминотчилар олдидиги қарзлар ҳисобот давр бошига 20000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 10000 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда таъминотчиларга ўтказилган сумма молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 405000 минг сумни (400000-5000+10000) ташкил этади.

3.Операцион харажатларга доир пул чиқимлари суммасини топиш (Птох)учун асос қилиб давр харажатлари (Дх) олинади ва топилган сумма балансинг давр боши ва охиридаги келгуси давр харажатларининг (Кдх) ва мажбуриятларнинг (М) суммаларидаги ўзгаришларга тузатилади, шунингдек тузатишда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган амортизация ва бошқа пулсиз харажатлар (Апх) суммалари айирилиб ташланади, жумладан келгуси давр харажатларининг кўпайиши (+Кдх) пул чиқимларини кўпайишига, келгуси давр харажатларининг камайиши (-Кдх) эса пул чиқимларини камайишига, ҳисобланган мажбуриятларнинг ошиши(+М) пул чиқимларининг камайишига, аксинча ҳисобланган мажбуриятларнинг камайиши (-М) эса пул чиқимларининг кўпайишига олиб келади, яъни:

Операцион харажатлар бўйича пул тўловлари (Птох)	Давр харажатлари + (Дх)	+ Келгуси давр харажатларининг кўпайиши (+Кдх) - Келгуси давр харажатларининг камайиши (-Кдх)	+ Мажбуриятларни камайиши (-М) - Мажбуриятларни кўпайиши (+М)	- Амортизация ва бошқа пулсиз харажатлар (Апх)
--	-------------------------	--	--	--

Мисол учун, давр харажатлари 50000 минг сўм дейлик, келгуси давр харажатлари ҳисобот давр бошига 6000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 5000 минг сўмни, ҳисобланган мажбуриятлар ҳисобот давр бошига 2000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 1000 минг сўмни, амортизация харажатлари 3000 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда операцион харажатларга доир пул тўловларининг суммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 47000 минг сумни (50000-1000+1000 -3000) ташкил этади.

4.Корхона фойдаси (даромади)дан олинadиган солиқлар бўйича пул тўловлари суммасини (Пчс) топиш учун асос қилиб фойда (даромад) ва бошқа даромаддан олинadиган солиқларнинг (инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ, ялпи тушумдан солиқ) молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатилган суммалари (Сф) олинади ва ушбу сумма балансинг давр боши ва охиридаги ушбу солиқлар бўйича қарз (Қс) суммаларидаги ўзгаришларга тузатилади, жумладан солиқлар бўйича қарз суммасини камайиши (-Қс) пул чиқимларини кўпайишига, қарз суммасини кўпайиши (+Қс) эса пул чиқимларини камайишига олиб келади, яъни:

Фойдадан олинадиган солиқлар бўйича пул тўловлари = (Пчс)	Фойдадан солиқлар (Сф)	+Солиқлар бўйича қарзларнинг камайиши (-Кс) - Солиқлар бўйича қарзларнинг кўпайиши (+Кс)
--	-------------------------------	---

Мисол учун, фойда (даромад)дан олинадиган солиқлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга кўра 3000 минг сўми, ушбу солиқлар бўйича қарз суммаси ҳисобот давр бошига 600 минг сўм, ҳисобот давр охирига 500 минг сўми ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда фойда (даромад) дан олинадиган солиқлар бўйича пул чиқимининг суммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 3100 минг сўми (3000+100) ташкил этади.

ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИ БЎЙИЧА

Биринчидан, инвестициялардан олинган фоизлар бўйича пул тушумлари қуйидагича аниқланади.

Дивидендлар кўринишида тушган пул маблағлари (Дк) =	Дивиденд кўринишидаги даромад (Дд)	+ Дивидендлар бўйича дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) - Дивидендлар бўйича дебиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Дқ)
--	---	--

Иккинчидан, узоқ муддатли активларни сотиш ва инвестицияларни қайтарилишидан пул тушумлари бевосита пул маблағлари счётлари дебитидаги ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

Учинчидан, узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва инвестицияларга йўналтирилган пул чиқимлари пул маблағлари счётлари кредитидаги ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА

Биринчидан, тўланган фоизлар ва дивидендлар бўйича пул чиқимлари қуйидагича аниқланади.

Фоиз ва дивиденд кўринишида пул маблағлари чиқими (ФДч) =	Фоиз ва дивиденд кўринишидаги харажатлар (ФДч)	+ Фоиз ва дивидендлар бўйича кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кк) - Фоиз ва дивидендлар бўйича кредиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Кк)
--	---	--

Иккинчидан, молиявий фаолият бўйича пул тушумлари бевосита пул маблағлари счётлари дебитида акс эттирилган олинган кредит ва қарзлар, қимматли қоғозларни чиқаришдан тушумларни ифодаловчи ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

Учинчидан, молиявий фаолият бўйича пул чиқимлари бевосита пул маблағлари счётлари кредитида акс эттирилган олинган кредит ва қарзлар, қимматли қоғозлар қийматини қайтарилишини ифодаловчи ёзувлар суммалари асосида аниқланади.

Бевосита усулда пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот қуйида келтирилган шакл ва мазмунда тузилади.

ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ (бевосита усул)

Минг сўмда

Фаолият турлари	Кирим (+)	Чиқим (-)
Асосий фаолият:		
Харидорлардан тушум	400000	
Таъминотчиларга тўловлар		300000
Тўланган операцион харажатлар		50000
Фойда солиғи бўйича тушум ва тўлов		35000
Жами асосий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	65000	
Инвестиция фаолияти:		
Молиявий инвестицияларни сотиш ва сотиб олиш	14500	
Олинган фоиз ва дивидендлар	6000	
Узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва сотиш		21500
Жами инвестиция фаолияти бўйича соф ўсиш ёки камайиш		1000
Молиявий фаолият:		
Қарз ва кредитлар	60000	40000
Тўланган фоизлар		12500
Акцияларни чиқариш ва сотиб олиш	40000	
Тўланган дивидендлар		10000
Жами молиявий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	37500	
Ҳисобот давридаги жами соф ўсиш ёки камайиш		
Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	15000	
Ҳисобот даври охирига пул маблағлари	116500	

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг билвосита усули

Ушбу усулда ҳам бевосита (тўғри) усулдаги каби пул оқимларини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот асос қилиб олинади, лекин олдинги усулдан фарқли ўлароқ тузатишлар ҳисоботнинг ҳар бир моддаси бўйича эмас, балким унинг энг охирги кўрсаткичи бўлган “соф фойда” бўйича амалга оширилади. Жумладан, пул оқимлари (кирим ва чиқим) суммасини топиш учун молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган соф фойда суммаси қуйидагиларга тузатилади:

Билвосита усулда пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот қуйида келтирилган шакл ва мазмунда тузилади.

ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ
(билвосита усул)

Фаолият турлари	Кирим (+)	Чиқим (-)
Асосий фаолият:		
Соф фойда	25000	
+ ҳисобот даврида ҳисобланган амортизация	35000	
+ узоқ муддатли активларни сотишдан зарар		
- узоқ муддатли активларни сотишдан фойда		
+ инвестицияларни сотишдан зарар		
- инвестицияларни сотишдан фойда		
+ фоизлар кўринишидаги харажатлар		
- фоиз ва дивидендлар кўринишидаги даромад		
- олинган счётларни кўпайиши		
+ олинган счётларни камайиши	-19500	
+ олинган бўнақларнинг кўпайиши		
- олинган бўнақларнинг камайиши	-15000	
+ ТМЗнинг камайиши	10000	
- ТМЗларнинг кўпайиши		
+ тўланган счётларнинг кўпайиши	16200	
- тўланган счётларнинг камайиши		
+ келгуси давр харажатларини камайиши		
- келгуси давр харажатларини кўпайиши	1500	
+ҳисобланган мажбуриятларнинг кўпайиши	7500	
-ҳисобланган мажбуриятларнинг камайиши		
+фойда солиғи бўйича қарзнинг кўпайиши	4300	
- фойда солиғи бўйича қарзнинг камайиши		
Жами асосий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	65000	
Инвестиция фаолияти:		
Молиявий инвестицияларни сотиш ва сотиб олиш	14500	
Олинган фоиз ва дивидендлар	6000	
Узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва сотиш		21500
Жами инвестиция фаолияти бўйича соф ўсиш ёки камайиш		1000
Молиявий фаолият:		
Кредит ва қарзлар	60000	40000
Тўланган фоизлар		12500
Акцияларни чиқариш ва сотиб олиш	40000	
Тўланган дивидендлар		10000
Жами молиявий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	37500	
Ҳисобот давридаги жами соф ўсиш ёки камайиш		
Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	15000	
Ҳисобот даври охирига пул маблағлари	116500	

25-маъруза

ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асослари (мақсади, муддатлари, форматлари, тузиш ва тақдим этиш усуллари) 2. Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот моддаларини тўлғазиш қоидалари	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини очиб бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

2. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ (МАҚСАДИ, МУДДАТЛАРИ, ФОРМАТЛАРИ, ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ УСУЛЛАРИ)

Молиявий ҳисоботнинг муҳим шаклларида яна бири бўлиб « **Хусусий капитал** тўғрисида ҳисобот» ҳисобланади. Халқаро таълимотда ушбу ҳисобот «Хусусий капиталдаги ўзгаришлар тўғрисида ҳисобот» деб аталади.

Турлича номланишидан қатъий назар, ушбу ҳисоботнинг бош мақсади бўлиб корхонада ҳисобот даврида хусусий капитал элементларида юз берган ўзгаришлар, яъни уларнинг кўпайиши ва камайиши, шунингдек давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Халқаро амалиётда ва республикамызда қўлланилаётган ушбу ҳисоботда хусусий капиталнинг давр бошидаги ҳолати ҳамда улардаги ўзгаришлар (кўпайиши ва камайиши) уларнинг турлари тўғрисидаги маълумотлар мужассамлаштирилади.

АЖ "SAMARQAND DORI-DARMON"**Хусусий капитал тўғрисида хисобот****31 декабрь ҳолатига**

					Минг сум
Показатели	Изоҳ	Устав капитали	Резерв капитали	Таксимланм аган фойда	Жами
1.01.2015 йилга сальдо		2 270 570,00	567 693,00	1 118 828,00	3 957 091,00
2015 йил фойдаси				1 113 324,00	1 113 324,00
Устав капитали таксимланмаган фойда ҳисобидан ошиши	4.2	732 830,00		-732 830,00	0,00
Резерв капиталини қайта баҳолаш ҳисобидан қупайиши	4.1		180 976,00		180 976,00
Резерв капитали қайта баҳолаш ҳисобидан камайиши	4.1		-4 773,00		-4 773,00
Резерв капиталига фойдадан ажратма	4.1		64 460,00	-64 460,00	0,00
2015 йил учун эълон қилинган дивидендлар	4.3			-276 313,00	-276 313,00
Фойдани бошқа мақсадларда ишлатилиши	4.3			-28 416,00	-28 416,00
31.12.2015 га сальдо		3 003 400,00	808 356,00	1 130 133,00	4 941 889,00

26-маъруза

**МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТГА ТУШУНТИРИШЛАР,
ИЛОВАЛАР ВА ИЗОҲЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ**

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Бухгалтерия балансидаги қўшимча изохлар талаб қилинадиган ахборотлар ва улар моҳиятини очиб бериш усуллари 2. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг муҳим моддаларини очиб бериш ва изох талаб қиладиган ахборотларни акс эттириш тартиби	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга Бухгалтерия баланси ва Молиявий натижалар Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботнинг муҳим моддаларини очиб бериш ва изох талаб қиладиган ахборотларни акс эттириш тартиби тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Бухгалтерия баланси ва Молиявий натижалар Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботнинг муҳим моддаларини очиб бериш ва изох талаб қиладиган ахборотларни акс эттириш форматлари, усуллари ва тартибларини очиб бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар Бухгалтерия баланси ва Молиявий натижалар Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботнинг муҳим моддаларини очиб бериш ва изох талаб қиладиган ахборотларни акс эттириш форматлари, усуллари ва тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: видеопроектор, доска.	
Ўқитиш усуллари: Тушунтириш, ақлий ҳужум.	
Ўқитиш шакллари: Коллектив иш	
Ўқитиш шароити: Техник воситалар билан таъминланган аудитория.	
Мониторинг ва баҳолаш: Оғзаки, тест савол-жавоблари.	

1. БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСДАГИ ҚЎШИМЧА ИЗОҲЛАР ТАЛАБ ҚИЛИНАДИГАН АХБОРОТЛАР ВА УЛАР МОҲИЯТИНИ ОЧИБ БЕРИШ УСУЛЛАРИ

Ҳам халқаро амалиётда қўлланилаётган баланс ҳисоботи, ҳам бизнинг мамлакатимизда қўлланилаётган бухгалтерия баланси айрим изоҳ талаб қиладиган маълумотларни ўз ичига олади. Бундай маълумотлар тўртта гуруҳга бўлинади:

1. Баҳоланган мажбуриятлар ва шартли мажбуриятлар.
2. Корхонанинг ҳисоб сиёсати.
3. Айрим хўжалик ситуациялари.
4. Баланс санасидан кейинги ҳодисалар.

Баҳоланган мажбуриятлар - бу келгусида келиб тушиши билан ёки келиб тушмаслиги билан тасдиқланадиган мажбурият. Баҳоланган мажбурият ўтган ҳодисалар натижаси ҳисобланади, у келгусида иқтисодий нафни кетишига олиб келади. Шунингдек, ишончли ўлчанилиши лозим.

Шартли мажбурият - бу ўлчаб бўлмайдиган, аниқ ҳужжат билан тасдиқланмайдиган, ҳали рўй бермаган операциялар учун чамаланган мажбуриятдир. Бундай мажбуриятлар балансда акс эттирилмайди.

Ҳисоб сиёсати – бу бухгалтерия баланснинг алоҳида моддаларида акс эттириладиган суммаларига изоҳ бериш тартиблари мажмуаси.

Аниқ хўжалик ситуациялари – бу мажбуриятлар қайси даврга тегишлилигини, нима учунлигига изоҳ берувчи ва уларни ифодаловчи ҳолатлар. Масалан, ҳисобланган дивидендлар суммасини тўланилишини ёки солиқ бўйича берилган имтиёزلарни берилганлигини ёки кечиктирилганлигини изоҳлаш.

Баланс санасидан кейинги ҳодисалар - бу келгуси йилнинг 1 январидан бошлаб балансни эълон қилиниш санасигача юз берадиган воқеалардир. Баланс эълон қилиш санаси деганда, уни тегишли органларга (давлат солиқ идорасига) топшириш тушинилади.

Баланс санасидан кейинги санадан кейинги ҳодисалар унда акс эътирилишига кўра иккита турга бўлинади:

1. Баланс ҳисоботида киритиладиган ҳодисалар.
2. Баланс ҳисоботида киритилмайдиган ҳодисалар.

Баланс ҳисоботида киритиладиган ҳодисалар деганда мазмун моҳияти бўйича ўтган ҳисобот даврига тегишли бўлган, амалга оширилган жараёнлар натижаси ҳисобланган, шунингдек улар тўғрисида 1 санадан кейин баланс эълон қилиш санасига тегишли ҳужжати келиб тушган воқеликлар тушунилади. Масалан, ҳисобот йили охирида корхонанинг айрим дебиторларининг банкротликка учраганлиги ҳақидаги хабар, суднинг ўтган йилга тегишли айрим даъволар бўйича ижро ҳужжатлари ва бошқалар. Бундай мазмун ва характердаги ҳодисалар ўтган ҳисобот даври учун тузиладиган ҳисоботга киритилиши ҳамда изоҳланиши лозим.

Баланс ҳисоботига киритилмайдиган ҳодисалар деганда мазмун моҳияти бўйича ўтган ҳисобот даврига тегишли бўлмаган, ҳақиқатдан ҳам кейинги йилнинг 1 санасидан балансни эълон қилиш санасигача юз берган жараёнлар натижаси ҳисобланган, шунингдек тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган воқеликлар тушунилади. Масалан, 1 санадан кейин юз берган ёнғин, сув тошқини, содир этилган ўғирлик ва бошқалар. Бундай мазмун ва характердаги ҳодисалар ўтган ҳисобот даври учун тузиладиган ҳисоботга киритилмаслиги лозим, шунингдек уларнинг изоҳи берилиши шарт эмас.

Баланс ҳисоботига қўшимча тарзда бериладиган маълумотлар қўйидаги усуллар асосида очиб берилади: (1) тушунтириш хати; (2) изоҳ; (3) тафсилотнома (расшифровка); (4) контур моддалар.

Тушунтириш хати бу баланс ҳисоботининг айрим моддаларида келтирилган суммаларини асослаш, масалан ТМЗ лар қайси усулда баҳоланганлиги.

Изоҳ – фақат изоҳ талаб қиладиган моддалар бўйича берилади. Масалан, сотиб олинган хусусий акциялар сони.

Тафсилотнома (расшифровка), одатда, баланс ҳисоботининг у ёки бу моддасига киритилган суммаларнинг очиб берилиши. Тафсилотномалар (расшифровкалар), одатда, жадвал кўринишида бўлади. Масалан, балансда келтирилган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари суммалари жадвал кўринишида корхоналар бўйича вужудга келган саналари бўйича келтирилади.

Контур моддалар – бу асосий счётларда акс эттирилган суммани камайтирилишига олиб боровчи моддаларга тегишли эканлигини изоҳлаб бериш.

Халқаро амалиётда баланс ҳисоботига иловаларда қўйидаги ахборотлар очиб берилади:

1. Чикаришга рухсат берган акциялар сони.
2. Чиқарилган акциялар.
3. Тўлиқ сотилган акциялар сони.
4. Акциянинг номинал қиймати.
5. Муомаладаги акциялар сони.
6. Дивиденд ҳисоблаш реестрига киритилган акциялар сони.
7. Акцияларга ажратилган дивидендлар суммаси.
8. Шўъба, қарам жамиятларга киритилган акциялар сони.
9. Шартномалар бўйича резервга олинган акциялар сони ва бошқалар.

2. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИНГ МУҲИМ МОДДАЛАРИНИ ОЧИБ БЕРИШ ВА ИЗОҲ ТАЛАБ ҚИЛАДИГАН АХБОРОТЛАРНИ АКС ЭТТИРИШ ТАРТИБИ

Халқаро амалиётда қўлланилаётган «Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот» ҳамда бизнинг мамлакатимизда қўлланилаётган «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» айрим изох талаб қиладиган маълумотларни ўз ичига олади. Бундай маълумотлар сирасига қуйидагилар киради:

1.ТМЗ қийматини уларнинг соф сотиш қийматига етказиш бўйича кўрилган зарарлар.

2.Асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобдан чиқариш бўйича кўрилган зарарлар.

3.Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни қайта баҳоланишидан кўрилган даромад ва харажатлар.

4.Инвестицияларнинг чиқиб кетишидан кўрилган даромад ва харажатлар.

5.Тугатилаётган фаолиятнинг молиявий натижаси ва фойда солиғига таъсири.

6.Суд жараёнидаги жараёнларнинг молиявий натижалар кўрсаткичларига таъсири.

7. Фавкулотдаги фойда ва зарарлар.

Халқаро амалиётда қўлланилаётган «Фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисобот» ҳамда бизнинг мамлакатимизда қўлланилаётган «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» айрим изох талаб қиладиган маълумотлар қўйидаги усуллар асосида очиб берилади: (1) тушунтириш хати; (2) изох; (3) тафсилотнома (расшифровка).

Тушунтириш хати - бу фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботнинг айрим моддаларида келтирилган суммаларини асослаш, масалан тугатилаётган фаолият, унинг молиявий натижаси, жами соф фойдага ва 1 та акцияга тўғри келувчи фойдага таъсири.

Изоҳ – фақат изох талаб қиладиган моддалар бўйича берилади. Масалан, фавкулотдаги фойда ва зарарлар, акциялар, облигацияларни қўшимча чиқариш, уларни қайта баҳолаш натижалари.

Тафсилотнома (расшифровка), одатда, фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботнинг у ёки бу моддасига киритилган суммаларнинг очиб берилиши. Тафсилотномалар (расшифровкалар), одатда, жадвал кўринишида бўлади. Масалан, фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботда келтирилган асосий бўлмаган фаолиятдан даромад ва харажатлар, сотиш, бошқариш ва бошқа операцион харажатларнинг умумий суммалари жадвал даромад ва харажат гуруҳлари кесимида уларнинг моддалари бўйича келтирилади.

27-маъруза

СОЛИК ВА СТАТИСТИК ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ

МАЪРУЗА ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўқув соати: 2 соат	Талабалар сони: 60 та
Ўқув машғулоти шакли: Ахборотли маъруза	
Маъруза режаси: 1. Солик ҳисоботини тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асослари (мақсади, муддатлари, форматлари, тузиш ва тақдим этиш усуллари) 2. Статистик ҳисоботларни тузиш ва тақдим этишнинг концептуал асослари (мақсади, муддатлари, форматлари, тузиш ва тақдим этиш усуллари)	
Ўқув машғулотининг мақсади: талабаларга Солик ва статистика ҳисоботини тузиш форматлари, усуллари ва тартиблари тўғрисида тушунчалар бериш.	
Педагогик вазифалар: Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини очиб бериш.	Ўқув фаолияти натижалари: Талабалар Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш форматлари, усуллари ва тартибларини билиб оладилар.
Ўқитиш воситалари: <i>видеопроектор, доска.</i>	
Ўқитиш усуллари: <i>Тушунтириш, ақлий ҳужум.</i>	
Ўқитиш шакллари: <i>Коллектив иш</i>	
Ўқитиш шароити: <i>Техник воситалар билан таъминланган аудитория.</i>	
Мониторинг ва баҳолаш: <i>Оғзаки, тест савол-жавоблари.</i>	

3. ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ (МАҚСАДИ, МУДДАТЛАРИ, ФОРМАТЛАРИ, ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ УСУЛЛАРИ)

Молиявий ҳисоботнинг муҳим шаклларида яна бири бўлиб «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» ҳисобланади. Халқаро таълимотда ушбу ҳисобот «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» деб аталади.

Турлича номланишидан қатъий назар, ушбу ҳисоботнинг бош мақсади бўлиб корхонада ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари, яъни уларнинг кирими ва чиқими, шунингдек давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Халқаро амалиётда ва республикамизда қўлланилаётган ушбу ҳисоботда пул оқимларини акс эттирувчи кўрсаткичлар корхоналарнинг пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни бевосита фаолият турлари бўйича гуруҳлашга йўналтирилган. Чунончи, 7-сон БҲХС «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» ва 9-сон БҲМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»га мувофиқ корхоналарнинг пул оқимларини асосан қуйидаги фаолият турлари бўйича гуруҳлаш кўзда тутилган:

